

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИКИ**

**ЗБІРКА
НАУКОВИХ ПРАЦЬ**

пам'яті
Ярослава Івановича Дзири

ЧИСЛО 16

КИЇВ – 2009

УДК 930-2

ББК Т 2

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Протокол № 8 від 27 жовтня 2009 р.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г.В. Боряк; Упорядники: М.Ф. Дмитрієнко О.О. Попельницька, В.В. Томазов. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2009. – Число 16. – 272 с.

Збірка наукових праць розрахована на фахівців в галузі спеціальних знань історичної науки, архівних, бібліотечних, музейних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вузів гуманітарного профілю.

Редакційна рада: д.і.н., проф., акад. НАН України В.А. Смолій (голова); д.і.н., проф. Г.В. Боряк (відп. ред.); д.і.н., проф. М.Ф. Дмитрієнко; д.і.н., проф., член-кор. НАН України Л.А. Дубровіна; д.і.н., член-кор. НАН України М.Ф. Котляр; д.і.н., проф., член-кор. НАН України О.П. Рент; д.і.н., проф. О.С. Рубльов; д.і.н., проф., акад. НАН України П.Г. Тронько.

Редакційна колегія: д.і.н., проф. Г.В. Боряк (відп. ред.), к.і.н. В.В. Томазов (заст. відп. ред.), д.і.н., проф. І.Н. Войцехівська, д.і.н., проф. М.Ф. Дмитрієнко, д.і.н., проф. Г.В. Папакін, к.і.н. О.О. Попельницька (відп. секретар).

Упорядники: д.і.н., проф. М.Ф. Дмитрієнко, к.і.н. О.О. Попельницька, к.і.н. В.В. Томазов.

Рецензенти:

- доктор історичних наук, проф. Г.Д. Казьмирчук;
- доктор історичних наук, проф. І.Б. Матяш;
- доктор історичних наук, проф. Я.С. Калакура.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну думку, що не обов'язково співпадає з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів.

У разі передруку статей із даної збірки узгодження з редколегією обов'язкове.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України до переліку наукових фахових видань з історичної науки (постанова президії ВАК України від 10.02.1999, № 1 – 02/3).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 6934 від 04.02.2003 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

© Автори, 2009

© Інститут Історії України НАН України, 2009

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Чергова збірка наукових праць “Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики” (Число 16), підготовлена до друку співробітниками Відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України Національної академії наук України, присвячена пам’яті нашого колеги – відомого історика Ярослава Івановича Дзири, котрий нещодавно пішов з життя.

До збірки ввійшли наукові статті та рецензії, автори яких є досвідченими вченими та молодими науковцями – доктори і кандидати наук, аспіранти та викладачі вузів. Імена більшості з них відомі читачам за попередніми випусками.

Тематика, порушена у статтях та рецензіях, досить широка й охоплює значне коло актуальних питань у галузі спеціальних історичних дисциплін. Упорядковуючи цю збірку, ми керувалися завданням представити науковій громадськості якомога більше оригінальних та ґрунтовних праць.

Свідомо обмежуючи втручання до текстів та змісту авторських розвідок, редколегія тим самим залишає простір для наукових обговорень та дискусій.

Пропонуючи на розгляд фахівців та широкого читацького загалу цю збірку, маємо надію, що висвітлені у ній проблеми набудуть резонансу в наукових колах, дадуть поштовх для нових пошуків, що висвітлюють досі не дослідженні сторінки нашої історії. Зокрема, йдеться про вивчення унікальних джерельних комплексів, інформація яких вводиться до наукового обігу вперше.

Шануючи авторське право на власні думки та оцінки у трактуванні подій та фактів, редакційна колегія, навіть не поділяючи їх, надає науковцям можливість для висловлення.

Сподіваємося, що, як і раніше, дане число збірки приверне увагу дослідників СІД. Запрошуємо до співпраці науковців, викладачів вузів, працівників архівів, музеїв і бібліотек, – всіх, хто опікується важливою справою дослідження комплексу джерелознавчих галузей історичних знань, всіх бажаючих оприлюднити свої розробки, спрямовані на розвій кожного з напрямків спецдисциплін.

Статті, відгуки і побажання просимо надсилати за адресою: 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, Інститут історії України НАН України, кім. 505.

ПАМ'ЯТІ ЯРОСЛАВА ІВАНОВИЧА ДЗИРИ

21 серпня 2009 р. після тривалої та тяжкої хвороби пішов із життя відомий вчений та громадський діяч Ярослав Іванович Дзира. Все його нелегке, але змістовне життя було присвячено служінню України – як на поприщі науки, так і на ниві громадської діяльності.

Народився Ярослав Іванович 2 травня 1931 р. у с. Трушевичі на Галичині, нині Старосамбірського району Львівської області. Вже в юнацькі роки він сформувався як справжній патріот та борець з тоталітарною системою, людина глибоких переконань та великої громадянської мужності. 1947 р. він був виключений з 10 класу за «буржуазний націоналізм», а 1949 р. за теж звільнений з учительської роботи. 1952 р. Я.І. Дзира закінчив Дрогобицький учительський інститут, а 1958 р. – філологічний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. 1958 р. він вступив в аспірантуру Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР, після закінчення якої у 1962 р. залишився працювати на посаді молодшого наукового співробітника. 1968 р. Ярослав Іванович в Одеському державному університеті ім. І.І. Мечникова під керівництвом академіка НАН України О.І. Білецького захистив дисертацію на здобуття ступеня кандидата філологічних наук за темою: «Літопис Самійла Величка і творчість Т. Шевченка». В той час молодий вчений плідно працював як літературознавець, мовознавець, історик, перекладач. Попри косність радянської науки, тиск ідеологічних догматів, йому вдавалося, нерідко жертвуючи власним спокоєм та благополуччям, торкатися «незручних» проблем вітчизняної історії та культурного життя, вводити до наукового обігу цінні історичні джерела, висловлювати оригінальні наукові ідеї. Однак тодішній політичний режим, особливо в Україні, не міг довго миритися з таким вільнодумством. 1972 р. Ярослав Іванович разом з іншими видатними діячами української науки і культури був звинувачений «у пропаганді буржуазно-націоналістичних ідей» та звільнений з роботи з офіційним формулюванням: «через скорочення штатів». В Україні набирала обертів «маланчуківщина». Політичні репресії завдали величезної шкоди розвитку українського суспільного життя, було морально знищено та покалічено ціле покоління вітчизняної інтелігенції. Ярослав Іванович залишався без засобів до існування. Протягом одинадцяти років він не міг влаштуватися на роботу. Лише в 1983 р. вчений був прийнятий на посаду вчителя вечірньої школи. До того ж, влада заборонила друкувати його розвідки, а також іншим науковцям посилатися на праці вченого.

Вже після проголошення незалежності України ім'я Ярослава Дзири та його праці почали повертатися до українських суспільних наук, а 1995 р. Постановою Бюро Президії НАН України від 26 грудня 1994 р. він був поновле-

ний на роботі в Інституті історії України НАН України на посаді старшого наукового співробітника відділу спеціальних історичних дисциплін із анулюванням перерви у стажі. Тут дослідник плідно працював одинадцять років та наприкінці 2006 р. вийшов на пенсію. За ці роки Ярослав Іванович мов би намагався наздогнати час. Він був членом редколегій часописів «Розбудова держави» й «Український історик», Науково-методичної ради репресованих, заступником голови Українського історичного товариства (Нью-Йорк, США). Загалом, опублікував понад 330 праць з різних галузей історичної науки, літературознавства, мовознавства.

Його заслуги були високо відзначені як на батьківщині, так і за кордоном: 1991 р. обраний академіком Києво-Могилянсько-Мазепинської академії (Канада), 1991 р. – членом Спільки письменників України, 1999 р. нагороджений Почесним дипломом Американського біографічного інституту, його біографію внесено до довідника «Життя славетних» та видання «Who's Who», 2005 р. нагороджений орденом «За заслуги» III ст.

Ярослав Іванович завжди залишався чуйною та доброзичливою людиною. Він щедро ділився знаннями та ідеями, цікавився здобутками колег, допомагав молодим науковцям. Пам'ять про Я.І. Дзиру назавжди залишиться в наших серцях, а його ім'я та наукові здобутки – в історії вітчизняної науки.

Колеги

БІОГРАФІСТИКА

НАУКОВА Й ПОЛЬОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЕТНОГРАФА ЛЮДМИЛИ ШЕВЧЕНКО

Чим далі ми віддаляємося від славнозвісних 20-х років ХХ ст., позначених особливими досягненнями українських вчених на теренах пошукової та дослідницької роботи по всіх напрямках історичних знань, зокрема й історії традиційної культури, тим відчутніше стає поразка, яку зазнала українська наука. Внаслідок фатального переривання всередині академічної наукової спільноти процесу наукового виробництва не відбулося закономірного, поступового, багатоступінчатого накопичення та селекції знань, із наступним об'єктивним оцінюванням доробку попередників.

Біографістика представників плеяди української еліти першої половини ХХ ст. відкриває шлях до відтворення “інтелектуального ландшафту” того чи іншого наукового напрямку в конкретному часовому вимірі й, відповідно, розуміння змін, які відбулися (або не відбулися) в наукових пріоритетах. Такий процес пізнання інтелектуального, культурного та духовного простору академічного життя представників науки є необхідною передумовою оформлення *нового*, що можливе лише на основі пізнання старого як кроку до його подальшого розвитку, а відтак – поступу вперед. Окрім того, це можливість також побачити інтелектуальні характеристики сучасної української академічної спільноти.

Ці думки виникли під час дослідження біографії Людмили Прокопівни Шевченко (1895–1969), майже призабутої науковою етнографічною спільнотою представниці етнологічної школи, яка лише розгортала свої студії на початку 20-х рр. ХХ ст. Так сталося, що її життєвий шлях значною мірою визначили два протилежних вектори. Перший – її приналежність до родини Тараса Григоровича Шевченка, адже вона народилася (9 листопада 1895 р.) в с. Кирилівці (тепер – Шевченкове) у родині племінника поета Прокопа Микитовича. Відблиск геніального діда буде оберігати її долю. Щодо другого – це дружба з Михайлом Сергійовичем Грушевським і, головне, – його донькою Катериною. Цей другий вектор не міг не стати для Л. Шевченко пожиттєвою карою та джерелом страху, адже був нагадуванням про долю друзів і колег.

Відомості до її біографії почерпнуті з особової справи, що зберігається в архіві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі – ІМФЕ). Всього за роки роботи в Інституті (з травня 1947 по квітень 1963 р.) особистих документів Людмили Прокопівни назбиралася ціла тека на 76 аркушів – відлуння тих часів, коли “канцелярія” була справою особливо тонкою. А отже тільки автобіографій за весь період роботи в цій науковій установі нею було написано 4 варіанти. Кожен з них доповнює один одного. Частина нау-

кового архіву Л. Шевченко – переважно матеріали польових дослідів, були передані нею до рукописних фондів (тепер – Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів) ІМФЕ, а друга частина (107 од. зб., включаючи м'які фонди – зразки української вишивки) 1972 р. потрапила на зберігання до Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України) – син Мирослав Васильович Шевченко передав ці матеріали на зберігання після смерті матері.

Батько Людмили – Прокіп Микитович – працював млинарем, а згодом садівником у колекційному саду Л.П. Симиренка в с. Млієве. Він добре опанував передові методи садівництва і згодом посадив у себе вдома гарний сад: на старих деревах прищеплював більше десятка різних сортів фруктових дерев, а щепи брав у розсаднику Л. Симиренка. В своїй автобіографії Людмила Прокопівна змальовує початок свого життєвого шляху як типовий для дітей з родин селян-бідняків: з восьми років вона бавила чужих дітей або виходила в поле на буряки, заробляючи по 10 коп. на день. За її свідченнями, на благополуччі родини (а вона складалася з 12 дітей – 6 хлопців і 6 дівчат) позначилися дві пожежі, важким ударом стала загибель брата Гната: “цей випадок убив наших батьків”, – писала вона. Етнограф згадувала, що почала відвідувати сільську школу, але 1906 р., після другої пожежі, семеро дітей пішли по наймах. Сама десятирічна Людмила потрапила до поміщиці в с. Криничне Харківської губернії, де три роки прослужила покоївкою.

Щодо переламних подій у своєму житті, то в автобіографії 1954 р. вона написала, що по смерті батька, старший брат подав позов на пані з вимогою виплатити сестрі платню за весь трирічний період служби. Аби уникнути судового позову й будучи свідомою того, що Людмила є вихідцем з родини поета, а термін його авторського права ще не вичерпаний, поміщиця порадила брату звернутися до Наукового Товариства імені Шевченка з проханням улаштувати дівчину на навчання за рахунок авторських гонорарів її діда¹. Але при написанні своїх “казенних” автобіографій у 40-50-х роках Людмила Шевченко, безумовно, не могла бути щирою до кінця. Вона не згадала про ще одну “подроблицю” свого життя – особистий лист до Михайла Грушевського, який був написаний нею у квітні 1910 р. “Мені минуло недавно 14 літ, – писала вона відомому історику у Львів. – Я скінчила двухкласову школу в с. Кирилівці, де я і родилась в тій самій оселі (на тім садибним місці), де жив Тарас Григорович, і де живуть тепер моя мати, брат і сестри, і де умер торік мій батько. Дочасно живу я в Харківській губернії у доктора Л.К. Маршанда”. Дівчинка не приховувала, з якою метою надсилає листа до “метра” – вона мріє вчитися в музично-драматичній школі, бо має гарний голос, але позбавлена можливості здобути освіту і уклінно просить “вишукати мені засобів до моєї учби ...”².

Так 1910 р. Людмила опинилася в м. Перемишлі, де була зарахована до жіночої середньої школи-лицею. Про те, що саме М. Грушевський відгукнувся на прохання дівчини, безумовно взяв участь в улаштуванні долі родички великого поета, свідчить коротенька листівка до М. Грушевського за підписом Л. Шевченко, датована листопадом 1910 р. зі словами: “моя наука добра”³. Це листування, що почалося між вже тоді добре відомим 44-річним українським істори-

ком та 15-річною дівчиною з родини відомого українського поета тривало і надалі, принаймні протягом наступних трьох років її навчання. Кожен її лист, без виключення, завершувався словами: “Остаюсь вдячна”, “Остаюсь з глибоким поважанням”, “Остаюсь дуже вдячна” тощо. Те, що в особі М. Грушевського вона знайшла наставника, з яким можна було порадитися і довіритися, свідчить наступний лист Л. Шевченко (4 лютого 1913): “Дорогий батьку! ... діставши від Вас картку та перечитавши тих пару щедрих слів, вони мені видались такими теплими і щирими, що я не могла утриматись від сліз. Мені здалось, що це покійний Батько писав власною рукою”⁴. Вона справно звітувалася йому про свої успіхи, заняття “грекою” і “латиною”, призначення “бібліотеркою” в драматичному гуртку – і просила вислати “сценічні” книжки, радилася, чи не великі в неї видатки, зізнавалася, що пише вірші, і неодмінно висловлювала свою “безвимовну вдячність” – за надіслані гроші, жакет, черевики, хустку “від Катрусі” тощо. В листах до “великого українця” вона дорослішала: від риторичного запитання: “... чого мені потрібно і до чого я стремлюся?”, через відчуття, що “якась невидима сила тягне, щоби працювати для рідної школи або для народу” – до усвідомленого переконання: “... відколи я стала ногою на галицькій землі, межі дорогими українцями, і пізнавши добре свою спільну матір Україну, відразу розвинувся у мене дух українства і народності. Я полюбила над життя поезію і літературу ...”⁵. Додамо, що за свідченням самої Людмили Прокопівни, всі роки навчання в ліцеї за нею закріпилася “дражнівка” “грушев’янка”⁶.

Характеризуючи “галичанський” період життя Л. Шевченко, варто згадати ще один важливий факт – її зустрічі з відомим фольклористом і етнографом В. Гнатюком. Це сталося 1910 р. у Львові, коли, за проханням його дружини, Людмила майже кожного дня приходила до їхнього помешкання провідати прикутого до ліжка вченого. Через хворобу горла і легенів йому важко було розмовляти, але розповіді 15-річної відвідувачки – родички великого поета, викликали в нього надзвичайний інтерес. Згодом Л. Шевченко зізналася, що тоді вона не могла досягнути значення слова “етнограф”, а спитати соромилася. “Я, не розуміючи, чому такого пана [підкреслено Людмила Шевченко. – О.Б.] цікавлять, на мою думку, такі дрібниці, як наприклад, гра в писанки, як вони розмальовані, мені здавалося, що мужицькі іграшки панам не цікаві, так як у нашому селі пани сміялися з наших мужицьких забав”. Саме це спілкування – хворого “метра” і дівчинки, яка тільки-но ставала на шлях здобування знань, стало вирішальним у долі останньої. Вона добре запам’ятала його заповіт: “Кожен рядок, ..., кожна думка, піде з уст народу, створить місток до порівняння нашої народної культури з народними культурами інших народів. А тому ... кожен збирач етнографічного матеріалу бажаний”⁷. Додамо, що під час першого перебування у Львові, вона влаштувалася на тимчасове мешкання у фольклориста Йосипа Роздольського, а його дочка одного дня підвела дівчину до будинку І. Франка – вона зазирнула у вікно бібліотеки і, як невдовзі згадувала, “вмилася сльозами”.

Після закінчення ліцею в м. Перемишлі (1917 р.), Людмила Шевченко вступила до учительської польської семінарії, щоби здобути право на вчителювання. У травні 1918 р. вона спочатку повернулася в батьківське село, згодом переїхала до Лисянки, Журжинців, що на Черкащині. Довелося їй учителювати в початковій, а згодом – у семилітній і середній школах, і доглядати поранених, і викладати в технікумі.

Але наставали нові часи. Після смерті матері (1918 р.) 23-річній Людмилі, безумовно, хотілося перемін у своєму житті. У вересні 1922 р. вона вирушила до Києва, де вступила на етнографічний факультет Археологічного інституту, і все ще продовжувала вчителювати (школи №№ 2 та 61). Повний курс навчання був успішно пройдений, визначилося коло зацікавлень – темою дослідження було обрано народне килимарство. Але захистити вже підготовлений диплом їй не вдалось – Інститут було розформовано. Згодом їй довелося шукати свідків, які б підтвердили здобуття нею освіти в Археологічному інституті.

В академічному житті 20-ті рр. ХХ ст. позначилися розгортанням інтенсивних досліджень у сфері традиційної культури. Значною мірою цьому сприяло заснування низки установ, зокрема Етнографічної комісії ВУАН (1921), Культурно-історичної комісії (1924), Кабінету нацменів (1925), низки регіональних наукових центрів. 1925 р. було створено та надзвичайно плідно діяв Кабінет примітивної культури та її пережитків у побуті і фольклорі України Кафедри історії України ВУАН, який очолювала Катерина Грушевська. На той час уже побачила світ її теоретична збірка “З примітивної культури. Розвідки та доповіді” (К., 1924). Вона ж стала редактором часопису “Первісне громадянство та його пережитки на Україні” (1926–1930), який не тільки долучився до дослідження найдавніших пережитків в побуті й творчості українського народу, але й вводив у науковий обіг здобутки зарубіжних етнологів, соціологів, істориків. Це був справжній прорив української етнології до європейського рівня досліджень.

Тенденція до розширення джерельної бази етнологічних студій за рахунок активних польових дослідів була провідною прикметою того часу. Так само, як звернення уваги українських етнологів до регіону Полісся, насамперед – Київського, Чернігівського й далі на захід – Житомирського, Рівненського та Волинського. До цієї роботи пощастило долучитись і Людмилі Шевченко. Серед особистих записів етнографа, зроблених уже в 1960-х рр., є згадка про те, що програма дослідження Полісся була складена Катериною Грушевською (щоправда, призвище останньої ретельно закреслено)⁸.

Становлення Людмили Шевченко як етнографа-польовика припало на роки, коли “школа” покоління науковців 20-х років (К. Грушевська, Д. Щербаківський, В. Кравченко, Н. Заграда, Л. Шульгіна, А. Онишук, Ю. Павлович та інші) давалася взнаки. Це був час активної розробки різного роду програм-запитальників, інструкцій, відозв та анкет як необхідного інструментарію збирання емпіричних даних з традиційної культури, створення фактологічної бази наукових досліджень. Тільки в особовому архіві Василя Кравченка, на той час керівника етнографічного

відділу Волинського науково-дослідного музею (нині – Житомирський краєзнавчий музей) нами виявлено близько 79 авторських програм-запитальників, ще 28 не містять його автографів, але беззастережно можуть бути ідентифіковані як приналежні вченому⁹. В сукупності, вони фактично охоплювали усі предметні галузі етнології.

Про те, що Л. Шевченко перебувала в одному науковому “вирії” з колегами, свідчить розроблена нею стисла анкета “Запитання про звичаї, зв’язані з виїздом у дорогу”¹⁰. Можна припустити, що відлунням колосальної роботи з продукування нових ідей її академічним оточенням за доби українського відродження стала підготовлена дослідницею у 1954–1956 рр. інструкція “Як збирати етнографічний матеріал”¹¹, а також “Посібник по збиранню етнографічних матеріалів”¹². Виглядає, що рукопис “Посібника” був повністю підготовлений до друку – в особовому архіві зберігається кілька його примірників, але він так і залишився “одиноцею зберігання”. Через майже 30 років Л. Шевченко писала: “Дослідник-етнограф, музейний працівник стає перед живою людиною, як любий дослідник природи, маючи перед собою складний об’єкт, комплекс суспільних явищ, об’єкт складної психіки, свідомості, логіки і мислення”¹³. Згадані розробки і сьогодні не втратили своєї теоретичної та практичної цінності, адже в них аналізувалися проблеми методики польової роботи (“... не нав’язувати своїх міркувань, не давати своєї термінології, яка швидко підхоплюється і часто входить в ужиток як місцева”), питань етики збирача (“не всі співбесідники охоче дають дані про себе. Тому не завжди є зручним питати зразу прізвище”, “зовнішній вигляд експедиції повинен бути скромним і культурним”), особливостей його спілкування з респондентом (“автор запису повинен бачити готовність чи стриманість інформатора, залежно від цього і фіксувати його біографічні відомості”). Автор посібника була безумовно свідомо: “Наші записи зберігатимуться для поколінь, і вони (записи) не повинні спотворювати народного життя і побуту. Добросовісність, правдивість і точність – одне з основних правил записувачів”¹⁴.

Тоді, впродовж 1925–1930 рр., Людмила Прокопівна поринула в Полісся. Її польовий маршрут проліг через, зокрема, села Київського (Жукин, Корогод), Житомирського (Бігунь, Високе, Виступовичі, Городець, Журба, Перга, Середня Рудня, Словечне, Тхорин, Христинівка), Рівненського (Вежиця), а також Білоруського Полісся (Біла Сорока, Бурки, Вишеньки, Демидів, Мухоїди). Значна частина польових дослідів проводилася методом стаціонарного дослідження, з глибоким, майже цілодобовим “занурюванням” у життя своїх інформантів, уважним і професійним спогляданням і одночасною фіксацією найдрібніших деталей їхнього життя. Польові матеріали були зібрані нею в 26 (в іншому варіанті – 27) щоденниках, а також систематизовані за окремими галузями побуту й фольклору. Спостереження над народним побутом, матеріали інтерв’ювання селян – вже тоді вони могли скласти основу ґрунтовних етнологічних розвідок з різних питань традиційної культури українців. У цих зошитах і, особливо, щоденниках (а в 50-х рр., коли Л. Шевченко працювала над методикою збирання польових етнографічних матері-

алів, вона чітко виклала свій принцип – окремо вести записи інтерв'ювань і, одночасно, мати власний щоденник, де фіксувати всі свої враження від побаченого і почутого, не виключаючи, при потребі, дублювання записів зібраного польового матеріалу) – можна відчутти справжній смак етнографії. Завдяки її намаганням передати яскраву регіональну діалектну специфічність, польові записи виходять за межі джерела лише етнографічної інформації. Спеціально виробленої системи фіксації мови інформаторів й транскрибування текстів у науковця, очевидно, не було. Але вона наполягала: “Записувати з уст народу потрібно тільки його мовою, діалектом, з його найдрібнішими відмінами і нюансами. Тільки мовна специфіка може визначити етнічну специфіку народу”¹⁵. Тому кожен зможе оцінити прагнення дослідниці точно відтворити мовленнєві образи говірок населення сіл, де довелося попрацювати етнографу Л. Шевченко. Зауважимо, це було зроблено нею без жодних технічних засобів. З огляду на те, що записи датуються початком ХХ ст., коли говірки ще не зазнали глибинних структурних трансформацій, ці тексти можуть виявитися цінними й для етнолінгвістів та діалектологів.

Серед експедиційних матеріалів привертає увагу блок інтерв'ювання нею селянок із метою фіксації відомостей про родильну обрядовість¹⁶. Окремі аркуші паперу доносять до нас унікальну, на сьогодні фактично втрачену інформацію про пологи в жінки-селянки за участю баби-повитухи. Очевидно, етнограф була свідомо ключової ролі жіночої “рятівниці”, і хоча занотовані нею відомості є різноплановими, в них простежується тематична домінанта – особливо шанована, подеколи майже культова особа повитухи. Серед її архівних записів містяться свідчення про прихід “баби” до породіллі, основні родопомічні дії, перше купання дитини, сповивання, обряд “зливков”, хрестини та похрестини тощо. Опрацювати й опублікувати ці матеріали дослідниці не вдалось. Окремо зазначимо, що серед архівних нотаток Л. Шевченко містяться підготовчі матеріали до наукової теми під назвою “Коло і людина”, які умовно датуються архівістами 1960-ми рр., але, не виключаємо, стосуються більш ранніх часів. Тут ми знайдемо численні свідчення того, що тема міфологічного образу жінки була їй близькою. За словами дослідниці, “жінки являлися хоронительками давніх форм виробничих звичаїв, які сягали культу предків” [99: 49].

Озираючись на науковий доробок Людмили Прокопівни зі сьогodenня, нам видається, що 1920-ті рр. були періодом її найвищого творчого злету. За цей час нею було оприлюднено близько 20 праць. У першу чергу йдеться про серію публікацій у часописі “Первісне громадянство та його пережитки на Україні”, головним редактором якого була К. Грушевська, зокрема, розвідки “Звичаї, зв’язані з закладами будівлі” (до неї була долучена детальна анкета-запитальник), “Спогади про академіка В. Гнатюка”, рецензія на студію проф. Р. Моніє, присвячену ритуалу закладення хати у північно-американських племен, рецензія на студію К. Червяка “Шляхта околиць на Коростенщині”¹⁷. Саме тоді ентузіазм і наполегливість дослідниці починали “робити” їй ім’я на етнографічному небосхилі.

Проте з початком 30-х рр. у силу вступили інші закони буття, і в наступні десятиліття прізвище Л. Шевченко стояло під публікаціями-нарисами, зокрема, з такими назвами: “Бендера та його друзі”, “На оновленій землі” тощо. Матеріали, зібрані нею на Чернігівщині 1935 р., неначе написані кимось іншим: тут майже відсутні етнографічні спостереження, натомість є спогади селян про визвольні змагання 1920–1921 рр., свідчення “червоного партизана” Павла Рубана з щорісвської дивізії, а також тексти улюблених пісень знаменитого командарму: “Ой, поля ви, поля!”, “Партизаны-повстанцы”, революційних пісень¹⁸. 1937 р. з перетворенням Інституту матеріальної культури на Археологічний інститут і, відповідно, ліквідацією етнографічного сектору, Людмила Прокопівна перейшла працювати до Музею народного мистецтва (згодом – Музею українського мистецтва). Сферою її наукових зацікавлень було декоративно-прикладне мистецтво. Навіть у коротких рядках автобіографії (1951 р.) неможливо було приховати трагізм тих років. Вона писала про зникнення своїх польових записів і визнавала, що це було для неї “великим нещастям”. А ми додамо: за короткий час “зникли” її колеги – К. Грушевська, А. Онишук, Н. Заглада, Л. Шульгіна, К. Червяк та інші. Їх імена треба було викреслити зі своєї пам’яті на десятиліття – навіть на схилі свого життя вона навряд чи змогла назвати їх вголос.

Кінець 40-х – 50-ті (а власне й усі подальші) рр. були позначені особливою увагою до вивчення соціалістичної культури і побуту сільського населення України. Назви деяких експедиційних матеріалів, зібраних Л. Шевченко за цей час, говорять самі за себе: “Партійна і комсомольська організація”, “Технічно-культурне піднесення колгоспників Генічеського району Херсонської області”¹⁹, “Соціалістична система господарства” (до монографічного дослідження колгоспників села Червона Слобода, 1947 р.)²⁰. Але етнограф Л. Шевченко була “родом із 20-х”. Саме “школа” і надалі визначала професійність, з якою вона виконувала доручену їй справу, можливо, всупереч справжнім зацікавленням. Так, вона ретельно робила виписки з колгоспних архівів, а це переважно тексти договорів соціалістичних змагань, протоколи засідань правління колгоспу, зокрема, про відзначення 30-х роковин Жовтневої революції, витяги з колгоспних звітів про надої молока, вироблення трудоднів та колгоспний бюджет, списувала зміст сільрадівських стіннівок. Уже сьогодні, якихось 60 років по тому (що вони для історії?), ми можемо оцінити її замальовки “колгоспного побуту” с. Червона Слобода, що на Київщині, зразка 1949 р.: читання в комсомольській спілці вголос “Повести о настоящем человеке” і “Молодой гвардии”; опис вбрання: “... покрій міського одягу, але з дешевого матеріалу, який скоро линяє й вигорає на сонці, є багато військового одягу, уже зношеного”; і наступне свідчення інформаторки: “останню сорочку шила після звільнення України від німців”, “в сім’ї є чоботи, які одягаються всією жіночою половиною в грязь по черзі”, “літом усі ходять босі”; “в холодні дні до роботи старі [носять] “будьонновки”, вони холодні, але зручні тим, що прикривають вуха”; коротенька ремарка: “коли привозять в кооперацію рибу солону або оселедці й тюльку, то її розхвачують, варять суп і жарять”, і поруч – опис першотравневого обі-

ду у голови колгоспу: “розкішно вбраний смачними стравами стіл, посуд з хорошого фарфору, кришталеві бокали” (хіба що спеціально завезли, аби здивувати київську гостю? – *О.Б.*), а частувалися – бригадир з жінкою і дві ланкові”²¹.

Повоєнна (так само, як довоєнна і воєнна) повсякденність проглядає майже на кожній сторінці занотованого Л. Шевченко тексту. Прискіпливо вивчаючи, як на селі приживається святкування пролетарського свята Першого Травня, вона записувала: “[до війни] ще були куркулі – “індуси” (індивідуальники), то ті йшли замість на демонстрацію – в поле орати, сіяти. Як парторг побачить, зараз пошле когось, щоб його привів на свято”²². Вона ретельно фіксувала спогади партизана, свідчення остарбайтера про “німецьке рабство”²³; нанизувала один за одним здавалося б малопомітні факти: шкіряну польову військову сумку, що висить на стіні поруч із портретом товариша Сталіна і плакатом: “За дальнійший расцвет колхозного строя”²⁴; і “нову” технологію: “останні роки чоловіки понаходили залізні військові шапки (каска), в них засмажують зерно для олії”,²⁵ дитячі ігри “у війну”. На окрему увагу заслуговують сюжети, присвячені громадському харчуванню в робітничих їдальнях: “Самообслуговування хороша річ, але нема чим себе обслуговувати” (1956); “обслуговування нехлюйне, доводиться довго чекати біля вікон, це поки подадуть страву”²⁶; “страва, взята невідомо з яких кулінарних книг – до бульйону або звичайної юшки накладається зарані зварена локшина ... – це фактично вода [підкреслено Л. Шевченко. – *О.Б.*], забарвлена капелькою засмаженої цибульки. В такій страві не існує ні смаку, ні запаху, ні поживності. Подібне явище зустрічається майже по всіх чайних-їдальнях, розрахованих на випадкового клієнта. Тут перевід продуктів, і ніякої підтримки фізичних сил трудівника”²⁷.

Її польові матеріали ще чекають свого допитливого дослідника. Адже в них – нелукава історія й прониклива повсякденність: передового колгоспу “Здобуток Жовтня” і шахтарських селищ на Донеччині та Бориславлі, робітників художньо-промислової артілі ім. 20-річчя Жовтневої революції м. Кролевеця і заводу “Азовсталь” (м. Маріуполь), Дарницького шовкового комбінату м. Києва, текстильної фабрики в Татарбунарах (Білгород-Дністрянський р-н) і звичайно ж сотен селян – Київщини, Херсонщини, Одещини, Львівщини, Волині, Житомирщини, Поділля і Полісся – де тільки не працювала невтомна Людмила Прокопівна! Історія, яку невдовзі світова антропологія назве антропологічно орієнтованою історією або “усною історією” (oral history) і проголосить пріоритетним напрямком наукових досліджень. Повсякденність, яку визначають як зосередження малопомітних фактів, а тому важко вловиму “матерію” буття пересічної людини. Попереду було усвідомлення науковим загалом важливості її фіксації та інтерпретації, згодом розроблятиметься й спеціальна методика – так званий “інтенсивний опис”. А немолода і хвора жінка вже невтомно поповнювала свої щоденники все новими і новими спостереженнями, почерпнутими нею під час експедиційних виїздів.

У жовтні 1954 р. відбувся захист її кандидатської дисертації на тему: “Соціалістичний побут і культура ткачів художньо-промислової артілі ім. 20-річчя Жовтневої революції (м. Кролевець)”. В особовій справі Людмили Прокопівни є реце-

нзія за підписом М.Т. Рильського, де зазначено: автор любить і знає свій предмет, відзначається великою сумлінністю, подає цінний матеріал, але рецензент вказує на деякі, за його словами, “наївні формулювання”, неточні цитати. Проте після доопрацювання робота “може і повинна бути поставлена на захист”.

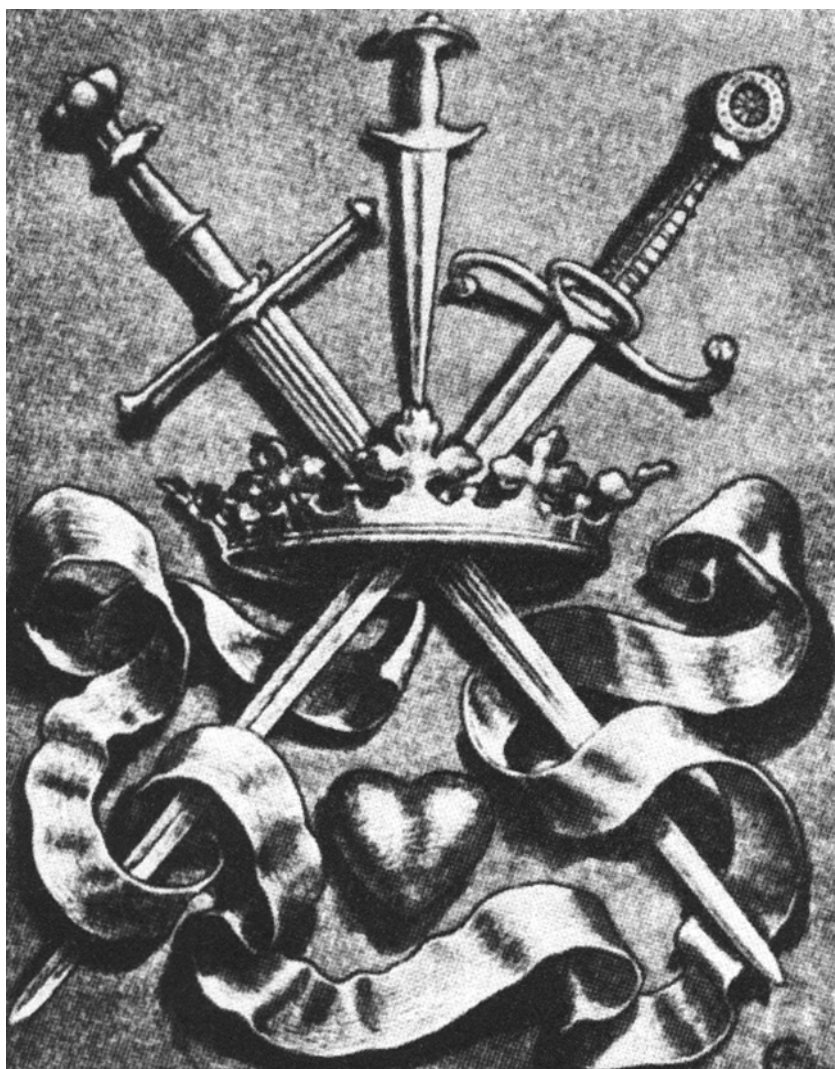
Друга половина 1950-х рр. була позначена для Л. Шевченко участю в написанні та редагуванні окремих розділів фундаментального монографічного дослідження “Українці”. У рамках підготовчої роботи до написання текстів, зокрема, йшлося про розділи “Харчування” та “Селянські промисли”. Вона здійснила експедиційні відрядження до Вінницької (1953), Волинської, Одеської (1955), Донецької (1956), Львівської (1960) та інших областей. 1957 р. дослідниця брала участь у Всесоюзній нараді етнографів з вивчення робітничого побуту. Її прізвище зрідка, але з’являлося на сторінках часописів – “Советской этнографии”, Наукових записок ІМФЕ. Останній аркуш у її справі – копія витягу з наказу №36 по ІМФЕ від 8 квітня 1963 р.: “1) У відповідності з Постановою Президії АН УРСР від 1/ІІ 1963 р. та Постановою Президії АН УРСР від 29/ІІ 1963 р. – увільнити з 9 квітня 1963 р. за скороченням штатів ст. наук. співробітника відділу етнографії Шевченко Людмилу Прокопівну. 2) На підставі положення про скорочення штатів оплатити т. Шевченко Л.П. з 9 квітня 1963 р. двотижневу грошову компенсацію. В.о. Директора Інституту О.І. Дей”. Звільнення Л. Шевченко за скороченням штатів відбулося миттєво, незважаючи на те, що майже місяцем раніше вона написала заяву: “У зв’язку з переходом на пенсію прошу звільнити мене з роботи з 1 жовтня 1963 р.”

Останні роки життя Людмила Шевченко хворіла. Вона пішла з життя 22 жовтня 1969 р. Поховали її на міському кладовищі Берківці, на ділянці №36. В особовій справі є ще один, не пронумерований аркуш – клопотання Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії про спорудження пам’ятника на могилі Л. Шевченко. З аналогічною пропозицією вийшло й Українське відділення Літфонду СРСР. Такий пам’ятник було встановлено. На рожевому граніті викарбувано: “Онуці Т.Г. Шевченка – Людмилі Прокопівні Шевченко (1895–1969) від Спілки письменників України”.

Доля не була прихильною до Людмили Прокопівни. Хоча таки зробила для неї головне – зберегла їй життя на крутих своїх поворотах. Проте помстилася на іншому – не дала реалізувати себе, зробити все те, що покликана була здійснити – адже цим шляхом прямувалося й цього мріялось. Але й кінець кінцем зглянулася, не допустила втрати для нащадків її головного доробку – численних архівних записів, нотаток, щоденників, що зберігаються нині в архівосховищах. Видається, настав час, наскільки це можливо, провести виявлення та реконструкцію розпоршених по різних фондах автографів та рукописів Л. Шевченко (не міняючи порядку їхнього розміщення). Тоді можна було б із більшою вірогідністю говорити й про можливі втрати її архівних матеріалів. Це також дасть можливість не тільки осягнути весь її етнографічний доробок, але й створить умови для комплексного використання зафіксованого нею матеріалу. Така вже надзвичайна доля етнографа – вона щаслива, бо ім’я дослідника живе доти, доки у нащадків є потреба

знову і знову звертатися до його польових матеріалів. Ім'я Людмили Прокопівни Шевченко належить до цих обранців.

1. Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі – Архів ІМФЕ). – Особова справа № 240–21. – Арк. 4, 41, 50.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 831. – Арк. 1–2.
3. Там само. – Арк. 12.
4. Там само. – Арк. 27.
5. Там само. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Арк. 14, 15, 20 зв., 22 зв.; Спр. 871. – Арк. 348 зв.
6. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф. 439. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 18.
7. Там само. – Арк. 14.
8. Там само. – Спр. 27. – Арк. 45.
9. Див.: Боряк О. Матеріали з історії народознавства в Україні. Каталог етнографічних програм (друга половина XVIII–XX ст.). – К.: Українознавство, 1994. – С. 96.
10. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі – Архівні наукові фонди ІМФЕ). – Ф. 1–3. – Од. зб. 348. – Арк. 1–2, також: Ф. 1–1 дод. – Од. зб. 31. – Арк. 1–3.
11. Архівні наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 14–2. – Од. зб. 25. – Арк. 1–24, також: Ф. 14–2. – Од. зб. 313. – Арк. 1–24.
12. ЦДАМЛМ України. – Ф. 439. – Оп. 1. – Спр. 16, 17.
13. Там само. – Спр. 16. – Арк. 173.
14. Там само. – Спр. 17. – Арк. 26, 53, 188.
15. Там само. – Спр. 10. – Арк. 5.
16. Архівні наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 1–дод. – Од. зб. 270. – Арк. 15–54.
17. Див.: Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926. – Вип. 1–2. – С. 87–95; 1926. – Вип. 3. – С. 122–124; 1927. – Вип. 1–3. – С. 219–223; 1928. – Вип. 2–3. – С. 202–203.
18. Див.: Архівні наукові фонди ІМФЕ. – Ф. 6–3. – Од. зб. 94. – Арк. 4–4 зв., 5–5 зв., 9, 23–24.
19. Там само. – Од. зб. 158, 163.
20. Там само. – Ф. 14–2. – Од. зб. 259.
21. Там само. – Ф. 14–5. – Од. зб. 54. – Арк. 37.
22. Там само. – Арк. 232.
23. Там само. – Од. зб. 70. – Арк. 57.
24. Там само. – Од. зб. 69. – Арк. 39.
25. Там само. – Од. зб. 277. – Арк. 65.
26. Там само. – Од. зб. 278. – Арк. 8.
27. Там само. – Од. зб. 335. – Арк. 19.

ГЕРАЛЬДИКА

**„CLIPARIUM TEUTONICORUM” I „ZÜRICHES WAPPENROLLE”
ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ
ГЕРАЛЬДИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII – ПОЧАТКУ XIV СТ.**

Початки руської геральдичної традиції, власне як і сама доба пізнього середньовіччя, у вітчизняній історії приховані від сучасного дослідника непроглядним туманом, за яким важко вловити навіть найзагальніші контури епохи “темних віків”¹. Причина подібного стану речей криється в неймовірно бідній джерельній базі історії України-Руси в добу після монгольської навали. Від цієї кривавої та руйнівної епохи з джерел вітчизняного походження до нас дійшло лише кілька десятків документів², окремі археологічні пам’ятки³ та літописна традиція⁴, що уривається наприкінці XIII ст. разом із закінченням Галицько-Волинського літопису⁵.

Все це, здавалося б, мусило стимулювати українських дослідників до розширення джерелознавчих студій за рахунок залучення джерел іноземного походження, які містять в собі ексклюзивну щодо подій та явищ руської історії XIII–XIV ст. інформацію. Втім, по-за нечисленними винятками,⁶ подібні студії дотепер знаходяться в зародковому стані. Так, скажімо, практично поза увагою вітчизняних дослідників залишився цілий комплекс західно-європейських гербовників XIV–XV ст.⁷ в яких містився багатий, а іноді й унікальний⁸ матеріал щодо старої української (руської) гербової традиції.

Втім, найдавнішим джерелом західно-європейського походження, яке подає відомості з руської державної геральдики, є найдавніша німецька латиномовна геральдична поема „Cliparium Teutonicorum”, що була написана Конрадом фон Муре приблизно в 1260–1264 рр.⁹ Поема розпочинається з опису гербів найбільших державних утворень тогочасної Європи, в тому числі й герба Руського королівства, який мав вигляд червоного повстяного капелюха на срібному щиті:

Rex romanorum, si quid veri mea prefert
Vox, aquilam nigro forme croceo clipeo fert.
Francus rex in lasurio flores liliorum
Ex auro prefert, id habens insigne decorum.
Rex Hispanie duos gilvo tibi nigro leones,
In niveoque duas urbes rubeas ibi pones.
Albus equus rubeo clipeo regis solet esse
Ungarico, nec equo frenum, nec sella deesse.
Dumque Bohemie tibi rubeum clipeum fore ponam
Hic albus leo vult antepreferre coronam.
Anglice rex, clipeus tuus albus habetur ibique,

Crux transit rubea spes terra ubique.
Pileus in niveo clipeo rubet estque Rutheni
Regis, gens cuius procul est a littore Reni.
Vult Marrochi rex in auris dominans truculentis
In croceo rochos tres forme ferre rubentis.
Regi Jerusalem diversa pericula ferentis
In clipeo nivea crucis extat forma rubentis.
Nigro rex Dacus aquilam sibi dimidiare,
Ex rubro currusque rotam vult contiguare.
In fulna rex Swesionis vult ferre gemellas,
Ex viridi pictas sub complexu domicellas.
Ecce tuus Norwegia rex Danis bene notus
Fert clipeum cuius color est niger, ut puto, totus.
Prussia rex tuus in nivea tria fertur habere
Maurorum capita, si verum nescio de re.
Dux tuus, Austria, vult clipeum preferre rubentem,
Cuius pars fert media zonam candore nitentem...¹⁰

Невдовзі по-тому описаний в „Clipearium Teutonicorum” герб Руського королівства бачимо зображеним в одному з перших серед загальноєвропейських гербовників – знаменитій „Цюрихській гербовій ролі” („Züricher Wappenrolle”) початку XIV ст.: червоний повстяний капелюх вміщено в срібному щиті готичної форми, над щитом знаходиться лицарський шолом, в нашоломнику – аналогічний до зображеного в щиті капелюх¹¹. Крім того, поруч з описаним вище зображенням розміщено інший варіант руського герба, який має в червоному щиті готичної форми три срібних капелюха з чорними китицями, над щитом – шолом, в нашоломнику – срібний капелюх під павичевими перами¹². Руські герби займають, відповідно, передостаннє та останнє місця в долішньому ряді першої частини гербового сувою, закриваючи собою почет геральдичних знаків держав Старого світу.

Варто відзначити, що репрезентація Русі подібними гербовими фігурами видається дещо несподіваною. Адже ми не знаходимо жодних прямих паралелей з описаним в „Clipearium Teutonicorum” та зображеними в „Züricher Wappenrolle” гербами в середньовічному руському герботворенні. Дані герби, як, втім, і визначення їхньої державної приналежності, явно завели в глухий кут перших видавців „Цюрихської гербової ролі”. Автори, що готували її до друку 1930 р., очевидно знаходилися в полоні цілого ряду стереотипів щодо руської середньовічної історії, а тому, у випадку з першим з руських гербів, заходилися шукати паралелей до нього в геральдичних пам’ятках Московського царства кінця XV–XVI ст.¹³ А потрібність зображення гербових фігур в другому руському гербі наївно пояснювали як своєрідний символ трьох основних частин Русі (Великої, Малої та Білої)¹⁴. Анахронізм подібних припущень є очевидним, тим більше, що в „Clipearium Teutonicorum” прямо вказано на приналежність герба з червоним

повстанням капелюхом Руському королівству (“Rutheni Regis”), тобто – Галицько-Волинській державі Романовичів, що єдина на просторах колишньої Києво-Руської імперії використовувала відповідну титулатуру в XIII–XIV ст.¹⁵

Якщо з державною прив’язкою даних геральдичних зображень ситуація є доволі ясною, то у випадку з роз’ясненням причин появи саме подібних фігур в якості гербів Руського королівства перед нами виникають значні труднощі. Власне, можливими є три шляхи розв’язання цієї проблеми. По-перше – визнати, що маємо справу з гербом апокрифічним, тобто таким, який не існував в дійсності, а є лише витвором фантазії автора відповідного геральдичного джерела.

Проти подібного способу вирішення питання говорить, в першу чергу, наявність схожих за своїм змістом варіантів герба Русі в обох вказаних джерелах, що виключає можливість довільної вигадки, тим більше, що в „Züricher Wappenrolle” інформація щодо руських гербів, хоч і є подібною до відомостей „Clipearium Teutonicorum”, але подається в більш розгорнутому вигляді. Разом з тим, ані в „Clipearium Teutonicorum”, ані в „Züricher Wappenrolle” ми не знаходимо інших прикладів апокрифічних гербів. Навіть у тих випадках, коли в „Züricher Wappenrolle” подано герби окремих ісламських держав Азії та Африки, як скажімо – Марокко (одинадцятий герб горішнього ряду поданої вище частини гербового сувою)¹⁶ та Вавілон (десятий герб долішнього ряду),¹⁷ які, очевидно, ніколи не мали гербів в суто європейському розумінні цього явища, все ж не можна говорити про цілковиту апокрифічність цих зображень. Адже шахові тури в якості герба Марокко незмінно присутні також в інших середньовічних західно-європейських гербовниках, таких як – „Armorial Wijnbergen”,¹⁸ „Armorial du Hérault Vermandois”, „Lord Marshal’s Roll”,¹⁹ „Хроніка Констанцького собору”²⁰ і, зрештою, в тій же таки „Clipearium Teutonicorum” – „Vult Marrochi rex in auris dominans truculentis in croceo rochos tres forme ferre rubentis”²¹, та, очевидно, були пов’язані з певною місцевою традицією символічної репрезентації даної країни, що і мало вплинути на відтворення цього сюжету в якості герба Марокко в західно-європейській геральдичній традиції. В свою чергу, зображення голови вавілонського царя Навуходоносора, яке бачимо на гербі Вавілонського султанату в „Züricher Wappenrolle”, в середньовічній Європі стійко асоціювалося саме з геральдичною репрезентацією давньої столиці Месопотамії²². Даний сюжет знайшов своє відображення також в суто європейських геральдичних пам’ятках, зокрема, на гербі Добринської землі в Польському королівстві²³.

Інша річ, що „Цюрихська гербова роля” не раз подає державні герби в доволі спотвореному вигляді, що звичайно не може вказувати на їхню апокрифічність, натомість змушує шукати паралелі з гербами, що мали реальне значення в тогочасній геральдичній практиці. Так, „Züricher Wappenrolle” містить доволі відмінні від зафіксованих в інших тогочасних джерелах варіанти гербів Королівства Кастилії та Леона, Арагона, Португалії, Навари, Норвегії, Єрусалимського королівства та ін.²⁴

Взагалі необхідно відзначити, що в „Züricher Wappenrolle” більш-менш адекватно відображено державні герби в основному лише тих країн, що розміщували-

ся неподалік від місця створення даного геральдичного твору²⁵. Це в основному герби німецькомовних держав – Священї Римської імперії, Каринтії, Австрії, Баварії, Саксонії, Штирії, Бадена, Вюртемберга, Лотарингії та ін., або їхніх безпосередніх сусідів – Франції, Чехії, Угорщини, Сілезії, Англії, Данії та ін.

Очевидно, що в ситуації з руськими державними гербами маємо справу з певною модифікацією реально існуючого геральдичного зображення.

Власне, другий спосіб розв’язання проблеми якраз і полягає у віднайденні можливого прототипу цюрихських зображень серед відомих геральдичних знаків Галицько-Волинської держави. Перше, що спадає на думку, це провести паралель між зображеними в „Züricher Wappenrolle” руськими гербами та пізнішими видозмінами герба Галицького королівства (у вигляді однієї, двох або трьох корон)²⁶, що їх, на думку цілого ряду науковців,²⁷ використовували в якості претензійних гербів угорські королі другої половини XV – першої половини XVI ст.,²⁸ а згодом почали вживати австрійські імператори²⁹.

Вперше цей герб зустрічаємо на печатках короля Матвія Корвіна (Матяша Гуньяді), що датуються 1470–1474,³⁰ 1475–1479 (маєстатова),³¹ 1475³² та 1477 рр.³³ Він містить в щиті зображення однієї корони та в загальних рисах має певну подібність до описаного в „Clipearium Teutonicorum” і першого із зображених в „Züricher Wappenrolle” руських гербів. Згодом, аналогічний сюжет бачимо на меншій королівській печатці Володислава II (1491 р.)³⁴. Втім, вже на печатках короля Володислава II від 1490–1514 рр. в щиті замість однієї з’являється дві корони, які розміщено одну над одною³⁵. Аналогічне зображення зустрічаємо на королівських печатках Людовика II (1521 р.)³⁶ та Яноша Заполяї (1527–1528 рр.)³⁷. Від XVI ст. Габсбурги в якості угорських королів використовували на своїх печатках також зображення герба з двома коронами³⁸. І лише згодом в цьому гербі з’являється третя корона³⁹. Починаючи з 1772 р. останнє зображення незмінно присутнє на гербі Королівства Галичини і Лодомерії.⁴⁰

Власне, існування на державних печатках Угорського королівства різних видозмін герба з однією, двома або трьома коронами, начебто мало вказувати на прямі паралелі із зображеннями в „Züricher Wappenrolle”. Втім, перешкодою до подібних висновків є кілька поважних обставин. Зокрема – суттєвий хронологічний розрив (в 150–200 років) між часом появи „Clipearium Teutonicorum” та „Züricher Wappenrolle” і часом першого зафіксованого в джерелах використання герба із зображенням корони угорськими королями. Останні висували претензії щодо галицько-руських земель ще від кінця XII ст.⁴¹ Від того часу і до кінця XIV ст. неодноразово бачимо угорських королів та їхніх спадкоємців на галицькому престолі⁴². Очевидно, що подібні аспірації мали знайти своє відображення також в сфері геральдики, але чи користувалися різноманітні угорські претенденти гербом із зображенням корони як геральдичного знаку Галицького королівства в XIII–XIV ст., жодних достеменних відомостей наразі немає⁴³.

До цього також варто додати, що зображення корон в геральдичній традиції більшості європейських країн не було чимось поодиноким чи незвичним,⁴⁴ тому

варто сумніватися, що автори „Clipearium Teutonicorum” та „Züricher Wappenrolle” могли не розпізнати справжнього змісту зображення галицького герба, якщо на ньому дійсно було зображено корону. Інша річ, коли б вони мали перед собою в автентичному руському гербі сюжет незвичний для західно-європейського ока, тоді подібна суттєва модифікація герба була б цілком зрозумілою.

Втім, пошуки паралелей між руськими гербами, що містяться в західно-європейських джерелах другої половини XIII – початку XIV ст., та геральдичними сюжетами на державних печатках Угорського королівства, на нашу думку, взагалі позбавлені будь-якого сенсу. Річ у тім, що геральдичні зображення з коронами на угорських печатках швидше за все репрезентували зовсім не претензії Угорської Корони на Галичину, адже на більшості королівських печаток другої половини XV – першої половини XVI ст. в доколових написах не зустрічаємо вказівки на галицький королівський титул, в той час як титулатура угорських королів в доколових написах в інших своїх частинах суттєво не розходиться з геральдичною репрезентацією цих титулів в полі печатки. Так, зображення гербів Угорщини (поземі смуги та двораменний хрест на пагорбах) незмінно супроводжує напис: *regis hungarie*, герб Чехії (коронований лев з подвійним хвостом) – *regis bohemie*, герб Далмації (три короновані левові голови) – *regis dalmacie* та ін.⁴⁵

Варто звернути увагу на ту обставину, що для Корони Угорської в цей період значно більш актуальним, ніж ефемерні претензії на Галичину, було забезпечення надійного контролю над теренами Балканського півострова, зокрема, – над Боснією, правителі якої тривалий час визнавали себе васалами Угорщини, і за володіння якою між Угорщиною та Османською імперією саме в XV – на початку XVI ст. точилася запекла боротьба⁴⁶. З огляду на це нам видається, що на тогочасних угорських королівських печатках гербом з короною репрезентовано саме Боснію (в доколових написах не раз бачимо відповідну вказівку – *regis game*), середньовічна державна геральдика якої представлена, зокрема, зображенням корон. Вже на зламі XIV–XV ст. на маєстатовій печатці боснійського короля Степана Остої бачимо зображення щита з вміщеною на ньому короною як герба Боснійського королівства⁴⁷. Згодом, аналогічні зображення присутні також на інших державних печатках Боснії. Так, король Боснії Микола (Нікола Ілочкі, Міклош Уйлак) в 1474 р. користувався печаткою, на якій було зображено герб Боснії у вигляді трьох корон⁴⁸.

Все це дає підстави стверджувати, що в період другої половини XV – першої половини XVI ст. герби із зображенням однієї або кількох корон репрезентували в угорській державно-династичній геральдиці Боснійське, а не Галицьке королівство. Герб останнього у вигляді трьох корон має, ймовірно, значно пізніше походження, коли Габсбурги в якості угорських королів висунули знов претензії на Галичину. Для геральдичної репрезентації цих претензій було, очевидно, помилково використано старий герб Боснійського королівства. Проте, як герб Боснії, після її підпорядкування Австрії, вживано інший боснійський герб, який не раз зустрічаємо в південнослов'янських гербовниках кінця XVI – першої половини XVIII ст., – герб Рами (Боснії)⁴⁹ або Примор'я (Герцеговини)⁵⁰.

Повертаючись до руських гербів, що містяться у західно-європейських джерелах другої половини XIII – початку XIV ст., необхідно вказати на ще один можливий спосіб розв’язання проблеми руського прототипу для цих зображень. На нашу думку, в даному випадку варто розглянути питання походження герба із зображенням повстяного капелюха в широкому контексті всієї середньовічної руської геральдичної традиції.

При ближчому знайомстві з руською геральдичною спадщиною, перше що впадає у вічі, це – її колосальна перенасиченість старими родовими знаками, що походили ще з догеральдичної доби, і лише в XIV ст. (можливо в XIII ст.) набули геральдичного оформлення. Це стосувалося як геральдики родовой (землянської та панської)⁵¹, так і державно-династичної (князівської та великокнязівської)⁵². Хоча щодо останньої в науковій літературі дотепер існує стереотип, що княжі знаки киево-руської доби так ніколи і не набули геральдичного значення. Найліпшим спростуванням подібного погляду є той факт, що між догеральдичними знаками киево-руської доби та пізнішими руськими гербами XIV–XV ст. зберігається певна іконографічна тяглість. Так, пізніші герби нащадків чернігівських Рюриковичів – князів Козельських, Пузин⁵³ та Огинських,⁵⁴ мають безумовну подібність зі знаками князів чернігівської династії XI–XIII ст.⁵⁵

Ще більш промовистим свідченням тяглості руської геральдичної традиції від родових знаків киево-руської доби є наявність в гербах волинського роду Костюшек-Хоболтовських (XVI ст.) зображення знаку у вигляді тризуба,⁵⁶ що доволі виразно нагадує зображення родового знаку на монетах Володимира Святославича⁵⁷. Наводимо лише ці найяскравіші приклади, хоч в дійсності їхній перелік можна значно розширити.

Очевидно, що і на теренах Руського королівства (Галицько-Волинської держави), практика використання княжих родових знаків в XIII–XIV ст. не була занедбана. На це, зокрема, вказує наявність на вислих печатках Льва I Даниловича родового знаку Романовичів, який в пізніших канцелярських описах XV–XVII ст. незмінно фігурує під назвою “Zub” (“pieczęci z zubem”, “signum ad modum dentis”, “sigillum dentale”)⁵⁸. Археологічні знахідки також вказують на побутування на галицько-волинських землях тризубоподібних знаків Рюриковичів, які, щоправда, мали значно простішу іконографію в порівнянні зі своїми прототипами X–XI ст.⁵⁹

Власне, подібна спрощена іконографія родового знаку, що складався з трьох зубців на спільній основі, середній з яких мав більший в порівнянні з бічними зубцями розмір, має виразні паралелі із зображенням руських гербів в „Züricher Wappenrolle”. Контури повстяного капелюха в загальних рисах доволі відчутно нагадують спрощене накреслення тризуба. Автори „Cliparium Teutonicorum” та „Züricher Wappenrolle”, цілком вірогідно, могли сприйняти це останнє за зображення своєрідного головного убора. Імовірність подібного невірної відчитання автентичного змісту руського герба в даному випадку мала бути доволі значною, і тому не повинна дивувати з огляду на те, що для західно-європейської геральдики зображення старих родових знаків є в цілому нехарактерним. Зокрема,

в „Züricher Wappenrolle” серед майже 480 зображених в ній малюнків не знаходимо жодного знакоподібного герба⁶⁰. Крім того, на те, що автор „Цюрихської гербової ролі” мав справу саме з тризубоподібним родовим знаком в якості прототипу для зображених в джерелі гербів, може вказувати потрійність фігур в щиті другої видозміни руського герба.

Очевидно, що родовий знак Романовичів в другій половині XIII – першій половині XIV ст. для того, щоб потрапити до геральдичних творів фактично всеєвропейського масштабу, вже мав виконувати роль геральдичного зображення, яке репрезентувало Руське королівство поруч із зображеннями двоголового орла,⁶¹ льва,⁶² галки⁶³ та хреста⁶⁴. Інша річ, що нам достеменно невідомо про зовнішній вигляд цього герба – пізніші канцелярські описи та археологічні знахідки спричиняються до реконструювання лише загальних уявлень про нього і, до того ж, не подають родовий знак як суто геральдичне зображення.

Пролити світло на це питання, на нашу думку, може більш пізнє, але натомість автентичне руське джерело, яке, що найважливіше, містить в собі виразно геральдичну інформацію, якої бракує описам та археологічним пам’яткам. Маємо на увазі печатку Волчка Преслужича, пана та дідича на Рогатині (Wolczko Presszlussicz dominy et heres de Rohatyn). Її було прикладено до кількох документів 1404–1419 рр.⁶⁵ Печатка має незвично великий розмір – 43 мм, на той час більш характерний для державних (князівських) печаток. Ця особливість пояснюється тим, що Волчко Преслужич вважав себе спадкоємцем династії Романовичів і, очевидно, висував певні політичні претензії на галицько-волинську спадщину⁶⁶. Це відбилося, зокрема, в наданні Волчком Преслужичем 14 серпня 1415 р. магдебурзького права та герба новозаснованому місту Рогатину⁶⁷.

Не може не впадати у вічі також характерний вигляд родового герба пана Волчка, який має виразні аналогії з тризубоподібними родовими знаками Рюриковичів. Претензії на династичну спадщину Романовичів очевидно мали і символічне втілення. Родовий герб видавався для цього якнайкращим, з огляду на що малоймовірною є суттєва відмінність між гербом, який бачимо на печатці Волчка Преслужича, і державно-династичним знаком-гербом Романовичів, на спорідненості яких так активно наполягав пан на Рогатині.

На нашу думку, автори „Clipearium Teutonicorum” та „Züricher Wappenrolle” при відтворенні державного герба Руського королівства мали справу з геральдичним зображенням родового знаку когось з Романовичів, найімовірніше Льва I Даниловича, що своїм зовнішнім виглядом мав бути близьким до зображення, яке бачимо в гербі Волчка Преслужича, пана з Рогатина. Втім, не зумівши належно осмислити зміст зображення на автентичному гербі, автори названих вище творів імовірно подали власну інтерпретацію руського державного герба, описавши, а згодом зобразивши його в формі повстяного капелюха⁶⁸. Щодо кольористики зображених в „Züricher Wappenrolle” руських гербів, то їхнє забарвлення в значній мірі відповідає тим висновкам, які свого часу зробив Роман Климкевич щодо кольорів руських гербів та догеральдичних родових знаків руських князів⁶⁹.

Мал. 1.

Мал. 2.

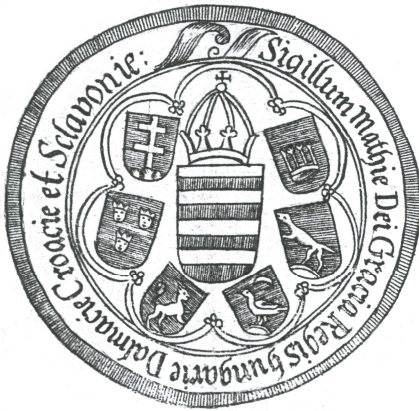
Мал. 3.

Мал. 4.

Мал. 5.

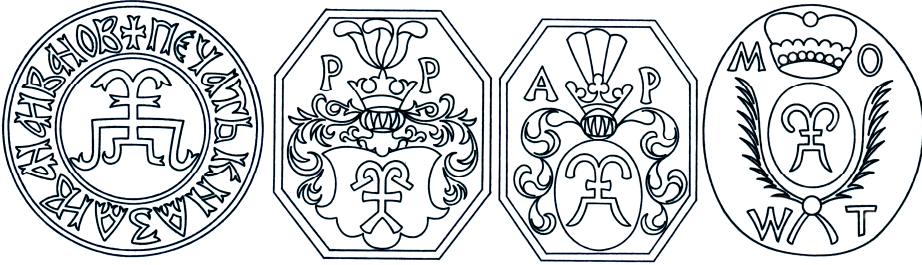
Мал. 6.

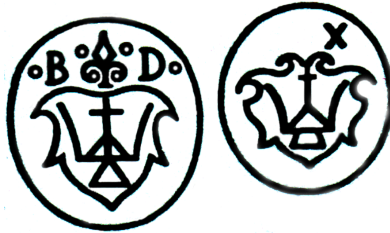
Мал. 7.

Мал. 8.

Мал. 9.

Мал. 10.

1. Русина О. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 5–6.
2. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 125–204.
3. Гаврилюк О. Перстень-печатка княжої доби з Тернопільщини // Четверта наукова геральдична конференція. – Львів, 1994. – С. 24; Грушевський М. Молотівське срібло // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1898. – Том XXV. – С. 5–6; Терський С. Два маловідомих перстні-печатки з XIV ст. // Шоста наукова геральдична конференція. – Львів, 1997. – С. 90.
4. Полное собрание русских летописей. – М., 1965. – Том II: Ипатьевская летопись.
5. Літопис руський. – К., 1989. – С. VII–VIII, 452.
6. Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – С. 51–78.
7. Серед подібних джерел варто назвати: “Книга знань” середини XIV ст. (див.: Климкевич Р. Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // Хроніка – 2000. – К., 2000. – Випуск XXXV–XXXVI. – С. 104–110; Pasch G. Drapeaux du “Libro de Conscimiento” // Vexillologia. – Paris, 1969. – Том II. – № 1–2; Гречило А. Територіальні символи Галицько-Волинської держави (XIII – початок XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2001. – С. 128–136); Гербовник Гелре другої половини XIV ст. (див.: Wapenboek ou Armorial de 1334 á 1372 par Gelre, Héraut d’armes, publié pour la première fois par M. Victor Bouton, peintre héraldique et paléographe. – Paris; Bruxelles, 1881–1902. – Vol. I–VII; L’armorial du héraut Gelre (1370–1395). Claes Heinen, roi d’armes des Ruycers // Archives Héraldiques Suisses. – Basel, 1961. – Том LXXV; Polaczkówna H. Geneza herbów polskich w herbarzu flamandzkim. – Lwów, 1925; Polaczkówna H. Najstarsze źródła heraldyki polskiej. – Lwów, 1924; Mikucki S. Rycerstwo słowiańskie w Wapenboek Gelrego //

- Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, 1958. – Tom III; *Mikucki S.* Rycerstwo słowiańskie w Wapenboek Gelrego. Cześć II // Prace z dziejów Polski feudalnej ofirowane R. Grodeckiemu w LXX rocznice urodzin. – Warszawa, 1960); Гербовник Беленвіле другої половини XIV ст. (див.: *Jequier L.* L'armorial Bellenville et l'armorial du héraut Gelre. – Liège, 1972; *Jequier L.* L'armorial Bellenville // Cahiers d'heraldique. – Paris, 1983. – Tom V; *Heymowski A.* Les chevaliers polonais de l'époque de Louis le Grand représentés dans l'armorial Bellenville // Louis the Great, King of Hungary. – New York, 1986. – С. 155–174; *Heymowski A.* Herby polskie w paryskim Armorial Bellenville // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, 1990. – Tom XXXII–XXXIII. – С. 113–127); від XV ст. походять наступні джерела: “Хроніка Констанцького собору” 1414–1418 рр. *Ульриха Рихенталя*, яка відома з десяти пізніших (середини XV ст.) списків – Аулендорфського, Констанцького, Петербурзького, Празького, Віденського та ін. (див.: *Ulrich Richental.* Concilium zu Costenz 1414–1418. Facsimilé. Imp. De L. Baeckmann, publié par le dr. Hermann Sevin d'après un manuscrit appartenant au comte Gustave de Königsegg. – Karlsruhe, 1881; *Ulrich von Richental.* Chronik des Constanzer Concils // Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart. – Tübingen, 1882. – Band 158; Chronik des Concils zu Constanz von Ulrich von Richental 1414–1418. – Constanz, 1869; Констанцький собор 1414–1418. Concilium Constantiense 1414–1418. Издание Императорского русского археологического общества. – СПб., 1874), аугсбурзької інкунабули 1483 р. (див.: Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars, do man zalt von der Geburd unsers Erlösers 1413 Jar. – Augsburg, 1483; *Piekosiński F.* Goście polscy na soborze konstancyjskim // Rozprawy i Sprawozdania Krakowskiej Akademii Umiejętności. – Wydzał Historyczno-filozoficzny. – Kraków, 1899. – Tom XXXVII; *Piekosiński F.* Heraldika polska wieków średnich. – Kraków, 1899; *Sokolowski M.* Ścibor ze Ściborzyc i Pippo Spano, tudzież kilka słów o Kronice Ulricha von Richental. – Kraków, 1907), а також пізніших (від XVI ст.) видань (див.: Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars, do man zalt von der Geburd unsers Erlösers 1413 Jar. – Augsburg, 1536; Handlung des Conciliums zu Costenz. – Frankfurt, 1575), бургундський Гербовник ордену Золотої Руни (див.: Ancien armorial équestre de la Toison d'Or et de l'Europe au XV siècle. Facsimilé par L. Larchey. – Paris, 1890; *Piekosiński F.* Najstarsza rola marszałkowska polska // Herold Polski. – Kraków, 1897; *Piekosiński F.* O roli marszałkowskiej polskiej // Heraldika polska wieków średnich. – Kraków, 1899; *Pinches R., Wood A., Klec-Pilewski B.* A European Armorial. An armorial of the Golden Fleece and XV Century Europe. – London, 1971), Гербовник Линцених (див.: *Heymowski A.* Herby polskie w brukselskim Armorial Gymnich, rechte Lyncenich // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, 1985. – Tom XXIX), Кодекс Бергсхамар (див.: *Raneke J.* Bergshammarvapenboken: en medeltidshistorisk studie. – Lund, 1975; *Heymowski A.* Herby polskie w sztokholmskim Codex Bergshammar // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, 1968. – Tom XII), Гербовник Вермандау (Armorial du Hérault Vermandois), Гербовник Конрада Грюненберга (див.: Des Conrad Grünenberg, Ritters und Bürgers zu Costenz Wapenbuch. – Frankfurt am Main, 1875).
8. *Климкевич Р.* Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // Хроніка – 2000. – К., 2000. – Випуск XXXV–XXXVI. – С. 106, 109–110; Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars, do man zalt von der Geburd unsers Erlösers 1413 Jar. – Augsburg, 1483. – С. 109–111, 217; *Piekosiński F.* Najstarsza rola marszałkowska polska // Herold Polski. – Kraków, 1897. – С. 36; *Heymowski A.* Herby polskie w brukselskim Armorial Gymnich, rechte Lyncenich // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, 1985. – Tom XXIX. – С. 114–116; *Heymowski A.* Herby polskie w sztokholmskim Codex Bergshammar // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, 1968. – Tom XII. – С. 80–84.
 9. Ganz Geschichte der heraldische Kunst in der Schweiz im Jahrhunderts. – Zürich, 1899. – С. 174–185.

10. *Liebenau T.* Das älteste Wappengedicht Deutschlands // Vierteljahrschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie. – Berlin, 1879. – Jahrgang VII. – С. 21–22.
11. *Merz W., Hegi F.* Die Wappenrolle von Zürich. Ein heraldisches Denkmal des vierzehnten Jahrhunderts in getreuer farbiger Nachbildung des Originals mit den Wappen aus dem Hause zum Loch. – Zürich–Leipzig, 1930. – С. 15–16.
12. Там же. – С. 16.
13. Там же. – С. 15–16.
14. Там же. – С. 16.
15. *Ідзьо В.* Українська держава в IX–XIII століттях. – Львів, 2004. – С. 190–200, 410; *Войнович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 224; *Ланно-Данилевський А.* Печати последних Галицко-Владимирских князей и их советников // Болеслав Юрий II, князь всей Малой Руси. – СПб., 1907. – С. 247–249; *Купчинський О.* Акти та документи Галицко-Волинського князівства. – С. 147–148, 168, 171, 176, 183; *Барвінський Б.* Українські сфрагістичні пам'ятки XII–XIV ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1996. – Том ССXXXI. – С. 255; *Гречило А.* Територіальні символи Галицко-Волинської держави (XIII – початок XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2001. – С. 129.
16. *Merz W., Hegi F.* Die Wappenrolle von Zürich... – С. 14.
17. Там же. – С. 15.
18. Armorial Wijnbergen... – № 1284.
19. Lord Marshal's Roll... – № 14.
20. Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars, do man zalt von der Geburdts Erlösers 1413 Jar. – Augsburg, 1483. – С. 113 v.
21. *Liebenau T.* Das älteste Wappengedicht Deutschlands... – С. 22.
22. Das Concilium, so zu Constanz... – С. 115 v.
23. *Kuczyński S.* Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje. – Warszawa, 1993. – С. 16–18.
24. *Merz W., Hegi F.* Die Wappenrolle von Zürich... – С. 12–15.
25. Там же. – С. 16–20.
26. Принаймні, інші відомі на сьогодні геральдичні знаки Руського королівства (двоголовий орел, лев, галка, хрест) до подібних паралелей явно не надаються (див.: *Гречило А.* Територіальні символи Галицко-Волинської держави (XIII – початок XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2001. – С. 128–136).
27. *Ströhl H.* Oesterreichisch-Ungarische Wappenrolle nach Seiner Kaiserlichen und Königlichen Apostolischen Majestät grossem Titel. – Wien, 1890. – С. XIV; *Bárczay O.* Heraldika késikönyve. – Budapest, 1897. – С. 32, мал. 85; *Kuczyński S.* Polskie herby ziemskie. – С. 227–228; *Гречило А.* Символи Королівства Галичини і Лодомерії (1772–1918) // До джерел. – К.; Львів, 2004. – Том I. – С. 538–553.
28. *Pray G.* Syntagma historicum de sigillis Regum et Reginarum Hungariae pluribusque aliis. – Budaë, 1805. – Tabl. XII, fig. 8; Tabl. XIII, fig. 2, 5; Tabl. XV, fig. 1; Tabl. XVI, fig. 1.
29. *Posse O.* Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von 751 bis 1913. – Dresden, 1913. – Том III. – Tabl. XXVI, fig. 2; Tabl. XXVII, fig. 2. – Dresden, 1913. – Том IV. – Tabl. XXIX, fig. 2; Tabl. XXX, fig. 1; Tabl. XXXI, fig. 2; Tabl. XXXII, fig. 1; *Ströhl H.* Oesterreichisch-Ungarische Wappenrolle... – Tabl. IX.
30. *Pray G.* Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae... – Tabl. XIII, fig. 2; Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie, Perg. 5579; Perg. 5584.
31. Там же. – Tabl. XV, fig. 1; AGAD, Perg. 5587; Perg. 5588.
32. *Pray G.* Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae... – Tabl. XV, fig. 1.
33. Там же. – Tabl. XII, fig. 8.

34. Там же. – Tabl. XIII, fig. 5.
35. Там же. – Tabl. XVI, fig. 1; AGAD, Perg. 5590; Perg. 5591; Perg. 5592; Perg. 5593; Perg. 5621; Archiwum Państwowem w Krakowie, Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, Perg. 131.
36. AGAD, Perg. 5597.
37. APK, Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, Perg. 157; Perg. 159; Perg. 162.
38. *Posse O.* Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige... – Tabl. XXVI, fig. 2; Tabl. XXVII, fig. 2.
39. Там же. – Tabl. XXXII, fig. 1; *Ströhl H.* Oesterreichisch-Ungarische Wappenrolle... – Tabl. IX.
40. *Гречило А.* Символи Королівства Галичини і Лодомерії... – С. 538–553.
41. *Крин'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 105; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Том III. – С. 30–33.
42. *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 1996. – С. 61, 102, 229.
43. *Гречило А.* Символи Королівства Галичини і Лодомерії... – С. 538–539.
44. *Kuczyński S.* Polskie herby ziemskie... – С. 228.
45. *Pray G.* Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae... – Tabl. XII–XVI.
46. Історія Венгрії. – М., 1971. – Том I. – С. 230–234.
47. *Andelić P.* Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine. – Sarajevo, 1970. – С. 37.
48. AGAD, Perg. 5579.
49. *Ritter-Vitezovic P.* Stemmographia sive armorum illicorum delineatio, descriptio et restitutio. – Viena, 1701; **Изображение оружий иливирических авторомъ Павломъ Риттеромъ в диалекте латинскомъ изданное на свете, и по его урождению на славено-сербский языкъ преведенное. – 1741. – Арк. 30 зв., 48 зв.: Рама ... Панциром оденнѣ рѣкъ мечемъ кривилъ оружиѣ на червленномъ написала полю.**
50. *Соловьев А.* Постапак илирске хералдики и породица Охмушевић // Гласник Скопского Наућного Друштва. – Скопље, 1932. – Књ XII. – С. 102, 111–114; *Ивић А.* Стари српски печати и грбови. Прилог српској сфрагистици и хералдици. – Нови Сад, 1910; *Новаковић С.* Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности. – Београд, 1884. – С. 109–112.
51. *Weriga-Darowski A.* Znaki pieczętny ruskie. Noty heraldyczne. – Paryż, 1862; Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1877. – Том I; *Piekosiński F.* Heraldika polska wieków średnich. – Kraków, 1899; *Piekosiński F.* Jana Zamojskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne // Studya, rozprawy i materiały z dziedziny historyi polskiej i prawa polskiego. – Kraków, 1907. – Том VII; *Wittig W.* Nieznana szlachta polska i jej herby. – Kraków, 1908; *Haisig M.* Sfragistyka szlachecka doby średniowiecza w świetle archiwaliów lwowskich. – Lwów, 1938; *Цимоў А.* Пячаткі старажытнай Беларусі. – Мінск, 1993.
52. *Puzyna J.* O pochodzeniu kniazia Fedka Nieswizkiego // Miesięcznik heraldyczny. – Lwów, 1911. – Том IV; *Sochaniewicz K.* Przyczynek do rozwoju herbu książąt Zbarazkich // Miesięcznik heraldyczny. – Lwów, 1914. – Том VII; *Gumowski M.* Pieczęcie książąt litewskich // Ateneum Wilieńskie. – Wilno, 1930. – Rok VII; *Gumowski M.* Numizmatyka litewska wieków średnich. – Kraków, 1920; *Nowak P., Pokora P.* Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju Mełneńskiego z 1422 roku. – Poznań, 2004. – С. 75–79.
53. Muzeum Narodowe w Krakowie, Rkps 892, Том 2, st. 2; APK, Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, Тека XIII, Plik 26; Центральный державный историчний архів України у місті Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 220, оп. 1, спр. 98, арк. 1; ф. 2228, оп. 1, спр. 150, арк. 2, 5.
54. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка Національної академії наук України, Відділ рукописів, ф. 5, оп. 2, спр. 7444/3, арк. 819; Центральный державный историчний архів України у місті Львові, ф. 132, оп. 1, спр. 805, арк. 2 зв.
55. *Рыбаков Б.* Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII веков // Советская археология. – М., 1940. – Выпуск VI. – С. 227–257; *Белецкий С.* Начало русской геральдики. – М., 1900. – С. 1–10.

- льдики (знаки Рюриковичей X–XI вв.) // У источника. – Выпуск I: Сборник статей в честь члена-корреспондента Российской Академии наук Сергея Михайловича Каштанова. – М., 1997. – Часть I. – С. 150; *Алфьоров О.* Болохівські князі – “провінційна гілка” чернігівських Ольговичів // *Кобудь – Костянтинів – Старокостянтинів: історія, культура, археологія.* Науковий збірник “Велика Волинь”. – Старокостянтинів, 2006. – Том XXXIV. – С. 190–202.
56. ЦДІАК України, ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 514.
57. *Сотникова М.* Сребреники киевского клада 1876 г. // *Нумизматика и сфрагистика.* – К., 1968. – Том III. – С. 114–137; *Ее же.* Нежинский клад сребреников 1852 г. (реконструкция состава) // *Нумизматика и сфрагистика.* – К., 1968. – Том IV. – С. 15–42.
58. *Дашкевич Я.* Родовой знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. // Третя Наукова геральдична конференція. – Львів, 1993. – С. 32–33.
59. *Грушевський М.* Звенигород Галицький // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* – Львів, 1899. – Том XXXI–XXXII. – С. 22; *Шеломенцев-Терской В.* Новые находки печатей из летописного Зенигорода // *Нумизматика и сфрагистика.* – К., 1968. – Том III. – С. 163–167.
60. *Merz W., Hegi F.* Die Wappenrolle von Zürich. Ein heraldisches Denkmal des vierzehnten Jahrhunderts in getreuer farbiger Nachbildung des Originals mit den Wappen aus dem Hause zum Loch. – Zürich; Leipzig, 1930.
61. *Голубець М.* Начерк історії українського мистецтва. – Львів, 1922. – Том I; *Кордуба М.* Історія Холмщини й Підляшшя. – Краків, 1941; *Климкевич Р.* Двоголовий орел Галицько-Володимирського королівства // *Музейні вісті.* – Чикаго, 1959. – Квартал I–II; *Климкевич Р.* Герб і печаті міста Холма // *Літопис Волині.* – Вінніпег, 1964. – Число VII. – С. 53; *Літопис руський.* – С. 419; ПСРЛ. – СПб., 1908. – Том II. – С. 845; *Климкевич Р.* Столичні і земські герби Посяння і Лемківщини // *Перемишль – західний бастион України.* – Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. – С. 103; *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави (XIII – початок XIV ст.) // *Король Данило Романович і його місце в українській історії.* – Львів, 2003. – С. 132–133; *Петрушевич А.* О городе Галиче за Луквой // *Вестник Народного Дома.* – Львов, 1887. – Ч. 52. – С. 467; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 154.
62. Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin, XX. Hauptabteilung, Pergamenturkunden, Schiebl. 81, n. 1; *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства... – С. 147–148; *Барвінський Б.* Українські сфрагістичні пам'ятки XII–XIV ст. // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* – Львів, 1996. – Том CCXXXI. – С. 254; *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави... – С. 129; *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 123; *Дашкевич Я.* Геральдичне зображення лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина XIV сторіччя) // *Знак.* – 1998. – Ч. 16. – С. 7; *Лаппо-Данилевский А.* Печати последних Галицко-Владимирских князей и их советников // *Болеслав Юрий II, князь всей Малой Руси.* – СПб., 1907. – С. 222–223; *Lewicki A.* Ruthenische Teilfürstentümer bis zur Vereinigung mit Polen 1387 // *Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galicien.* – Wien, 1898. – С. 173; *Piekosiński F.* Pieczęcie polskie wieków średnich. – Kraków, 1899. – С. 293–294; *Наливайко Д.* Очима Заходу... – С. 52; *История немецкой литературы.* – М.-Л., 1962. – Том I. – С. 122–123.
63. GStAPKB, XX. HA, PU, Schiebl. 81, n. 4–5; *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства... – С. 176–183; *Барвінський Б.* Українські сфрагістичні пам'ятки XII–XIV ст.... – С. 243–247; *Гаврилюк О.* Перстень-печатка княжої доби з Тернопільщини // Четверта наукова геральдична конференція. – Львів, 1994. – С. 24; *Грушевський М.* Ілюстрована історія України... – С. 168; *Его же.* Молотівське срібло // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* – Львів, 1898. – Том XXV. – С. 5–6; *Лаппо-Данилевский А.* Печати последних Галицко-Владимирских князей ... – С. 295–297; *Терський С.* Два маловідомих перстні-печатки з XIV ст. // Шоста наукова геральдична конференція. – Львів, 1997. –

- С. 90; *Piekosiński F.* Pieczęcie polskie ... – С. 305; *Piekosiński F.* O źródłach heraldyki ruskiej // Polska Akademia Umiejętności. Wydział Historyczno-filologiczny. – Kraków, 1899. – Serya II. – Tom XIII. – С. 200; *Пекосинский Ф.* Источники русской геральдики // Heraldica. – СПб., 1900 – Том I. – С. 107.
64. *Климкевич Р.* Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // К.; Філадельфія, 1954. – Ч. 4; *Його ж.* Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // Хроніка – 2000. – К., 2000. – Випуск XXXV–XXXVI. – С. 106; *Pasch G.* Drapeaux du “Libro de Conscimiento” // Vexillologia. – Paris, 1969. – Tom II. – n. 1–2. – С. 18; *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави... – С. 133; *Gutowski M.* Pieczęcie książąt litewskich... – С. 715; BCz, Perg. 262; Perg. 300; Perg. 384; Perg. 392; Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Perg. 22; Perg. 31; GStAPKB, XX. HA, PU, Schiebl. 109, n. 68; MNK, Rkps 1458, karta 95, 96, 97, 98, 99, 103; Muzeum Narodowe w Warszawie, NPO 10713; NPO 11409, APK, Zbiór luźnych pieczęci 88 (Sygn. 112).
65. AGAD, Perg. 4686; Perg. 4775; Fundacja Książąt Czartoryskich przy Muzeum Narodowym w Krakowie. Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, Perg. 272.
66. *Мицько І.* Історія Галицько-Волинської держави у генеалогічних сюжетах // Знак. – 2000. – Ч. 20. – С. 2.
67. AGAD, Perg. 4775; *Biesiadecki F.* Herb królewskiego miasta Rohatyna // Ziemia Czerwieńska. – Lwów, 1936. – Rocznik II. – Zeszyt I. – С. 118; *Царьова Н.* Привілеї Волчка Преслужича на надання магдебурзького права новозаснованому місту Рогатину // Рогатинська земля: Історія та сучасність. – Львів, 1995. – С. 93; *Гречило А.* Українська міська геральдика. – К., 1998. – С. 24; *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України (XIV – перша половина XX ст.). – К., 2001. – С. 299–300; *Сварник І.* Символіка міст Галицької землі // До джерел. – К.; Львів, 2004. – Том I. – С. 604.
68. *Merz W., Hegi F.* Die Wappenrolle von Zürich... – С. 15–16.
69. *Климкевич Р.* Староукраїнські червоні щити // Музейні вісті. – Чикаго, 1958. – Квартал I–II. – С. 5–13.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УНІВЕРСАЛИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У Національному музеї історії України (далі – НМІУ) зберігається вісім універсалів гетьмана Івана Мазепи, у 1999 р. двічі опубліковані науковою співробітницею музею Аллою Гуляй¹, яка дала загальну характеристику цих документів, пов'язаних з вирішенням економічних та податкових питань: затвердженням прав козацької старшини і монастирів на володіння нерухомістю, збір мита з шинків. На жаль, обидві публікації А. Гуляй з'явилися у виданнях, не розрахованих на великий обсяг розвідок. Тому обидві статті носять практично тезовий характер, що не дозволило їх авторці повною мірою розглянути особливості кожного з універсалів та надати детальні коментарі.

Один зі списків універсалу Скельському монастирю (дещо відмінний від того, що зберігається у НМІУ) був опублікований у 2002 р.²

2003 р. А. Гуляй у співавторстві з Ю. Мициком³ опублікувала зазначені універсали з коментарями до них, ввівши їх до наукового обігу. Проте попри усі переваги цієї студії, у ній є ряд неточностей. Зокрема, двічі у заголовках документів наведені невірні дати, хоча у текстах самих універсалів вони вказані точно. Це стосується універсалів (нумерація наводиться за текстом публікації А. Гуляй та Ю. Мицика) № 6 (замість „1693 рік” треба читати „1697 рік”) та № 7 (замість „1703 рік” треба читати „1708 рік”). До того ж, у передмові не точно вказані роки надходження окремих універсалів до НМІУ: крім 1947 р. (коли були придбані два документи, про які мова піде далі), ще один універсал був закуплений у 1961 р.⁴

Коментуючи документи № 7 та № 8 (датовані відповідно 1708 та 1703 рр.), автори зазначають, що стародубським полковником на той час „... ймовірно, був Іван Чорниш”,⁵ хоча відомо, що цю посаду займали Михайло Миклашевський (1689–1706 рр.) та Іван Скоропадський (1706–1708 рр.).

До того ж, неточно було прочитано кілька географічних назв у текстах універсалів. Зокрема, ми вважаємо, що в універсалі № 1 слід читати „... млини ... в **Бистрику** на ріці Реті”, оскільки мова йде про село Бистрик (у А. Гуляй та Ю. Мицика – „... млини ... в **бистрику** на ріці Реті”) та „... млин Яциків” (у А. Гуляй та Ю. Мицика – „... млин Гациків”)⁶. В універсалі № 2, на нашу думку, слід читати не „... універсал оборонний на млыны свои, один з **Радионом** о двох колах на греблі нижшой ...”, а „... один з **розгоном** о двох колах ...”⁷. В універсалі № 3 треба читати „... на займищі, прозывается **Крупинском** ...” замість „... прозывается **Ирупинском** ...”⁸.

Враховуючи вищевикладені міркування, ми вирішили здійснити ще одну версію коментування комплексу зазначених універсалів.

Сьогодні точно можна вказати шляхи надходження до музею трьох універсалів: наданих Скельському монастирю (1691 р.), Івану Мировичу (1693 р.) та Ничипору Савичу (1697 р.). Усі вони, як свідчать відповідні записи у „Книзі вступу експонатів”, потрапили до НМІУ у 1947 та 1961 рр. внаслідок купівлі у приватних осіб.

Стосовно універсалу, наданого у 1708 р. Євстафію Панкевичу, можна припустити, що він походить з колекції Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. На користь цього свідчить паперова етикетка у вигляді поштової марки з перфорацією, на якій чорнилами зазначені облікові шифри: „Рук.[описи], № 88”. Такі етикетки були характерною ознакою, зокрема, експонатів музею КДА.

Чотири інші універсали І. Мазепи мають по три музейні шифри кожен, одним з яких є шифр музею міста Уфа, в якому експонати НМІУ перебували після евакуації з Києва у 1941 р. і до закінчення війни. Два інші шифри, що мають вигляд п'яти- і чотиризначних цифр, можуть належати Всеукраїнському історичному музею ім. Т. Шевченка, створеному у 1924 р. та у 1934 р. реорганізованому у Центральний історичний музей ім. Т. Шевченка.

В свою чергу, до зібрань цих музеїв гетьманські універсали могли потрапити з якогось музейного чи архівного зібрання. Адже подібні передачі неодноразово мали місце у 1920–1930-х рр. Зокрема у 1936 р. до музею надійшли експонати музею при Університеті св. Володимира (а, можливо, і Київського центрального архіву давніх актів, який також функціонував при Університеті) та Київської археографічної комісії, в 1950-х рр. – із зібрання Києво-Печерського заповідника та з бібліотеки Почаївської лаври.

Ще одним джерелом, з якого ці чотири універсали могли потрапити до зібрання НМІУ, могла стати бібліотека Київського художньо-промислового і наукового музею, в якій з 1905 р. існував підрозділ стародруків і рукописних книг. У 1912–1915 рр. філолог С. Щеглова, учениця професора Університету св. Володимира В. Перетца, на запрошення директора музею М. Біляшівського склала каталог цього зібрання⁹. На той час зібрання Київського музею нараховувало 196 рукописів, подарованих приватними особами чи придбаних науковцями київського музею М. Біляшівським та Д. Щербаківським під час експедицій. Серед цих рукописів були й юридичні документи з автографами гетьманів І. Мазепи, І. Скоропадського та Д. Апостола. Можна припустити, що це були збірки (багаторічкові зшитки?) універсалів, які походили з українських урядових канцелярій XVII–XVIII ст. На жаль, у публікації С. Щеглової усі універсали зазначено узагальнено, без уточнення скільки саме документів походили з канцелярії того чи іншого гетьмана, якими роками вони були датовані і кому призначались.

У 1950–1960-і рр. усі вісім універсалів І. Мазепи пройшли первинну наукову обробку зі складанням наукових паспортів. Правда, її рівень не відповідає вимогам сучасних наукових студій. У процесі нашої роботи з універсалами ми зіткнулись з тим, що заголовки деяких документів у наукових паспортах складені за першими реченнями текстів універсалів і не завжди точно передають зміст цих документальних

пам'яток. Складається враження, що документи просто не читались повністю. Тому зараз виникла потреба в уточненні як назв цих універсалів, так і їхнього датування.

Усі універсали (крім копії універсалу Лазарю Барановичу) є оригіналами, завіреніми печатками і особистим підписом гетьмана І. Мазепи. Вони написані на зігнених навпіл великих аркушах паперу (в розгорненому вигляді в середньому – 20 х 30 см) чи половинах великих аркушів. Документи написано українською канцелярською мовою (скорописом) різними почерками. Чорнило з часом набуло темно-брунатного кольору. Тексти містяться з одного боку напіваркуша чи з обох сторін. Усі аркуші мають водяні знаки. Між складених аркушів перебувають залишки печатки – ймовірно, сургучна маса червоного кольору. Тексти розміщені по вертикалі аркушів, окрім універсалу Скельському монастирю, написаного по горизонталі.

Жоден з документів не має оригінальної назви. На звороті деяких універсалів є їх анотації, зроблені, очевидно, канцеляристами тих установ, де ці документи зберігались, для зручності у пошуку потрібних документів. Про те, що ці написи подекуди створені значно пізніше самих універсалів, свідчить, наприклад, запис "Універсал колишнього гетьмана Мазепи" на документі, датованому 1697 роком. Тому назви універсалів, вживані у публікації, є не автентичними, а умовними.

Місце створення: п'ять універсалів видані у Батурині (1688 р., два – 1691, 1693, 1697 рр.), два – у Іван-полі¹⁰ (1690, 1703 рр.), один – у Білій Церкві (1708 р.).

Географічні межі: універсали присвячені подіям, що мали місце у різних регіонах Лівобережної України, розташованих досить компактно: Переяславському полку, Груньській сотні Гадяцького полку, Понурницькій сотні Чернігівського полку, Глухівській та Мринській сотнях Ніжинського полку, Почепській та Погарській сотнях Стародубського полку. За сучасним територіально-адміністративним поділом це – Охтирський і Кролевецький р-ни Сумської обл.; Коропський, Шосткінський, Новгород-Сіверський та Носівський р-ни Чернігівської обл., південь Брянської і Курської областей Російської Федерації.

Хронологічні межі: універсали охоплюють майже весь період гетьманування І. Мазепи – від 1688 по 1708 рр.

У вступному протоколі зазначені титули правлячих російських монархів та гетьмана. Незначні відмінності у вступних протоколах різночасних універсалів зумовлені як зміною кількості правлячих осіб (спочатку царі Петро та Іоанн, а з 1689 р. – тільки Петро), так і титулу самого гетьмана: „Іоанн Мазепа з войском Их Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского” (1688 р.); „Пресветлейших и Державнейших Великих Государей Их Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского гетман Иоан Степанович Мазепа (або „гетмана Ивана Мазепы”)” (1690, 1691 рр.); „Их Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского гетман Иоанн Мазепа” (1693 р.)”, „Его Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского гетман Иоанн Мазепа” (1697 р.); „Его Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского гетман и кавалер Иоанн Мазепа” (1703 р.); „Пресветлейшого и Державнейшого Великого Государя Его Царского Величества

Войска Запорожского гетман Славного чина святого Апостола Андрея и Белого Орла Кавалер Иван Мазепа” (1708 р.).

У вступному протоколі зазначені також посади і прізвища осіб, повинних ознайомитись зі змістом кожного з універсалів і на ім'я яких надсилались оригінальні списки цих документів: полковників, сотників та городових отаманів, у віданні котрих перебували ті населенні пункти і окремі об'єкти нерухомості, стосовно яких видавалась гетьманська постанова.

У розпорядженні досить детально викладається зміст, яку розглянув гетьман, та його резолюція. Сім універсалів пов'язані з володінням нерухомістю (надання земельних володінь, підтвердження прав на них, розмежування тощо), один – зі збиранням податків до Військової скарбниці. У часи створення цих документів (1680-і рр. – початок XVIII ст.) виокремлювались т. зв. оборонні універсали та фондушеві листи. Ці юридичні терміни вживаються у текстах деяких універсалів, очевидно, для уточнення їх призначення.

У кінцевому протоколі зазначалися місце, дата створення документа (кирилическими літерами „від Різдва Христова”; в одному випадку вказана і дата „від створення світу”), підпис гетьмана, яких існувало кілька варіантів: „Вышеменованный гетман рукою власною”, „Рукою пана гетмана власною”, „Звышменованный гетман рукою власною”. Слід відзначити, що підписи українських гетьманів, а І. Мазепи особливо, відрізняються енергійністю написання, великим розміром літер і таким „розмахом”, що „перекривають” останні рядки тексту універсалів.

Рельєфний відбиток печатки (з традиційними зображеннями козака з мушкетом) розташований праворуч (у випадку написання тексту по вертикалі) або по центру (якщо розміщення горизонтальне). Заглиблені відбитки зображення печатки виконані на папері у техніці конгреву за допомогою металевого рельєфного штампку.

Оскільки тексти універсалів вже опубліковані, наводимо лише їхні анотовані змісти у супроводі необхідних коментарів.

1. Універсал про повернення чернігівській архієпископській кафедрі на чолі з Лазарем Барановичем кількох млинів. Батурич, 1688 р.

Копія кінця XVII – першої половини XVIII ст.

Напис на звороті: „Список універсалу Мазепиного млынов, до катедры Черниговской приворочаных”.

Адресований: полковнику Ніжинському¹¹, сотникам Глухівському¹², Кролевецькому¹³ та Мринському¹⁴, отаманам городовим¹⁵ „зо всім їх товариством і усім обивателям, хто про те мусить знати”.

Виклад справи: до гетьмана звернувся архієпископ Лазар Баранович¹⁶ з проханням повернути Чернігівській кафедрі права на одержання прибутку з млинів: 1) у [селі] Бистрик¹⁷ на ріці Реті¹⁸, а саме млин Яциків, млин Гаврилів, млин Головніч; 2) млин на шляховій греблі у [селі] Тулиголови¹⁹, який придбав кролевецький сотник і з якого раніше на користь Чернігівської кафедри збирався податок;

3) млини Проценків та Биховцев у тому ж селі; 4) два млини у містечку Мрині на міській греблі: один – писаря Ніжинського полку²⁰, другий – ніжинського козака Хоминського, з яких половина прибутків повинна надходити до Чернігівської кафедри.

Ухвала: наказ козацькій старшині не чинити перешкод „пастирським дозорцям” у збиранні прибутків із зазначених млинів, а власникам млинів – віддавати усю належну суму грошей на церкву.

2. Універсал оборонний про звільнення Івана Шкиримонта²¹ від військової повинності. Іван-поле, 1690 р.

Напис на звороті: „Універсал бывшего Мазепы гетмана о увольнении млына войсковой повинности”.

Адресований: „усій старшині, черні та кожному, хто про це повинен знати”.

Виклад справи: до гетьмана звернувся Іван Шкиримонт, товариш Глухівської сотні²² і „обиватель” міста Глухова, з проханням звільнити від військових „повинностей” два його млини, розташовані на нижній та верхній греблях на ріці Єсмань²³, одну з яких він „засыпал” власним коштом.

Ухвала: зважаючи на те, що І. Шкиримонт відбудував греблю та на його військові заслуги (участь у військових походах), гетьман надавав І. Шкиримонту оборонний універсал про звільнення від сплати податків.

3. Універсал Якову Жураковському про підтвердження купівлі ним греблі та дозвіл спорудити млин. Батурин, 1691 р.

Адресований: полковнику Ніжинському²⁴, сотнику Глухівському²⁵ і „всім, кому про це знати належить”.

Виклад справи: до гетьмана звернувся „значный товарищ войсковый” Яків Жураковський²⁶ з проханням затвердити купівлю греблі на ріці Івот²⁷, на Крупинському займищі, вище млина Родіонова та дозволити поновити греблю і спорудити на ній млина.

Ухвала: гетьман стверджує акт купівлі греблі та дозволяє засипати греблю і спорудити на ній млин за умови, що Я. Жураковський буде сплатувати податок і до казни „Великих государів [Московських]”, адже протилежний берег ріки Івот перебуває під юрисдикцією севських²⁸ воєвод. При новоспорудженому млині Я. Жураковському дозволяється „осадити для фольварка” не більше п’яти чоловік.

4. Універсал Скельському монастирю на право володіння селом Мала Павловочка. Батурин, 1691 р.

Напис на звороті: „Універсал Ясновельможного пана гетмана, данный на защиту села Павлувочки Малой, монастырю приверненного”.

Адресований: полковнику Гадяцькому²⁹, сотнику Грунському³⁰, городовому отаману, війту [м. Грунь. – Авт.] і усім „тамтешнім обивателям, і кожному, кому про це належить знати”.

Виклад справи: за попереднього гетьмана [І. Самойловича. – *Авт.*] братія Скельського монастиря³¹ володіла селом Павловочкою³² у Грунському повіті.

Ухвала: наказ старшині та особисто гадяцькому полковнику не порушувати прав Скельського монастиря на володіння селом; вїту з „посполитими тяглими людьми” наказується, щоб „всякую повинність и послушенство отдавали” обителі.

Опублікований: Універсали Івана Мазепи. 1687-1709 рр. / Упоряд. І. Бутич. – К., Львів, 2002. – С. 229.

5. Універсал старшині Переяславського полку про збирання до Військового скарбу податків з шинків на утримання козацьких полків. Батурина, 1693 р.

Адресований: полковнику Переяславському Івану Мировичу³³, полковій старшині, сотникам, городовим отаманам і „всьому старшому і меншому того полку товариству і поспільству”.

Виклад справи: на Генеральній Раді було прийняте рішення про збирання до Військового скарбу податку за оренду „шинків горілчаних” на утримання „полкам охотницьким комонним й піхотним” і на інші військові витрати.

Ухвала: полковій старшині збирати ці кошти і надситали до Батурина. При цьому робиться застереження, що це стосується лише осіб, які мають „горілчаний промисел”, проте ажніак не простих „посполитих людей”: їх старшина не повинна силоміць змушувати сплачувати цей податок.

6. Фондушовий³⁴ універсал Никипору Савичу про дозвіл спорудити млин. Батурина, 1697 р.

Адресований: полковнику Чернігівському³⁵, полковій старшині, усьому „старшому і меншому Війська Запорозького товариству і посполитим обивателям”.

Виклад справи: Никифор Савич³⁶, сотник Понурницький³⁷, звернувся до гетьмана з проханням дозволити спорудити млин на „млиновому займищі” на ріці Студинка³⁸ між селами Покошичі³⁹ та Студинка⁴⁰.

Ухвала: зважаючи на військові заслуги Н. Савича (участь у Азовському поході⁴¹), йому дозволяється спорудити млин і одержувати з нього прибутки. Одночасно гетьман наказував Н. Савичу, аби „людем, прилеглим [які мешкали поблизу місця спорудження млина. – *Авт.*] в добрах их неякой кривды и шкоды не учинялося”.

7. Універсал Івану Гаркуші на підтвердження його прав на володіння млином. Іван-поле, 1703 р.

Адресований: полковнику Стародубському⁴² „з усією старшиною полковою”, сотнику Погарському⁴³ „з усім тамтешнім урядом і кожному – військовим і посполитим, кому про те належить знати”.

Виклад справи: до гетьмана звернувся товариш Стародубського полку Іван Гаркуша, мешканець Погару, з проханням визнати два „фундушеві листи” на споруджений на ріці Судость у Погарі млин. Ці листи його батьку надали колишні стародубські полковники Петро Рославець⁴⁴ і Григорій Карпович⁴⁵.

Ухвала: враховуючи військові заслуги І. Гаркуші, затвердити права на володіння млинам і на одержання прибутків від їх використання. Стародубському полковнику, сотнику почепському зі старшиною і будь-кому наказується не чинити жодної перешкоди І. Гаркуші у його господарській діяльності.

8. Універсал Євстафію Панкевичу з дозволом побудувати млин. Біла Церква, 1708 р.

Напис на звороті: „На Устиновское займище”.

Адресований: полковнику Стародубському⁴⁶, сотнику Почепському⁴⁷ і „пану дозорце нашому почепскому”⁴⁸.

Виклад справи: до гетьмана звернувся „знатный товарищ войсковый” Євстафій Панкевич⁴⁹ з проханням дозволити спорудити греблю з млином на ріці Усі(?)⁵⁰, під сільцем Устиновичем⁵¹.

Ухвала: зважаючи на військові заслуги Є. Панкевича, видати йому з військової канцелярії універсал з дозволом на побудову млина і греблі та одержання з них прибутку. Гетьман також наказує почепським сотнику та дозорці не чинити перешкод Є. Панкевичу у цьому. Останній же не повинен чинити „шкоди в грунтах” довколишнім мешканцям.

-
1. Гуляй А. Документальні пам'ятки доби Гетьманщини в збірці Національного музею історії України // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. статей. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 193–195; Гуляй А. Універсали гетьмана Івана Мазепи в збірці Національного музею історії України // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. Мат. ювілейної міжнарод. наук.-практ. конф. – К., 1999. – С. 84–86.
 2. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 рр. / Упоряд. І. Бутич. – К.-Львів, 2002. – С. 229.
 3. Гуляй А., Мицик Ю. Незнані документи гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 59–69.
 4. Там само. – С. 56.
 5. Там само. – С. 57.
 6. Там само. – С. 58.
 7. Там само. – С. 58.
 8. Там само. – С. 59.
 9. Щеглова С. Описание рукописей Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича // Известия отделения русского языка и словестности Императорской академии наук. – Пг., 1916. – Т. XXV. – Кн. 1. – С. 143–191; кн. 2. – С. 13–64.
 10. Ми припускаємо, що Іван-поле – с. Іванівське Рильського р-ну Курської обл., розташоване на березі р. Сейм та засноване І. Мазепою одночасно із селами Степанівкою і Мазепівкою на землях, подарованих Петром І. У с. Іванівське І. Мазепа спорудив цегляний палац, залишки якого збереглися донині.
 11. Степан Петрович Забіла, борзенський сотник (1674–1677 рр.), генеральний хорунжий (1678–1683 рр.), ніжинський полковник (1687–1694 рр.).

12. Глухівським сотником у 1688 р., певно, був Кіндрат Пилипович Грудяка (див.: *Павленко С.* Статті та розвідки останніх літ. Урядники адміністрації Гетьманщини (1687–1709 рр.) // *Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники.* – К., 2004. – С. 554–571) або Василь Федорович Ялоцький, глухівський сотник у 1678–1696 рр.
13. Центром Кролевецької сотні Ніжинського полку у 1648–1781 рр. був Кролевець (нині – райцентр Сумської обл.). Кролевецьким сотником у 1688 р. був Іван (Ясько) Миколайович Маковський, кролевецький городовий отаман (1669 р.), кролевецький сотник (1675–1707 рр.), з 1708 р. – чернець Києво-Печерської лаври (див.: *Оглоблин О.* Розділ IV. Внутрішня політика гетьмана Мазепи. 1. Господарство. – Прим. 32. // *Гетьман Іван Мазепа та його доба.* – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – 464 с.).
14. Центром Мринської сотні Ніжинського полку було м. Мринь (нині – с. Мрин Носівського р-ну Чернігівської обл.), розташоване на р. Остер. З 1627 р. – у власності Чернігівського домініканського кляштора, після 1657 р. належало Чернігівському кафедральному монастирю на чолі з Лазарем Барановичем (див.: *Чернігівщина.* Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 471).
15. Городові отамани з другої половини XVII ст. у полкових містах або гетьманській резиденції очолювали міські ратуші, які підлягали компетенції загальної козацької влади в краї. У реєстрах козацької старшини відомості про городового отамана йшли після згадки про сотника полкової або першої міської сотні (див.: *Горобець В.* Полково-сотенний устрій Гетьманату // *Історія українського козацтва: нариси.* – К., 2006. – Т. 1. – 800 с.).
16. Лазар Баранович (1620–1693), ректор Києво-Могилянської академії (1650 р.), чернігівський і новгород-сіверський єпископ (з 1657 р.), чернігівський архієпископ (з 1668 р.).
17. Нині – с. Кролевецького р-ну Сумської обл.
18. Ріка, на якій розташоване м. Кролевець.
19. Нині – с. Тулиголово Кролевецького р-ну Сумської обл., розташоване у кількох км від с. Бистрик.
20. Писарем Ніжинського полку у 1688 р. міг бути Федір Завадовський (див.: *Павленко С.* Вказ. пр. – С. 554–571).
21. Можливо, це – видозмінене прізвище Скірмунт (Skirmunt). Представники кількох гілок цього шляхетського роду, вихідців з Білорусі, з XVI ст. належали до польських гербів „Дуб” (Dąb) та „Приятель” (Przyjaciel). Дослідник С. Дзядилевич вважає рід Скірмунтів литовсько-татарським (Див.: *Dziadulewicz S.* Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. – Warszawa–Wilno, 1929).
22. Глухівська сотня з центром у м. Глухів існувала у 1666–1781 рр.
23. Єсмань (Ясмань) – нині р. Єсмань, одна з найбільших на Глухівщині.
24. Степан Петрович Забіла – борзенський сотник (1674–1677 рр.), генеральний хорунжий (1678–1683 рр.), ніжинський полковник (1687–1694 рр.).
25. Василь Федорович Ялоцький, глухівський сотник (1678–1696 рр.).
26. Яків Михайлович Жураковський – глухівський сотник (1669–1677 рр.), ніжинський полковник (1678–1685 рр.).
27. Нині – р. Івот Брянської обл. РФ; до 1917 р. перебувала у складі Новгород-Сіверщини.
28. Нині місто у Брянській обл. РФ.
29. Михайло Андрійович Борохович, сотник лютенський (1671 р.), гадяцький полковий обозний (1672–1687 рр.), гадяцький полковник (1687–1704 рр.), посол до Москви (1696 р.). У 1701–1704 рр. очолював козаків на фронтах Північної війни (див. *Оглоблин О.* Розділ. III. Зовнішня політика Івана Мазепи до 1700 року. 1. Основні засади зовнішньої політики Мазепи в 1680–1690-х рр. – Прим. 15 // Вказ. пр.; Іван Мазепа: Гетьман, який змусив світ шанувати Україну // *Просвіта.* Полтавська обласна організація. / www.prosvita.poltava.ua).

30. Груньська сотня Гадяцького полку з центром у м. Грунь, розташованому на березі р. Грунь (до 1917 р. – Зіньківського пов. на Полтавщині, нині – однойменне село в Охтирському р-ні Сумської обл.). У другій половині XVII ст. мало назву „Грунь Черкаська”: „... у Гадяцькій волості перебувають міста: Котельна, Опішна, Куземин, *Грунь Черкаська*, Зіньків, Лютинка, Веприк, Рашівка, Комишна, Ковалівка, Бурок” (цит. за: Статті гетьмана Брюховецького. 1666 року. Стаття 4 // Тисяча років української суспільно–політичної думки. У 9–ти тт. – Т. 3. – Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. – К., 2001. – 504 с.). Ця назва виникла після переселення на Лівобережжя „черкасів” – козаків українських правобережних міст. До 1662 р. у місті Грунь перебували московські воєводи (див. *Мокляк В.* Кременчуцький козацький полк // www.kremenchuk.com.ua/polk.shtml – 46к). Груньським сотником у 1691 р. був Филип Іванович або Михайло Богуцький (див.: *Павленко С.* Вказ. пр. – С. 554–571).
31. Преображенський Пустинно-Скельський монастир з другої половини XVII ст. розташовувався між селами Куземин та Грунь Зіньківського пов. Полтавщини (нині – південь Охтирського р-ну Сумської обл.), у лісі на правому березі р. Ворскли. Назва монастиря походить від скель, між якими в районі колишньої обителі тече Ворскла. У публікації краєзнавця О. Твердохлебова „К истории Скельского монастыря” (Киевская старина. – 1886. – Октябрь. – Т. XVI. – С. 392–295) зазначається, що обитель заснували ченці Корсунського монастиря на місці пасік зіньківського полковника В. Шимана. Скельський монастир володів кількома тисячами десятин лісу, водяними млинами та винницею, розташованими під монастирською горою; садом та виноградником на горі, шинком у хут. Скелька, поселенням Слобідка на протилежному березі ріки, полями і ділянками степу. Закритий у 1786 р.
32. Нині – с. Мала Павлівка Охтирського р-ну Сумської обл. (див. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 тт. – Сумська область. – К., 1973. – С. 453).
33. Іван Мирович, значковий товариш (1689 р.), переяславський полковник (1692–1706 рр.). В 1704–1706 рр. разом з Д.Апостолом очолював український корпус, який діяв у Польщі та Білорусі проти шведів. В 1706 р. потрапив у полон, був відправлений до Стокгольма, де і помер у в’язниці (див.: www.uk.wikipedia.org/wiki/Іван_Мирович – 23к).
34. Фундуш – польський юридичний термін, означав дарунок, найчастіше на користь костелу чи монастиря. Пізніше вживався і стосовно маєтностей взагалі.
35. Яків Кіндратович Лизогуб, канівський полковник (1666–1669 рр.), у 1687 р. брав участь у Кримському поході та змові проти І. Самойловича. Новий гетьман І. Мазепа призначив його на посаду чернігівського полковника.
36. Можливо, належва до відомої у XVIII ст. на Чернігівщині старшинсько-шляхетської родини Савичів, одна гілка якого походила від Сави Прокоповича, воронізького сотника (1669 р.), писаря Генерального військового суду (до 1672 р.), генеральний писаря (1672–1687 рр.), генерального судді (1687–1700 рр.). Його син Семен, писар Генерального військового суду (1701–1706 рр.), генеральний писар (з 1709 р.), у 1723–1725 рр. ув’язнений у Петропавлівській фортеці в Петербурзі у справі гетьмана П. Полуботка, де помер. До іншої гілки належали Сава Савич, лубенський сотник (1671–1672, 1695 рр.), лубенський суддя й обозний (1672, 1675 рр.) і його син Василь, лубенський сотник (1695–1702 рр.) і осавул (1698–1700 рр.), лубенський полковник (1709–1714 рр.) / [www.uk.wikipedia.org/wiki/Савичі_\(рід\)](http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Савичі_(рід)) – 21к.
37. Центром цієї сотні було м. Понурниця (нині – с. Понорниця Коропського р-ну Чернігівської обл.), розташоване в кількох км від с. Покошичі. Про старовинну назву цього поселення нагадує р. Понурниця (див.: Чернігівщина... – С. 646).
38. Нині – р. Студеночка, приток Гусинця, у Коропському р-ні Чернігівської обл. (див.: Чернігівщина... – С. 785).

39. Нині – село Коропського р-ну Чернігівської обл. (див.: Чернігівщина... – С. 639).
40. Нині – село на р. Студениці у кількох км від с. Покошичі Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. (див.: Чернігівщина... – С. 785).
41. Маються на увазі походи московських військ і флоту та українських козацьких полків у 1695–1696 рр. на Азов і пониззя Дніпра під час російсько-турецької війни 1686–1699 рр.
42. Михайло Андрійович Миклашевський, військовий товариш (1671 р.), глухівський городовий отаман (1675 р.), ніжинський полковий осавул (1679–1682 рр.), генеральний хорунжий (1682 р.), генеральний осавул (1683 р.), стародубський полковник (1689–1706 рр.). Загинув під час облоги шведською армією м. Несвіж / www.uk.wikipedia.org/wiki/Миклашевський_Михайло_Андрійович – 22к. Стародубський полк з центром у Стародубі перебував у межах історичної Північної Сіверщини (з 1919 р. – захід Брянської обл. РФ).
43. Центром сотні було м. Погар (нині – місто у Брянській обл. РФ), розташоване на березі р. Судость, притоці Десни. У 1703 р. погарським сотником був Тарас Гаврилович Яременко (1703–1705 рр.) (див.: *Павленко С.* Вказ. пр. – С. 554–571).
44. Петро Рославець (Рославченко), почепський сотник (1653–1657 рр.), стародубський полковник (1663–1676 рр.), з почепських міщан. Брав участь у змовах проти гетьманів Д. Многогрішного та І. Самойловича. Намагався відділити Стародубський полк від Гетьманщини й підпорядкувати його Москві як один зі слобідських полків. Зазнав невдачі і 1677 р. бзасуджений Генеральним військовим судом до смерті, але помилуваний гетьманом. Засланий московською владою до Сибіру, де помер / www.uk.wikipedia.org/wiki/Рославець_Петро.
45. Григорій Карпович Коровка-Вольський (Карпенко), батуринський сотник (1669–1672 рр.), генеральний хорунжий (1672–1676 рр.), чигиринський полковник (1677–1678 рр.), стародубський полковник (1678–1681 рр.), київський полковник (1682–1684, 1690 рр.) (див.: *Оглоблін О.* Розділ V. Повстання Петра Іваненка (Петрика) І. Гетьман Мазепа і великостаршинська опозиція в кінці XVII століття. – Прим. 7 // Вказ. пр.).
46. Іван Ілліч Скоропадський, стародубський полковник (1706–1708 рр.), гетьман (1708–1722 рр.).
47. Почеп, місто; нині – райцентр Брянської обл. РФ на березі р. Судость, притоці Десни. Лук'ян Рославець як почепський сотник згадується у 1709 р. (див.: *Павленко С.* Вказ. пр. – С. 554–571).
48. У 1700–х рр. почепським дозорцем був Іван Білозерський (див.: *Павленко С.* Вказ. пр. – С. 554–571).
49. Євстафій (Остап) Панкевич, ропський дозорця (1701 р.), стародубський полковий писар (1708 р.) (див.: *Оглоблін О.* Розділ IV. Внутрішня політика гетьмана Івана Мазепи. І. Господарство. – Прим. 23 // Вказ. пр.).
50. Усь – ріка у Брянській обл. РФ, притока р. Судость, що протікає у Почепському р-ні і на кордоні з Сумською областю впадає у Десну.
51. Устинович, можливо, сучасне с. Устиново Почепського р-ну Брянської обл.

РОСІЙСЬКІ ДОКУМЕНТАЛЬНІ ВИДАННЯ З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ЦЕНзуРИ В СРСР 1920–1930-х рр.

Вивчення істориками радянської системи політичної цензури припадає на початок 1990-х рр., коли розпався СРСР, відтак і державно-політичні органи ідеологічного нагляду за суспільством, освітою, культурою, наукою. Наукове з'ясування проблеми відбувалося шляхом підготовки індивідуальних монографій, проведення конференцій і круглих столів, упорядкування збірників документів і матеріалів. Вони вирізняються за тематикою та видами джерел, але всебічно висвітлюють особливості формування та діяльності органів політико-ідеологічної цензури.

Довідкові видання про вихід збірників документів в СРСР 1917–2000 рр. побудовані за хронологічним принципом¹. Для висвітлення джерельної бази дослідження феномену радянської системи політичної цензури нами обрано ті збірники документів, які вийшли протягом 1990-х рр. – на початку ХХІ ст., а також виокремлено проблемно-тематичний підхід для їх систематизації. Переважна більшість збірників містить документи і матеріали, які стосуються також українського суспільства, його діячів.

Документальні видання розкривають життя і творчість відомих митців, їх відносини з цензурними органами. Серія тематичних збірників висвітлює трагічну долю О. Мендельштама, В. Мейерхольда², обставини загадкової смерті поета С. Єсеніна³, драматичний творчий шлях Б. Пастернака⁴, складні стосунки з владою композитора Д. Шостаковича⁵. Документи і матеріали, серед яких переважну більшість становлять архівні знахідки, засвідчують історичний факт існування в СРСР надзвичайно жорстокої системи політичної цензури, яка безпосередньо нищила інтелектуальну і духовну еліту суспільства, про що свідчать матеріали карально-репресивної розправи над відомими ученими – Д. Рязановим, М. Вавіловим⁶. Виявлення та публікація архівних матеріалів про діяльність репресивних органів (ВЧК, ГПУ, НКВД) та загалом ГУЛАГ – характерна ознака документальної історії ХХ ст. Збірники документів стосувалися становлення карально-репресивних органів⁷, виконавців волі і вказівок вищої політичної влади. У 1992 р., тобто одним із перших, вийшов збірник документальних матеріалів про діяння сталінського прокурора А. Вишинського⁸. До категорії оригінальних добірок слід віднести документальний збірник про театр ГУЛАГу⁹.

Діяльність партійно-державних органів влади 1920–1930-х рр. в СРСР розкривають добірки листів Й. Сталіна, В. Молотова, Л. Кагановича¹⁰, у яких постає механізм персонального впливу політичних лідерів на формування системи ідеологічного контролю за суспільством. Персональний склад та особливості функціонування

сталінського політбюро продемонстровано у збірнику, що вийшов у 1995 р.¹¹, а структура радянських державних органів влади та їх особистий склад стали предметом іншого документального видання¹². Згадані збірники документів мають опосередковане відношення до історії становлення системи політичної цензури в СРСР, тобто їх упорядники не ставили за мету висвітлити саме цю проблему.

Першим документальним виданням, яке торкнулося витоків радянської ідеологічної цензури, була добірка матеріалів про історію розвитку радянської журналістики¹³, відповідальним упорядником якої виявилася Т. Горяєва – відома дослідниця політичної цензури в СРСР. Тему трагічної долі журналістів, репресованих у 1930–1940-х рр., висвітлює збірник документів і матеріалів, опублікований у 1993 р.¹⁴ Обидва збірники вирізнялися публіцистичним змістом, а також довільним підбором матеріалів. Історія створення та механізм політико-ідеологічного контролю за радіомовленням висвітлено в документальній розвідці Т. Горяєвої, яка вийшла з друку у 2000 р.¹⁵ Дослідниця подає низку оригінальних документів, віднайдених в архівах Російської Федерації, які стосуються також подій і явищ 30-х рр. в Україні. Вона упорядкувала та видала у 2007 р. колосальний за обсягом та унікальний за змістом збірник документів і матеріалів про радіо та радіомовлення в СРСР¹⁶. Грунтовний аналіз джерельної бази з історії становлення та функціонування політичної цензури в СРСР 1917–1991 рр. здійснено в монографії Т. Горяєвої, яка побачила світ у 2002 р.¹⁷

Пріоритетним проблемно-тематичним напрямком документального з'ясування організаційних форм, політико-ідеологічних принципів, методів і самого механізму функціонування радянської системи цензури є підготовка збірок архівних джерел про літературний процес в СРСР 20–30-х рр. Однією з перших добірок була антологія літературно-політичних документів, яка з'явилася у 1992 р.¹⁸ Двома роками поспіль вийшли збірники документів і матеріалів, які безпосередньо стосувалися системи політичної цензури в царині «літературного фронту»: перший вийшов у Санкт-Петербурзі¹⁹, а другий – у Москві, упорядники якого використали архівні фонди партійних структур, громадських, творчих спілок²⁰.

Взаємини державних органів і письменників у 1925–1938 рр., тобто їх роль і місце в громадському та суспільно-політичному житті, постають у тематичному збірнику документів та матеріалів, виданому в 1997 р.²¹ Він містить матеріали з архівних фондів Російського державного архіву літератури і мистецтв (РДАЛМ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСП), які оприлюднені вперше. Це видання дозволяє простежити особливості співпраці творчої інтелігенції з політичним режимом, появу феномену самоцензури, виявити побутові умови життя радянських письменників.

Сучасна російська історіографія сталінщини поповнилася цікавими працями С. Волкова про відносини Д. Шостаковича і Й. Сталіна²², Б. Соколова про вплив «великого кормчого» на творчу долю М. Булгакова, В. Мейерхольда²³, О. Бушкова про Й. Сталіна – «червоного монарха»²⁴. Й. Сталін як редактор, рецензент і цензор – тема пріоритетна для культурологічних дослідників. Листування Й. Сталіна з істо-

риками, його статті, стенограми промов, правки і нотатки на сторінках різних книг, опубліковані М. Зеленовим у 2006 р.²⁵, висвітлюють соціально-психологічний стан радянської історичної науки, її розвиток в умовах жорстокої політичної цензури, показують механізм взаємодії з партійними органами. До збірника увійшли листи Й. Сталіна до Л. Троцького, М. Бухаріна, Л. Каменєва, зауваження В. Адоратському стосовно публікації документів В. Леніна, розпорядження Й. Сталіна редакціям журналів «Большевик» та «Историк-марксист», листи цензора Б. Воліна, правки Й. Сталіна до «Короткого конспекту посібника з нової історії», зауваження і доповнення до «Короткого курсу історії ВКП(б)». Окремий розділ книги стосується сталінських правок до сценаріїв того чи іншого фільму, його критичних зауважень після перегляду кінокартин відомих радянських кінорежисерів – Ф. Ермлера, О. Довженка, С. Ейзенштейна. Зокрема, 22 червня 1939 р. Й. Сталін і К. Ворошилов внесли правки до листа С. Будьонного, у якому йшлося про похід 1-ої Кінної армії 6 червня 1920 р. проти Ю. Пілсудського та військ С. Петлюри, а також про те, що внаслідок знищення їх оборони з'явилася прогалина до 12 км по фронту. Історики ще й досі не з'ясували обставин цього невдалого походу, справжні наслідки якого замовчували Й. Сталін, К. Ворошилов, С. Будьоний. Саме С. Будьоний критично висловився про кіносценарій «Прорив польського фронту Конармією», вимагав його ретельного доопрацювання²⁶. Деякі документи, які є у розглянутому збірнику, були опубліковані раніше, наприклад, стенограма виступу Й. Сталіна на нараді в ЦК ВКП(б) у зв'язку з обговоренням стрічки «Закон життя» (сценарій О. Авдеєнка), знятої режисерами О. Столпером та Б. Івановим. Й. Сталін дуже критично висловився стосовно змісту самого сценарію, згадував про принцип правдивості та об'єктивності, тобто про «...правдивість та об'єктивність, яка служить якомусь класові»²⁷. Він вимагав від митців виваженого відтворення позитивних і негативних явищ радянської дійсності, без «ворожого охвістя».

У 1997 р. вийшов перший збірник документів, присвячений саме історії радянської політичної цензури, упорядником якого була Т. Горяєва²⁸. Залучені матеріали з фондів РДАСП, Архіву Президента Російської Федерації, Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), РДАЛМ, переважна більшість яких опублікована вперше, досить вичерпно висвітлюють основні етапи становлення системи радянської політичної цензури протягом 1917–1991 рр. Архівні документи дозволяють з'ясувати еволюцію радянських та партійних органів цензури. Науково-пізнавальне значення для дослідження цієї малоз'ясованої проблеми мають наступні документи: Положення про Головне управління у справах літератури і видавництва (Головліт), постанови політбюро ЦК ВКП(б) про роботу Головліту, інструкції та перелік охорони державних таємниць у пресі, постанова РНК РСФРР про реорганізацію Головліту у жовтні 1930 р., доповідні записки Головліту до ЦК ВКП(б) про діяльність, циркуляри Головліту про функції та права уповноважених Головліту та політредакторів, постанова РНК РСФРР про затвердження «Положення про Головліт та його місцеві органи» від 6 червня 1931 р., про уповноваженого Головреперткому. Документи розкривають політико-ідеологічну та адмініст-

ративно-регулятивну мотивацію створення єдиного централізованого органу цензури в СРСР. У зв'язку з цим показовим є проект постанови ЦК ВКП(б) «Про роботу Головліту» від 3 березня 1936 р., в якому йшлося про Головне управління у справах цензури при РНК СРСР та про підпорядкування йому відповідних республіканських управлінь²⁹, а також записка Головліта до Агітпропу ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1939 р. про створення єдиного централізованого органу цензури в СРСР³⁰. Звіт Головліту про роботу за 1939 р., в якому згадується також Україна, має неабияке наукове значення для вивчення діяльності органів цензури, з'ясування їхньої політико-ідеологічної результативності. Недоліком згаданого збірника документів є відсутність наукових коментарів, а також належного оформлення назв документів, їхньої нумерації.

Документальну серію видань «Культура і влада» започаткували збірники унікальних архівних документів та матеріалів, упорядкованих російськими дослідниками А. Блюмом, Л. Максименковим за редакцією відомого німецького історика культури К. Аймермахера. Зокрема, у вступному слові до збірника, який вийшов у 2004 р.³¹, німецький вчений підкреслив активний пошук документів з історії радянської цензури російськими дослідниками – Т. Горяєвою, Д. Бабищенком, Л. Максименковим. Судячи з передмови, яку написав А. Блюм, спеціального архівного фонду Головліту за 1922–1937 рр. не збереглося, тому до збірника потрапили документи з ГАРФу, Архіву Російської Академії наук, РДАСПІ, РДАЛМ. Збірник містить 459 документів, з них 1920–1930-ми роками датується 230, тобто половина. Упорядники виділили три хронологічних періоди, наповнюючи їх відповідними документами: перший – 1917–1929, другий – 1930 – лютий 1953, третій – 1953–1991 рр. Переважна більшість документів 20-х рр. відтворює організаційну структуру і функції Головліту, через листування його начальника П. Лебедєва-Полянського стосунки з державними та партійними чиновниками. За археографічною класифікацією виявлені та опубліковані у збірнику документи слід поділити на листи, циркуляри, витяги з протоколів засідань колегії Наркомосу РСФРР, протоколи засідань відділу преси, інструкції уповноважених Головліту, рецензії на художні твори, постанови державних органів влади, накази начальників підрозділів головлітівської цензури, звіти Головліту. До нормативних актів можна віднести Положення про Головліт від 6 червня 1922 р., інструкцію Головліту від 9 лютого 1923 р. про порядок здійснення контролю за репертуаром, перелік відомостей, що становлять таємницю, розпорядження Головліту, правила вивозу за кордон предметів, які підлягають розгляду у Головліті тощо. Матеріали збірника дозволяють з'ясувати кількісний та особливий склад Головліту, показати роль і місце його перших начальників у формуванні радянської системи політичної цензури в СРСР. Наприклад, деякі документи свідчать про безпосередню участь керівника Головного комітету по контролю за репертуаром (Головрепертком) Ф. Раскольнікова в рецензуванні п'єс М. Булгакова («Дні Турбіних» та інших) та забороні їх до вистави на сцені театру ім. Є. Вахтангова.

Збірник документів «Кремлівський кінотеатр», опублікований в серії «Культура і влада»³², розкриває специфіку партійного керівництва радянським кінематографом. Документальну колекцію становлять архівні матеріали з фондів ЦК ВКП(б) (політбюро, оргбюро, секретаріату, відділу агітації і пропаганди), а також Державного комітету оборони СРСР, Архіву Президента Російської Федерації, РДАЛМу. Пріоритет належить архівним документам політбюро та оргбюро ЦК ВКП(б), але загалом видання є документальною історією радянського кіно. До збірника увійшло 394 документи, які охоплюють 1930–1952 рр., з них 212 стосуються безпосередньо 30-х рр. За типом джерел – це головним чином доповідні записки керівництва кіноустанов в ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, постанови політбюро, оргбюро, секретаріату ЦК ВКП(б), листи С. Ейзенштейна, Б. Шумяцького, О. Довженка. Так 16 квітня 1930 р. оргбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про картину Довженко «Земля» такого змісту: «Запропонувати Головному мистецтву при НКОсвіті РСФРР і ЦК КП(б)У негайно призупинити демонстрацію картини Довженка «Земля» до внесення Культпропом ЦК ВКП(б) відповідальних правок до картини, вилучаючи порнографічні і будь-які інші елементи, що суперечать радянській політиці»³³. Упорядники збірника опублікували п'ять документів щодо О. Довженка, головним чином його листи до ЦК ВКП(б) та особисто Й. Сталіна.

Необхідно зазначити, що переважна більшість документів та матеріалів, опублікованих у збірнику, відзеркалює відносини державних кіноустанов з партійними органами. Дуже широко представлено доповідні записки, листи, телеграми, нотатки голови Головного управління з кінематографії Б. Шумяцького, адресовані Л. Кагановичу, Й. Сталіну, В. Молотову та іншим керівникам партійно-державних структур. Матеріали збірника вперше висвітлюють структуру, завдання та функції кінокомісії оргбюро ЦК ВКП(б), яку очолював О. Стецький. Надзвичайно важливим документом для вивчення ролі Сталіна-кіноцензора є записи розмов Б. Шумяцького з Й. Сталіним під час перегляду кінокартин з травня 1934 р. до 26 січня 1937 р. Висловлювання Й. Сталіна стосовно форми і змісту картин були для режисерів і керівників радянської кінематографії своєрідною методологією.

Взаємовідносини влади та мистецтва, тобто номенклатури і творчої інтелігенції демонструє збірник документів, упорядкований А. Артизовим, О. Наумовим та опублікований у 2002 р. за редакцією академіка О. Яковлева³⁴. Збірник хронологічно структурований, матеріали розподіляються за проблемно-тематичними блоками: «У пошуках більшовицького курсу (1917–1927)»; «Даєш пролетарське мистецтво! (1928–1931)»; «Вороги – іншомислення і формалізму (1936–1937)»; «За фасадом державного мистецтва (1938 – червень 1941)». Решта документів стосується 40–50-х рр. Серед джерел, опублікованих у збірнику, переважають постанови партійних органів, листи, доповідні записки, довідки, які розкривають ставлення влади до літератури, театру, кіно, письменників, кінорежисерів. Перший розділ, який містить 104 документи, репрезентований листами А. Луначарського до В. Леніна та В. Молотова, постановами політбюро про діяльність М. Горького, про святкування його 40-річного ювілею. Привертає увагу постанова політбюро ЦК

РКП(б) від 13 лютого 1922 р. про межу політичної цензури: «...утримуватися від втручання цензури в питання, які безпосередньо не спрямовані проти основ політики Радянської влади (питання культури, театру, поезії тощо)»³⁵. Постанови політбюро та оргбюро ЦК РКП(б) про журнал «Литература и критика», «Новый мир», «Красная новь», які з'явилися у 1924–1925 рр., про політику партії в галузі художньої літератури від 18 травня 1925 р., про академічні театри від 2 липня 1925 р., про недоцільність участі в закордонних художніх виставах від 24 листопада 1925 р., опубліковані у згаданому збірнику, свідчать про безпосереднє партійне керівництво цензурою, про політико-ідеологічний нагляд за літературою та мистецтвом. Три документи (телеграма А. Луначарського голові РНК СРСР О. Рикову, про заборону ГПУ п'єси М. Булгакова «Дні Турбіних», постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 30 вересня 1926 р. та 10 жовтня 1927 р.) розкривають обставини сценізації твору відомого письменника.

Період 1928–1931 рр., що становить другий структурний розділ цього документального видання, представлений низкою маловідомих постанов вищих партійних органів, які мають безпосереднє відношення до формування системи політичної цензури: постанова політбюро ЦК ВКП(б) про кадрові зміни в Головреперткомі Наркомосу РСФРР від 26 січня 1928 р.; секретаріату ЦК ВКП(б) «Про керівні кадри працівників кінематографії» від 11 січня 1929 р.; політбюро ЦК ВКП(б) про реорганізацію Головліту від 3 вересня 1930 р.; політбюро ЦК ВКП(б) про посилення політконтролю за періодичною і неперіодичною пресою від 5 квітня 1931 р.; політбюро ЦК ВКП(б) про перебудову літературно-художніх організацій від 23 квітня 1932 р.; оргбюро ЦК ВКП(б) про ліквідацію шкідницької системи вилучення Головлітом літератури від 9 грудня 1937 р.

Міжнародний фонд «Демократія», очолюваний академіком О. Яковлевим, видав 2005 р. збірник документів про систему тотального контролю влади за письменниками та журналістами в СРСР протягом 1917–1956 рр.³⁶ Його упорядкував Л. Максименков, опрацювавши переважно фонди РДАСП. Більше половини документів стосується 1920–1930-х рр., а їх основний корпус становлять листи високопосадовців. Зокрема, залучено листи першого начальника Головліту М. Мещерякова, а також його наступника П. Лебедева-Полянського. Фактично документальне видання побудоване на листах партноменклатури і діячів культури Й. Сталіну, які розкривають основні соціально-психологічні та політичні складові феномену самоцензури. Деякі документи свідчать про безпосередню причетність Й. Сталіна до всіляких цензурних заборон з ідеологічних міркувань. Так 21 липня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) заборонило будь-яку «реформу» і «дискусію» про «реформу» російського алфавіту. Показовою є резолюція Й. Сталіна: «не для друку»³⁷.

За редакцією К. Аймермахера та під науковим керівництвом Т. Горяєвої опубліковано довідкове видання про інститути управління культурою у 1917–1930-і рр.³⁸ Розроблення схеми структурних підрозділів Наркомосу РСФРР, які виконували функції органів політичної цензури: Головліт, Державна наукова рада, Головнополітосвіта, Контрольно-репертуарний комітет Головліту, Головне управ-

ління у справах літератури і мистецтв (Головмистецтво), Рада у справах мистецтва і літератури при Наркомосі РСФРР, відділ культури і пропаганди ЦК ВКП(б) (Культпроп), Управління театральними і видовищними установами, Головрепертком, Всесоюзний комітет у справах мистецтв при РНК СРСР, Головне управління по контролю за репертуаром і видовищами, Головне управління кінематографії, комітет у справах кінематографії і фотографії при РНК СРСР. З'ясовано кількісний і персональний склад кожного цензурного органу, дати його створення і реорганізації.

Бібліографічний, археографічний і суто текстологічний аналіз російських документальних видань з історії становлення і функціонування системи політичної цензури свідчить про формування пріоритетного напрямку науково-документального висвітлення історії ХХ ст. Збірники архівних документів і матеріалів відтворюють драматичну долю творчої інтелігенції в умовах тотального політично-ідеологічного контролю за нею, про що свідчить низка історико-археографічних розвідок про відомих діячів культури і мистецтва.

Проблемно-тематичні збірники розкривають особливості становлення механізму політико-ідеологічного нагляду за радіомовленням, художньою літературою, кінематографом і театральним репертуаром, музикою, гуманітарною наукою, образотворчим мистецтвом. Оpubліковані документи і матеріали, знайдені в архівах Росії, становлять важливу джерельну базу для дослідження організаційних форм і принципів діяльності органів політичної цензури, для з'ясування спільних і відмінних ознак в УРСР та РСФРР, виявлення спроб і наслідків уніфікації структури і функцій. Російські документальні видання містять багато артефактів, які стосуються українського радянського суспільства 20–30-х рр., між тим опубліковані архівні джерела недостатньо використовуються українськими істориками, котрі вивчають як діяльність органів цензури, так і відносини влади та культури.

-
1. Открытый архив-2: Справочник сборников документов, вышедших в свет в отечественных издательствах в 1917–2000 гг. / Автор-составитель И.А. Кондаков. – М.: РОССПЭН, 2005. – 432 с.
 2. Материалы об О.Э. Мандельштаме. – СПб.: Академ. проект, 1993. – 407 с.; *Мейерхольд В.Э. и другие: Документы и материалы.* – М.: ОГН, 1998.
 3. Смерть Сергея Есенина: Документы, факты, версии. – М.: Наследие, 1996. – 414 с.
 4. Переписка Б. Пастернака с М. Баранович. – М.: МИК, 1998. – 104 с.
 5. Дмитрий Шостакович в письмах и документах. – М., 2000. – 567 с.
 6. Красный диссидент академик Д.Б. Рязанов – оппонент В.И. Ленина, жертва И.В. Сталина: Документы. – М.: Academia, 1996. – 464 с.; Суд палача. Н. Вавилов в застенках НКВД: Документы, биографические очерки. – М.: Academia, 1999. – 552 с.
 7. ГУЛАГ, 1917–1960 гг.: Документы. – М.: Демократия, 2000. – 885 с.; Неизвестный ГУЛАГ: Документы и факты. – М.: Наука, 1999. – 103 с.; ВЧК-ГПУ: Документы и материалы. – М.: Изд-во гуманитарной литературы, 1995. – 271 с.
 8. Инквизитор. Сталинский прокурор Вышинский: Сборник документальных материалов. – М.: Республика, 1992. – 381 с.
 9. Театр ГУЛАГа: Воспоминания, документы, очерки. – М.: НИПЦ «Мемориал», 1995. – 167 с.

10. Письма И.В. Сталина В.М. Молотову (1925–1936 гг.): Сборник документов. – М.: Россия молодая, 1995. – 303 с.; Советское руководство. Переписка. 1928–1941 гг. / Под ред. А.В. Квашонкина. – М.: РОССПЭН, 1999. – 497 с.; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост. О.В. Хлевнюк, Р.У. Дэвис и др. – М.: РОССПЭН, 2001. – 798 с.
11. Сталинское Политбюро в 30-е годы: Сборник документов. – М.: АИРО-XX, 1995. – 339 с.
12. Государственная власть СРСР, Высшие органы власти и управления и их руководители: 1923–1991 гг. Историко-биографический справочник / Сост. В.И. Ившин. – М.: РОССПЭН, 1999. – 639 с.
13. История советской радиожурналистики: Документы. Тексты. Воспоминания. 1917–1945 гг. / Под ред. Я.Н. Засурского, отв. сост. Т.М. Горяева. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 435 с.
14. Боль и память: Документы, воспоминания, очерки журналистов, репрессированных в 30–40-е гг. – М.: Республика, 1993. – 284 с.
15. *Горяева Т.М.* Радио России. Политический контроль радиовещания в 1920-х – начале 1930-х годов. Документированная история. – М.: РОССПЭН, 2000. – 175 с.
16. «Великая книга дня»... Радио в СССР. Документы и материалы / Сост. Т.М. Горяева. – М.: РОССПЭН, 20007. – 1040 с.
17. *Горяева Т.М.* Политическая цензура в СССР. 1917–1991. – М.: РОССПЭН, 2002. – 397 с.
18. В тисках идеологии: Антология литературно-политических документов. – М.: Книжная палата, 1992. – 511 с.
19. Литературный архив: Материалы по истории литературы и общественной мысли. – СПб.: Наука, 1994. – 398 с.
20. Литературный фронт. История политической цензуры, 1932–1946 гг.: Сборник документов. – М.: Энциклопедия российских деревень, 1994. – 273 с.
21. Счастье литературы – государство и писатели, 1925–1938 гг.: Документы. – М.: РОССПЭН, 1997. – 319 с.
22. *Волков С.М.* Шостакович и Сталин: Художник и царь. – М.: ЭКСМО, 2006. – 654 с.
23. *Соколов Б.В.* Сталин, Булгаков, Мейерхольд. Культура под сенью великого кормчего. – М.: Вече, 2004. – 379 с.
24. *Бушков А.* Сталин: Красный монарх: Хроника великого и ужасного времени. – М.: ОЛМА Медиа Групп: Нева, 2007. – 622 с.
25. *Сталин И.В.* Историческая идеология в СССР в 1920–1950-е годы: Переписка с историками, статьи и заметки по истории, стенограммы выступлений. Сборник документов и материалов. – СПб.: Наука-Питер, 2006. – Часть 1. 1920–1930-е годы / Состав. М.В. Зеленев. – 496 с.
26. Там же. – С. 455–456.
27. Там же. – С. 461.
28. История советской политической цензуры. Документы и комментарии / Отв. состав. и руков. творческого коллектива Т.М. Горяева. – М.: РОССПЭН, 1997. – 627 с.
29. Там же. – С. 64–67.
30. Там же. – С. 316–318.
31. Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы / Состав. А.В. Блюм. – М.: РОССПЭН, 2004. – XXII, 576 с.
32. Кремлевский кинотеатр. 1928–1953: Документы. – М.: РОССПЭН, 2005. – 1120 с.
33. Там же. – С. 117.
34. Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)–ВКП(б), ВЧК–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953 гг. / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. А. Артизов, О. Наумов. – М.: МФД, 2002. – 872 с.
35. Там же. – С. 35.
36. Большая цензура: Писатели и журналисты в Стране Советов. 1917–1956 / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Л.В. Максименков. – М.: МФД: Материк, 2005. – 752 с.
37. Там же. – С. 207.
38. Институты управления культурой в период становления 1917–1930-е гг. Партийное руководство; государственные органы управления: Схемы. – М.: РОССПЭН, 2004. – 312 с.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МАРГІНАЛІЙ ДМИТРА ДОНЦОВА (ЗА ЧЕРНЕТКАМИ АВТОРСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ СТАТЕЙ)

Одна з книжок польського письменника С.-Є. Леца, яку нещодавно видали українською мовою, називається “Незачесані думки, прочитані у записниках і на серветках через тридцять років”¹. Утім, не кожен майстер слова здатний грамотно запропонувати читачеві щось подібне. Так склалося, що прийнято виносити на розсуд громадськості “кінцевий продукт” творчості (наприклад, статтю чи монографію), аніж таке “другорядне” як маргіналії – записи у нотатниках, на полях своїх чернеток чи у виданнях чужих праць. З цієї причини про маргіналії² відомого українського “публіциста найвищої класи, надзвичайного стиліста і небезпечного полеміста”³ Дмитра Донцова навіть фахові історики, джерелознавці та літературознавці все ще знають дуже мало.

Найчастіше в об’єктиві дослідників його творчості – політичні твори (Г. Васькович, М. Сосновський, О. Мотиль, Т. Кузьо, С. Квіт, М. Горелов)⁴ та листування (Г. Сварник)⁵. Характерно, що “донцовознавців” у першу чергу цікавить ідеологія Д. Донцова, ідеї, оприлюднені в його працях, а не те, як і чому тривав процес їх синтезу⁶. Дуже детально в історіографії проаналізовані причини та наслідки політичної “багатовекторності” Д. Донцова⁷. А те, що його спонукало до такої часті зміни політичних поглядів, до уваги практично не береться.

Певною мірою застановилася над інформаційним потенціалом маргіналій Дмитра Донцова дослідниця Г. Сварник. Вона писала: “Часом, правда, на берегах чернеток [праць Донцова. – В.К.] можна натрапити на записані похапцем рядки віршів чи схоплені нервовим пером рисунки постатей знайомих, уявних образів, подекуди навіть квітів”⁸.

На наш погляд, маргіналії, які залишав Дмитро Донцов на сторінках чернеток своїх статей, потребують більш ґрунтового дослідження. Вони є цінним допоміжним джерелом з вивчення еволюції політичних переконань полеміста, світогляду, психології, мотивації багатьох його вчинків. Також – це сховище цікавих біографічних даних. Без врахування інформаційного потенціалу такого роду нотаток історичний портрет Д. Донцова залишатиметься неповним.

Чернетки статей з авторськими маргіналіями Дмитра Донцова, які є предметом нашого дослідження, виявлено в одній зі справ фонду 5235 Центрального державного архіву вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). Ці матеріали ще не були уведені до наукового обігу, про що свідчить незаповнений аркуш використання цієї справи.

Хоча архівна справа і називається “Статті Д. Донцова на політичні теми...”, доведемо, що ці чернетки редагував саме він, а не якийсь неназваний редактор. На

одній з машинописних сторінок статті “*Philosophia militans*” Д. Донцов після твердження “Мудрість лежить не в голові, а в серці” у міжрядді дописав кульковою ручкою “Це твердження вже є в Євангелії”, а далі несподівано залишив свої ініціали – “Д. Д.”⁹ У машинописі статті “Великий бенкет” він ще раз себе видав, дописавши чорним олівцем над назвою наступне: “До книж. збірки. До[нцов]”¹⁰. Порівняння цих підписів публіциста з іншими (у листах до “пана інжиніра” Дмитра Андрієвського, 1927–1928 рр.)¹¹ показує, що усі вони могли належати тій самій людині. Нарешті, ще одним доказом є спогади відомого українського історика Ярослава Дашкевича. Коли наприкінці 1940-х рр. він виявив рештки бібліотеки Дмитра Донцова, на деяких книгах побачив ідентичні згаданим вище перші літери ініціалів “Д. Д.”¹². Також це була одна з форм його авторського підпису¹³.

У справі, про яку йде мова, знаходиться 13 статей: “До консолідації”, “Великий бенкет”, “Бренькіт страхопудів”, «“Вогневий напій” минувшини», “Героїка хреста і меча в новітній українській літературі”, “Дещо про незримий світ”, «Націоналізм і фарисеї “гуманісти”», “Іспит історії і соціалістичні кастрати”, “*Philosophia militans*”, “До несвідомих Ярем”, “Другий фронт АБН-у”, “З приводу відозви УГВР про об’єднання”, “Клич доби” (уривок передмови, без закінчення)¹⁴.

Майже усі документи архівної справи – це виправлені Дмитром Донцовим для повторної публікації у 1940-х рр. машинописи статей, які упродовж 1930-х рр. він видавав у своєму “Віснику”, а також на шпальтах “Українського народного слова” та інших часописів. Чернетки ж статей “Другий фронт АБН-у”, “З приводу відозви УГВР про об’єднання” і матеріал “Клич доби” уперше з’явилися пізніше, орієнтовно наприкінці 1940-х рр.

Очевидно, що Д. Донцов готував перевидання своїх статей, тому і став редагувати раніше видані їхні роздруківки¹⁵. Характерною особливістю виявлених чернеток статей є те, що скрізь виправлення та маргіналії зроблені чорним чорнилом, синьою кульковою ручкою або чорним, сірим, синім, червоним олівцем.

Отже, чернетки Дмитро Донцов коригував неодноразово. За нашими спостереженнями, корективи чорним чорнилом вносилися ще на момент підготовки статей до першого опублікування. На цій стадії полеміст власноруч додавав у вже набрані на друкарській машинці тексти мовами оригіналу іншомовні слова – назви використаних праць іноземних авторів, часописів. Він сам дописував цитати з творів інших письменників та мислителів, переважно закордонних. Виправлення іншими засобами письма – синьою кульковою ручкою, чорним, сірим, синім, червоним олівцями – Д. Донцов зробив пізніше, готуючи свої твори до перевидання.

Спершу проаналізуємо зміст виявлених чернеток статей полеміста на політичні теми.

Свої роздуми про те, яким чином об’єднати українське суспільство, Д. Донцов узагальнив у статті “До консолідації” (1934). На його думку, до влади мають прийти “здорові елементи”, які хочуть аби Україна була “дуже українська”, а не знаряддям у руках “богатої колекції міжнародної каналії”.

У статті “Великий бенкет” (1936) Дмитро Донцов розкритикував “лівий” спосіб мислення, який, за його словами, притаманний для комуністів, соціалістів,

радикалів, сіоністів. Аналізуючи подвійні стандарти у роботі польської “лівої” преси, він помітив: ці газети з одного боку закликають зупинити “добу насильства”, пишуть про гуманізм, рівність і братерство, а з іншого – толерують боротьбу Комуністичної партії Західної України, добре відгукуються про діяльність Л. Троцького, висміюють представника британської влади у Палестині за пацифізм щодо арабських чинників.

У праці “Бренькіт страхопудів” (1937) Дмитро Донцов висміяв наміри прихильників соціалістичної ідеології у Польщі (назвав їх “страхопудами”) створити політичний “єдиний фронт”. На його думку, такий “механічний зліпок” українську націю згуртувати не зможе, адже нація єднається тоді, коли є чітка доктрина розвитку, люди мають віру в себе та у власні переконання.

Українській соціалістичній інтелігенції кінця XIX – початку XX ст., а також хліборобам-демократам часів Павла Скоропадського дісталось на горіхи у статті Дмитра Донцова «“Вогневий напій” минувшини». Звинувативши цих політиків у зв’язках з Москвою, публіцист дійшов висновку: Україна має стати не соціалістичною, комуністичною чи “хліборобською”, а козацькою, без чужих панів і рідних “квіслінгів” при владі.

Тематиці модерної літератури присвячена стаття Дмитра Донцова “Героїка хреста і меча в новітній українській літературі”. Публіцист застановився над тим, чому письменники все частіше пишуть про соціальних маргіналів, навіщо в літературі ідеалізується бунт пересічної людини проти національної, суспільної та моральної дисципліни.

Менше стосується політики цікавий матеріал Д. Донцова “Дещо про незримий світ”. В цій статті автор перераховує випадки, коли у снах його і відомих йому державних діячів та істориків (державний діяч Х. Лебідь-Юрчик, професор В. Біднов, М. Аркас) передбачалося майбутнє.

На широкому історичному фоні побудована стаття «Націоналізм і фарисеї “гуманісти”». Д. Донцов порівняв ведення релігійних воєн у Європі XVI ст. з тими методами політичної боротьби, які практикують його сучасники.

Рішучим противником “імперіялістичної Росії” і намагань соціалістів вплинути на суспільне життя в Європі та Україні виступив публіцист у матеріалі “Іспит історії і соціалістичні кастрати”.

У статті “Philosophia militans” Дмитро Донцов відкинув звинувачення недругів у пропаганді “абстрактного динамізму”. Також він дорікнув деяким українцям за “слабодухість”.

Безідейних “льояльних” українофілів і “несвідому масу” публіцист розкритикував у статті “До несвідомих Ярем”. Він також виступив проти об’єднання “націоналістичного табору на еміграції”.

У статті “Другий фронт АБН-у” Д. Донцов закликав до об’єднання Антибольшевицького блоку народів з “усіма протимосковськими і протикомуністичними силами Заходу”.

У матеріалі “З приводу відозви УГВР про об’єднання” публіцист розкритикував “Декларацію Закордонного Представництва УГВР”, оскільки там йшлося про традиції УНР, а її керівництво, на переконання Д. Донцова, відійшло від націоналістичної концепції на користь соціалістичної.

Роздуми Д. Донцова про те, хто править світом після Другої світової війни, можна виявити у його праці “Клич доби”.

Численні закреслені назви багатьох статей свідчать про те, як наполегливо їхній автор вів пошук заголовків, які могли б влаштувати видавця. Особливо важко далася для Д. Донцова назва статті «Націоналізм і фарисеї “гуманісти”».

Спершу вона вийшла друком у донцовському “Віснику” під назвою “1937”¹⁶. Далі автор, працюючи з машинописом цієї статті, червоним олівцем змінив назву на “Доба релігійних війн”. Цей варіант також йому не сподобався. Назва була закреслена синьою кульковою ручкою, а зверху з’явилася нова – “Під знаком меча”¹⁷. Врешті-решт, автор зупинився на варіанті «Націоналізм і фарисеї “гуманісти”».

Оскільки такий приклад маніпуляцій Дмитра Донцова зі заголовками не поодинокий, маємо усі підстави стверджувати, що він мав прекрасні письменницькі задатки. Справді, “муки заголовка” – це те, що відрізняє справжню творчу людину від графомана. Якщо Донцов міг змінювати назви своїх праць 3–4 рази (принаймні, це можемо довести), то письменник Чарльз Діккенс, наприклад, одного разу запропонував літератору Вілкі Коллінзу обрати одну з 27-и назв до свого нового роману¹⁸.

Дослідники творчості Д. Донцова неодноразово відзначали, як віртуозно він “вписував” свої твори у потрібну систему політичних координат, змінюючи відповідно до суспільних тенденцій окремі поняття, терміни, назви. Як влучно спостеріг М. Горелов, англо-канадське видання праці “Націоналізм” (1966), яка вперше була видана у 1926 р.¹⁹, публіцист “... виправив з урахуванням того, що фашистські ідеї вже не користувалися популярністю”²⁰. Аналіз виявлених нами чернеток політичних статей Д. Донцова показав, що, справді, з часом у деяких своїх працях він змінив згадки про “фашизм” на “націоналізм”.

Так, у статті “1937”, яка вийшла у січневому номері “Вісника” 1937 р. Дмитро Донцов зазначав таке: “Так само і тепер, коли соціалісти, радикали, більшовики ... накликають до старого “гуманізму”, осуджуючи “нове середньовіччя”, протиставляючи свій культ свободи і толерації *фашистівському* “насильству” – то говорить з них лише *забріханність* фарисеїв”²¹. Через деякий час Д. Донцов змінив назву цієї статті на «Націоналізм і фарисеї “гуманісти”», а також відкоригував кілька місць в її машинописі. Наведена вище фраза стала такою: “Так само і тепер, коли соціалісти, радикали, більшовики ... накликають до старого “гуманізму”, осуджуючи “нове середньовіччя”, протиставляючи свій культ свободи і толерації «*націоналістичному* насильству» – то говорить з них лише *душу* фарисеїв”²². Подібним чином слово “*гітлерівці*”²³, яке було у журнальному варіанті статті, публіцист теж змінив на “*націоналісти*”²⁴.

У статті “1937” зазначалося, що “проти містики творця “Комуністичного Маніфесту”, проти містики Леніна, Троцького, Торреса, Блюма, Літвінова, Драго-

манова, – повстає нова містика, містика *фашизму*”. Згодом Д. Донцов останнє слово замінив на “*націоналізму*”²⁵.

У машинописі статті Д. Донцова “Великий бенкет”, яку було подано до друку у “Віснику” в жовтні 1936 р., за кілька років слова “*фашист*”, “*фашистів*” автор переправив на “*націоналіст*”, “*націоналістів*”²⁶.

Часті зміни симпатій Д. Донцова до різних “-ізмів” ускладнили для дослідників процес визначення його ідеологічних уподобань. До якої політичної ідеології Дмитро Донцов був ближче? П. Феденко у своїй брошурі “Чи можлива у нас вільна дискусія?” запевнив, ніби він «... радив українцям створити у себе партію, подібну до “гітлеризму”»²⁷. О. Ситник в одній зі статей дійшов висновку, що Д. Донцов вихваляв “фашизм та гітлеризм”²⁸. Дослідник М. Горелов також пов’язував ідеологічні погляди Д. Донцова з нацизмом і фашизмом, але, що прикметно, сам ці два поняття не розрізняв²⁹. На думку С. Квіта, Д. Донцов “... ставився до фашизму і нацизму з цікавістю, але ніколи – з захопленням”³⁰. Згідно з міркуваннями О. Мотиля, на Д. Донцова не варто навішувати фашистський ярлик, тому що з фашизму і більшовизму він запозичував лише окремі ідеї³¹. Перу Т. Кузьо належить таке: “Погляди Донцова постійно змінювались, тому їх важко зрозуміти”, „націоналізм Донцова був генетично пов’язаний із фашизмом Мусоліні”³².

Чому ж, готуючи свої твори до перевидання, Д. Донцов замінював слова “фашизм”, “нацизм” на “націоналізм”? І невже це додатковий аргумент для тих дослідників його творчості, котрі запевняють, що він симпатизував італійському фашизмові чи німецькому нацизмові? Зовсім ні. Наприклад, у 1939 р., на початку Другої світової війни, після виходу з Берези Картузької Дмитро Донцов виїхав у Румунію, а не до Берліна, оскільки «... приглянувся тому, що діється в Берліні, побачив, що немає навіть невеликої групи, на яку можна було б спертися, яка б не мала ріжних “застережень”»³³. Слід припускати, що численні згадки про “націоналізм” у чернетках статей, підготовлених до перевидання, свідчать про те, що він намагався таким чином знайти точки дотику зі середовищем української націоналістичної еміграції. Як відомо, з 1947 р. Д. Донцов проживав у Канаді.

Дмитро Донцов, як і його сучасник Ілько Боршак, не володів на належному рівні культурою роботи з історичними джерелами. Публіцист, цитуючи чийось працю, міг потім істотно відредагувати цитату. Так, якщо у “вісниківській” статті “Великий бенкет” вислів іспанського посла у Берліні Луїза Арквістена подається так “...історична дилема, це – *фашизм* або соціалізм. А в війні між ними – рішати-ме сила і *гвалт*”, то у відредагованому Д. Донцовом її варіанті у цій самій цитаті на місці слова “фашизм” стоїть “націоналізм”, а слово “гвалт” узагалі зникло³⁴.

Багато “незручних” тверджень, цитат, які були у “вісниківських” варіантах публікацій Д. Донцова, потім ним викреслювалися чи змінювалися.

Так, у його статті “Нерозрита могила”, надрукованій у “Віснику” 1937 р., читаємо такий пасаж: “Чи колонізаційна акція Агро-Джойнту на Україні, чи склад “уряду” УССР; чи ухвали Ліфшиців з Української Академії Наук, як ми маємо розуміти Шевченка, не виказують, що аспірації світового жидівства на Україні

були далеко ширші. Аніж рівноправність і автономія, якими думали їх укоськати провідники української революції? І чи проти тої трагічної дійсності – не був оправданий рух, що замість ліберальних химер, з яких глузують самі ті, кого ними хочуть ущасливити, – чи не був оправданий рух, що замість тих гасел висунув би ґрунтовну програму такої розв’язки жидівського питання, яка б унеможливила раз на все появу Троцьких, Кунів, Ягод і агентів Агро-Джойнту на Україні?”³⁵

Через деякий час машинопис цієї статті Дмитро Донцов відредагував. У новій редакції, названій “Іспит історії і соціалістичні кастрати”, згаданого фрагменту вже немає³⁶.

Так само публіцист пізніше перестав ототожнювати представників “вибраного народу” (“Іспит історії і соціалістичні кастрати”)³⁷ з “бородатими лапотніками” (“Нерозрита могила”)³⁸. Вислів про “печать Риму”, який збурих колись храм “горбоносих Месій” (див.: “Нерозрита могила”)³⁹, Дмитро Донцов замінив на “печать “мазепинства...”, “печать хмельниччини...”, “печать гайдамаччини” (див.: “Іспит історії і соціалістичні кастрати”)⁴⁰.

Ще один красномовний приклад. Цитату А. Розенберга (“Кождий світогляд є якраз такий сильний, як воля його визнаців боронити його”)⁴¹, яка була у “вістниківському” варіанті статті “Під знаком меча”, Дмитро Донцов згодом викреслив⁴².

Найбільше від Дмитра Донцова діставалося “лівим” партіям, насамперед, соціалістам. Узагалі, ліві ідеї він критикував з 1920-х рр. і далі упродовж усього свого життя. За чернеткою праці “Великий бенкет” цікаво прослідкувати, кого саме Д. Донцов зараховував до “лівих”. Сюди він відніс комуністів, соціалістів, радикалів і сіоністів.⁴³ У чернетці статті «Націоналізм і фарисеї “гуманісти”» публіцист виокремив “підсекти” соціалізму – атеїстичну демократію, лібералізм, масонерію. Іншим разом він назвав соціалізм, комунізм та радикалізм різновидами анархізму⁴⁴. Отже, Д. Донцов не дуже розбирався у тонкощах політичних доктрин, часто плутався і досить довільно “жонґлював” різними “-ізмами” у своїх текстах. Їх для себе він поділяв на дві категорії – праві (хороші) і ліві (погані).

Що не влаштовувало публіциста у моралі “лівих”? Особливо часто Дмитро Донцов шпетив ліві газети за сповідування політики подвійних стандартів. У статті “Великий бенкет” він так охарактеризував налаштованість польських газет – соціалістичної «Nasz Przegląd» і сіоністської «Chwila»:“... коли Przegląd і Chwila кажуть, що доба насильства має скінчитися, а водночас оплакують долю “бідного вигнанця” Троцького і глузують з недавно усуненого брітійського високого комісара в Палестині, генерала Вовчопа за те, що він “пацифіст”, що “не потрафить дивитися на кров” і не в стані затопити в ній арабську революцію, – то ми в цей гуманізм не віримо!”⁴⁵ У чернетці статті “Philosophia militans” Дмитро Донцов докоряв соціалістичній газеті “Діло” і сіоністичній «Chwila» за те, що вони назвали деякі твори Івана Франка ненависними. Такою самою ненавистю, писав публіцист, “... дихав Шварцбарт або та сама Chwila до арабів”⁴⁶.

Дмитро Донцов дуже дотепно і дошкульно писав про немилих йому українських політиків, яких підозрював у симпатії до соціалізму. Михайло Драгоманов

постає в його чернетках “анархистом”, Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Юліан Бачинський – “хитрими льокаями” і “партачами життя” («“Вогневий напій” минувшини»)»⁴⁷. В іншому місці публіцист назвав В. Винниченка “активним і невсипущим Санчо Панцою большевицького Дон Кіхота” (“Бренькіт страхопудів”)»⁴⁸, а його працю “Відродження нації” охарактеризував як “... нічим не зрівняний документ маніловської прекраснодумности і демократичного кретинства” (“Іспит історії і соціалістичні кастрати”)»⁴⁹.

Разом з цим, публіцист не ідеалізував доктрини нацистських та фашистських політиків 1920–30-х рр., як це зараз іноді можна прочитати. Хоча бравурні сюжети про А. Гітлера і Б. Мусоліні⁵⁰ у статтях Донцова траплялися, з не меншою пошаною він писав про інших державних діячів – англійців О. Кромвелля і Дж. Каннінга, француза Ж.Б. Клемансо та інших⁵¹. Чернетки статей Д. Донцова засвідчують: автор толерував тих, кого вважав сильними, вольовними політиками, дійсними патріотами Батьківщини й ентузіастами своєї справи. За схожою ознакою Дмитро Донцов розділяв письменників. “Хорошими” для нього були Тарас Шевченко, Іван Франко⁵², Юрій Липа, Олена Теліга⁵³, а “поганими” – Ф. Саган, Е. Золя, В. Белінський, М. Некрасов, О. Пушкін, П. Тичина, В. Сосюра, М. Хвильовий та інші⁵⁴.

У статтях 1930-х рр. Дмитро Донцов дуже часто вживав терміни, спопуляризовані нацистською пропагандою. Так у праці “Під знаком меча”, надрукованій в 1937 р. у “Віснику”, йде мова про “масонів” і “шабесгоїв”⁵⁵. У передруку статті, який з’явився після Другої світової війни, автор замінив ці терміни на більш “політкоректні”. Так “масони” і “шабесгої” стали “демократами”⁵⁶. Цікаві міркування Д. Донцова про “аферу Ставицького” 1934 р. у Франції. Публіцист зауважив, що більшість серед підкуплених Ставицьким французьких “лівих” парламентарів виявилися масонами, членами “ріжних Grand Orient’ів”⁵⁷. Взагалі, масонська тематика в працях Д. Донцова ще чекає на свого дослідника.

У чернетках політичних статей помітне зацікавлення автора расовим вченням. Ось дві цитати з першого варіанту “Philosophia militans”: “Власне – здоровля, сила, бистрість, вогонь, прикмети чисто зоологічної природи – це ж прикмети сильних *рас*, яким належить світ, які скорять його собі...”, “...воля сильнішого, *раса*, біологічна потенція типу – ось прикмети, які дають перемогу”. Згодом уривки першої фрази “прикмети чисто зоологічної природи” і “рас, яким належить світ” Д. Донцов закреслив синьою ручкою, а слово “раса” з другої цитати публіцист замінив на “порода”⁵⁸.

Після Другої світової війни Дмитро Донцов почав критикувати не тільки ліві політичні угруповання, але і засади міжнародного устрою, новосформовані міждержавні організації. Так у чернетці статті «Націоналізм і фарисеї “гуманісти”» до переліку ідеологій, проти яких бореться “націоналізм”, автор дописав “ООН”, тому що ця організація хоче знищити суверенність націй та ідею патріотизму⁵⁹. В чернетці “Клич доби” публіцист дав визначення нової політичної еліти, яка після Другої світової війни прийшла до влади у світі. До неї він зарахував “софістів, економістів і калькуляторів”, але це твердження через деякий час закреслив чор-

ною кульковою ручкою⁶⁰. На думку Д. Донцова, великий вплив серед цієї еліти стала здобувати “таємна мафія”, яка мала намір разом з СРСР зробити з ООН “зародок наднаціонального “Світового Уряду””⁶¹.

У чернетці статті “Другий фронт АБН-у” Дмитро Донцов звинуватив згадану “мафію” у тому, що вона ототожнила “фашизм” з “націоналізмом”: «Фашизмом в словнику мафії називався всякий національний рух країни, яка повставала проти її морального, політичного і фізичного нищення тим чи іншим “герренфольком”, який цю свою мету прикривав пишними гаслами “братерства”, “миру” і “визволення”»⁶².

Отже, виявлені нами знахідки у ЦДАВО – це, за невеликими винятками, перероблені для перевидання статті, які Дмитро Донцов вперше опублікував у 1930-і рр. Вони кілька разів редагувалися автором, дуже покреслені, деякі з них містять авторські знаки. Публіцист щонайменше тричі вдосконалював свої тексти (кожен раз – іншим засобом письма). Він жваво реагував на зміни поточного політичного моменту, виправляючи окремі слова, фрази, речення, цитати. Корективи зазначалися між рядками, на полях, над назвами чи наприкінці статей. У чернетках бачимо, як Д. Донцов підшукував оптимальні заголовки, епіграфи. Інформаційний потенціал маргіналії чернеток свідчить, що Дмитра Донцова вписувати в якусь систему ідеологічних координат недоцільно, тому що ефективним політиком він не був по своїй природі, а лише дотепним полемістом. Швидше його можна назвати емоційним критиком різних політичних дискурсів, особливо “лівого” спектру.

-
1. *Іванова Н.* Рец. на: Лец С.-С. Незачесані думки, прочитані у записниках і на серветках через тридцять років. – К.: Дух і літера, 2006. // Критика. – 2007. – Ч. 7–8. – С. 4.
 2. Маргіналістика як спеціальна історична дисципліна є предметом студій українських науковців (див.: *Дмитрієнко М., Войцехівська І.* Маргіналії й маргіналістика // Український історичний журнал. – 1990. – № 3. – С. 41–53; *Дмитрієнко М., Войцехівська І.* Маргіналістика // Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998. – С. 54–55). Вітчизняні фахівці вивчають маргіналії середньовіччя і ранньомодерного часу (див.: *Шамрай М.* Маргіналії в стародруках кириличного шрифту XV–XVII ст. з фонду Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – К., 2005. – 332 с.). Втім, маргіналії на полях документів також цікавлять і дослідників історії XX ст., зокрема тих, хто вивчає національно-визвольні змагання. Завдяки ремарці автора на анонімній листівці Головного командування УПА “Гаджикі!”, яку він зробив за кілька місяців після її тиражування, науковці нещодавно довідалися, хто саме у такий спосіб в 1943 р. намагався здобути прихильність до УПА народів Азії та Кавказу. На цій листівці зазначено так: “16/IV–1944 р. Настоящее воззвание составлено мною. Добров...”. Отже, йдеться про політичного консультанта при штабі УПА–Північ єврея Лейбу Щик-Добровського (повстанське псевдо – “Валерій”) (див.: *Лубенський А.* Новое историческое открытие СБУ: ОУН–УПА руководили евреи // <http://www.nr2.ru/kyev/173812.html> (15.04.2008). Інший приклад: поля низки документів ОУН(б) з Волині за 1943 р. померезані примітками політичних працівників радянських партизанських загонів та з’єднань, котрі їх за різних обставин виявляли та вилучали у повстанців (див.: *Ковальчук В.* Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й волинському Поліссі. – Львів–Торонто, 2006. – С. 65, 112–113). Маргіналії одного з оунівських звітів свідчать, як бурхливо у повстанському середовищі велася полеміка між керівником та його підлеглим у не-

- відомому повстанському районі (див.: *Ковальчук В.* “Писати Вам про все, то і волової шкіри не хватило би...” (виконавчі документи ОУН(б) в роки Другої світової війни) // *Визвольний шлях.* – 2007. – № 12. – С. 35–42). Чекають на свого дослідника ремарки до поезій “діда Омелька”. Вірші чоловіка, котрий заховався за цим псевдонімом, мають меншу джерелознавчу цінність, аніж авторські коментарі, що супроводжують деякі з них. Під віршем “Моя муза”, наприклад, поет оповів, як під час Брусилівського прориву 1916 р. німецькі війська знущалися над давніми похованнями у Чортотрийську. Коментарем до поезії “Карбованець” є цікава розповідь про відомого українського мецената Миколу Терещенка. У першу чергу вирізняються його людські чесноти та недоліки (поза очі М. Терещенка називали “Карбованцем” за велику ощадливість), а не якісь, наприклад, загальновідомі ділові якості. Див. детальніше: ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 3. – Спр. 23. – Арк. 4 зв., 5, 61 зв. Один з російських дослідників ґрунтовно проаналізував маргіналії, які залишав Й. Сталін на сторінках прочитаних книжок (див.: *Илизаров Б.* Сталин. Штрихи к портрету на фоне его библиотеки и архива // <http://vivovoco.rsl.ru/VV/PAPERS/ECCE/STALIB.HTM>).
3. *Квіт С.* Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет. – К., 2000. – С. 156.
 4. *Васькович Г.* Національна ідеологія Донцова (поч.) // *Визвольний шлях.* – 1956. – Кн. 2. – С. 164–172; Кн. 3. – С. 285–292; *Сосновський М.* Дмитро Донцов. Політичний портрет. – Нью-Йорк–Торонто, 1974; *Мотиль О.* Дмитро Донцов // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 270–292; *Кузьо Т.* ОУН в Україні, Дмитро Донцов і закордонна частина ОУН // *Сучасність.* – 1992. – № 12. – С. 33–38; *Квіт С.* Вказ. пр.; *Горелов М.* Дмитро Донцов: штрихи до політичного портрета (поч.) // *Український історичний журнал* (далі – УІЖ). – 1994. – № 5. – С. 78–86; № 6. – С. 89–97; *Сварник Г.* До ідейної біографії Дмитра Донцова // *Українські проблеми* (далі – УП). – 1997. – № 1. – С. 142–148.
 5. *Сварник Г.* Листи О. Ольжича до Д. Донцова // УП. – 1994. – Ч. 4–5; *Її ж.* Листування Ю. Липи з Д. Донцовим // УП. – 1995. – Ч. 3–4. – С. 130–160; *Її ж.* Кілька штрихів до ідейної біографії Дмитра Донцова // *Україна модерна.* – 1996. – № 1. – С. 150–156; *Її ж.* Євген Маланюк... Листи Євгена Маланюка до Дмитра Донцова // *Україна. Наука і культура.* – К., 1999. – Вип. 30.
 6. *Васькович Г.* Вказ. пр.; *Горелов М.* Вказ. пр.; *Ситник О.* Особливості політичних концепцій М. Драгоманова і Д. Донцова в контексті української ідеї. Дис.... канд. пол. наук. – К., 1996; *Ідейно-теоретична спадщина Дмитра Донцова і сучасність.* Матеріали наук.-теорет. конф. / *Турчанко Ф.* (ред.). – Запоріжжя, 1998; *Ситник О.* Біля витоків українського тоталітаризму. Дмитро Донцов // *Волинь у новітній історії української державності.* Зб. наук. праць. – Луцьк, 1999. – С. 93–100; *Квіт С.* Вказ. пр.
 7. *Мотиль О.* Вказ. пр.; *Кузьо Т.* Вказ. пр.; *Горелов М.* Вказ. пр.
 8. *Сварник Г.* Архів Дмитра Донцова // *Пам’ятки України: історія і культура.* – 1994. – № 3/6. – С. 128.
 9. ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 2181. – Арк. 80.
 10. Там само. – Арк. 12.
 11. Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. “Листування Дмитра Андрієвського (1927–1934)”. – Арк. 42–42 зв., 43, 44 зв., 47.
 12. *Дашкевич Я.* Дмитро Донцов, Євген Маланюк. Сторінки із спогадів // *Україна. Наука і культура.* – К., 1999. – Вип. 30. – С. 287.
 13. *Капелюшиний В.* Замасковані імена: псевдоніми і криптоніми та проблема атрибуції авторства в історіографії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. – К., 2001. – С. 22–23.
 14. ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 2181. – Арк. 1–114.
 15. Там само. – Арк. 12.
 16. *Донцов Д.* 1937 // *Вісник.* – 1937. – Кн. 1. – Т. 1. – С. 54–66.

17. ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 2181. – Арк. 35.
18. *Блисковский З.* Муки заголовка. – М., 1972. – С. 25.
19. *Сварник Г.* Архів Дмитра Донцова..
20. *Горелов М.* Вказ. пр.
21. *Д. Д.* Під знаком меча // Вісник. – 1937. – Кн. 1. – С. 60.
22. ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 2181. – Арк. 42.
23. *Д. Д.* Під знаком меча. – С. 55.
24. ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 2181. – Арк. 38.
25. Там само. – Арк. 41.
26. Там само. – Арк. 17–18, 20.
27. Там само. – Спр. 1801. – Арк. 7.
28. *Ситник О.* Біля витоків українського тоталітаризму. Дмитро Донців... – С. 95.
29. *Горелов М.* Вказ. пр. – № 6. – С. 94.
30. *Квіт С.* Вказ пр. – С. 176.
31. *Мотиль О.* Вказ. пр. – С. 276–277.
32. *Кузьо Т.* Вказ. пр. – С. 33–34.
33. *Квіт С.* Чорнявий студент із Таврії // Донцов Д. Націоналізм. – Вінниця, 2006. – С. 13; *Його ж.* “Чорнявий студент із Таврії”: до портрету Дмитра Донцова // Мандрівець. – 2007. – № 3. – С. 9.
34. ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 2181. – Арк. 20.
35. *Донцов Д.* Нерозрита могила // Вісник. – 1937. – С. 288.
36. ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 2181. – Арк. 90–113.
37. Там само. – Арк. 96.
38. *Донцов Д.* Нерозрита могила... – С. 288.
39. Там само.
40. ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 2181. – Арк. 97.
41. *Д. Д.* Під знаком меча... – С. 55.
42. ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 2181. – Арк. 35.
43. Там само. – Арк. 12–20.
44. Там само. – Арк. 39, 45.
45. Там само. – Арк. 18.
46. Там само. – Арк. 69.
47. Там само. – Арк. 22, 24.
48. Там само. – Арк. 6.
49. Там само. – Арк. 105.
50. Там само. – Арк. 10, 46.
51. Там само. – Арк. 89, 35, 84.
52. Там само. – Арк. 10.
53. Там само. – Арк. 24, 34.
54. Там само. – Арк. 27, 29.
55. *Д. Д.* Під знаком меча... – С. 60.
56. ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 2181. – Арк. 42.
57. Там само. – Арк. 57.
58. Там само. – Арк. 76, 80.
59. Там само. – Арк. 46.
60. Там само. – Арк. 114.
61. Там само. – Арк. 114.
62. Там само. – Арк. 63.

**ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКИХ
ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ СХІДНОЮ ГАЛИЧИНОЮ
ТА ПІВДЕННОЮ БУКОВИНОЮ
ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1917)
(спроба огляду за довідковими виданнями)**

Питання створення і функціонування російських тимчасових регіональних державних інституцій на окупованих Російською імперією у період Першої світової війни західноукраїнських землях донині перебуває практично поза увагою українських вчених-інститутознавців та істориків. Досі немає жодної монографії, присвяченої цьому складному періоду розвитку іноземних державних інституцій в Україні. Єдина розвідка, що ставила за мету спеціальне дослідження історії тимчасового військового російського генерал-губернаторства Східної Галичини та всієї політики Російської імперії на західноукраїнських землях, здійснена нещодавно російським істориком А. Бахтуріною¹. Підготовка такої праці, безперечно, робить честь молодому російському науковцю. Але, на наш погляд, вона не може претендувати на ґрунтовне висвітлення всіх аспектів цієї складної проблеми. Це перша монографія науковця, якого, поза сумнівом, більше цікавили питання загальнополітичні, аніж інституціоналістські, хоча діяльності генерал-губернаторства впродовж 1914–1915 та 1916–1917 рр. присвячені дві окремих глави. Практично нічого нового порівняно із згаданою монографією не внесла і нова її праця, присвячена діяльності російської адміністрації та політиці Росії щодо національних окраїн імперії в період Першої світової війни².

До того ж, і це для нас є суттєвим, саме джерельне підґрунтя праці виявилось неповним, адже використані фонди лише трьох російських державних архівів (Архів зовнішньої політики Російської імперії, Державний архів Російської Федерації, Російський державний військово-історичний архів), спогади виключно російських діячів тощо. Іншими словами, монографія написана без використання відомостей українських архівів та української мемуаристики. Таким чином, огляд діяльності російської окупаційної адміністрації представлений А. Бахтуріною односторонньо, переважно з російської точки зору.

Тому нам видається доцільним підняти питання про джерельну базу дослідження історії російського генерал-губернаторства Галичина. Це потрібно для того, щоб привернути увагу істориків-інститутознавців до малодослідженого періоду історії державних установ в Україні, розкрити зміст і значення тих джерел, які допоможуть повноцінно та об'єктивно висвітлити діяльність російського окупаційного режиму на Західній Україні.

Останнім часом в опрацюванні питань оприлюднення інформації, дотичної джерельній базі дослідження, зокрема, в Україні, відбулися значні зрушення. Упродовж останніх 8 років у рамках видавничої програми “Архівні зібрання України” світ побачили путівники Центрального державного історичного архіву України у м. Львові³, Держархівів Чернівецької⁴ та Івано-Франківської областей⁵. Варто нагадати, що перші два з цих видань розкривають склад і зміст фондів тих архівів, які досі з різних причин ще не оприлюднювали повної інформації про свій фондочий склад. Серед архівних скарбів згаданих архівів наявні фонди тимчасових адміністративно-військових російських інституцій 1914–1917 років на окупованій території. Також вже підготовлений до друку рукопис путівника Держархіву Тернопільської області, який теж містить розгорнуті анотації на документи фондів аналогічних установ губернського та нижчого рівнів. Слід зауважити, що перед тим довгий час була широко оприлюднена лише інформація про фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Києві⁶.

Від 1991 р. в Україні активно публікуються і републікуються спогади українських політичних діячів початку ХХ ст., що розкривають зміст і результати російської політики на Галичині та Буковині. Насамперед це мемуари Д. Дорошенка „Мої спомини про недавнє-минуле”, перший том яких присвячений саме „Галицькій руїні” – адже під такою назвою в українських колах залишився період російської окупації Галичини 1914–1917 рр.

Якими ж були історичні та політичні підстави створення російських тимчасових адміністративних органів у Галичині?

Світова політико-економічна криза початку ХХ ст. призвела до розв’язання першого в історії людства всесвітнього збройного конфлікту. Велику роль відігравали в ньому питання національні, оскільки у двобій між собою вступили найбільші світові колоніальні імперії. Усі вони мали поневолені народи або в складі основної території (Австро-Угорська, Оттоманська, Російська), або ж величезні колонії за морем (Британська, Германська, Французька). Перерозподіл володінь в Європі, як і колоній за морем був основним питанням, що мала врегулювати війна. Особливим ставленням до підкорених націй і народів вирізнялася Росія, яка офіційно претендувала на спадщину Східної Римської (Візантійської) імперії („Москва – третій Рим”), пропагувала панславізм, стверджувала, що їй належить провід над усіма слов’янськими народами. Крім того, так само офіційно насаджувалася ідея єдиного російського народу від Карпат до Камчатки, „виправлення кордонів на Заході” тощо.

Виконуючі такі плани, російські війська, перетнувши у серпні 1914 р. державний кордон з Австро-Угорщиною, здійснили військову окупацію Східної Галичини та Північної Буковини. Проте це і на практиці, і в геополітичних задумах російських політиків не було лише військовим заходом. Очільники тогочасної Росії спробували здійснити, за висновком А. Бахтуріної, „безпрецедентну спробу реалізувати в умовах війни завдання злиття Галичини з Російською імперією як органічної її частини”⁷.

Організаційно-адміністративною формою такої спроби стало створення *Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини* з центром у Львові як основного регіонального органу керівництва політичним, економічним, культурним та конфесійним життям підкореного краю в умовах продовження військових дій на цій та сусідній території. Офіційною датою відкриття генерал-губернаторства стало 29 серпня (11 вересня) 1914 р., коли був виданий відповідний наказ Верховного Головнокомандувача⁸. Центром нової адміністративної одиниці Російської імперії став Львів. Влада начальника краю поширювалася на театр військових дій та найближче заплілля, а до складу генерал-губернаторства входили чотири створені в різні часи губернії. Три з них: Львівська, Тернопільська та Чернівецька – були організовані одразу, у вересні 1914 р., а Перемишльська – у березні 1915 р., коли царське командування плекало надії щодо окупації території усїєї Галичини.

Доля самої цієї інституції була бурхливою: після поразки російської армії у травні-червні 1915 року практично вся територія Західної України (крім 8 повітів Тернопільщини) повернулася під владу Австро-Угорщини, а генерал-губернатор з канцелярією і всі російські установи перебралися до Києва. Імператорським указом від березня 1916 р. посаду начальника краю було скасовано. Лише після Брусиловського прориву 1916 р. у липні того ж року адміністративну одиницю відродили під новою назвою: *Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни*, з центром спочатку у Тернополі, а зі жовтня 1916 р. – у Чернівцях. Очевидно, що у такій зміні назви відбився крах російської спроби приєднання Галичини до Російської імперії, визнання власної неспроможності запровадити тут режим повної русифікації. Складалося наново створене адміністративне об'єднання лише з двох губерній: Тернопільської та Чернівецької. У такому статусі воно проіснувало до квітня 1917 р., коли Тимчасовий уряд Росії створив *Обласний комісаріат Галичини і Буковини*. А внаслідок липневого наступу 1917 р. німецьких та австро-угорських військ Росія остаточно втратила Західну Україну, завершив тим самим історію свого управління в Галичині та Буковині. Але цей останній етап ми залишаємо іншим дослідникам, оскільки за Тимчасового уряду відбулися суттєві зміни не лише у назвах, але й принципах діяльності, повноважень, керівного та кадрового складу установ.

Документним наслідком діяльності російських установ на західноукраїнських землях стали архівні фонди самого генерал-губернаторства, його структур, підлеглих установ, а також інституцій губернського та повітового рівнів. Вони розпорочені по архівосховищах двох центральних державних архівів та трьох держархівів областей, уже названих нами. Разом це 40 фондів установ різного рівня загальним обсягом трохи більше 8,5 тис. справ.

Найбільша кількість документальних джерел зберігається в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. Це основні фонди, створені в наслідок діяльності самого генерал-губернаторства: ф. 361, *Канцелярія військового генерал-губернатора Галичини*, один опис, 3.349 од. зб. за 1914–1917 рр., та *Штаб військового генерал-губернатора Галичини*, ф. 363, один опис, 370 од. зб. за 1914–

1917 рр. На жаль, опубліковані в старому і повністю застарілому путівнику (нещодавно йому виповнилося 50 років) відомості не дають змоги винести повноцінне уявлення про склад і зміст названих фондів. Основна увага в анотаціях до фондів приділена боротьбі цих органів з революційними (більшовицькими) організаціями у військах, революційними настроями тощо. Зрозуміло, що це було важливою, але не основною складовою діяльності російського генерал-губернатора, особливо ж у 1914–1916 рр., коли ані революційного військового руху, ані більшовиків там не існувало. З іншого боку, це відбиває дійсно значні функції поліцейських установ, насамперед політичної поліції. Жандармське управління при військовому генерал-губернаторі активно боролось з явними та уявними австрійськими шпигунами. Першою їх жертвою став греко-католицький митрополит Андрій Шептицький. Арештували не тільки його, але і всі його папери, бібліотеку тощо. Там намагалися відшукати докази політичної діяльності найавторитетнішого галицького священика, духовного провідника українського народу⁹.

В анотації до фонду Штабу генерал-губернатора навіть відсутня коротка довідка про фондоутворювача (крім крайніх дат фонду). В історичній довідці про Канцелярію генерал-губернатора не зазначено, що при відновленні в 1916 р. згадана інституція отримала іншу назву: Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни. Це має суттєве значення, адже саме так, за архівними правилами (назва фонду подається за останньою офіційною назвою фондоутворювача), мав би називатися в путівнику і весь фонд. Утім, за будь-якими нормами не можна вважати коректною наведену в путівнику назву фонду, адже там пропущено суттєву інформацію щодо статусу генерал-губернаторства як тимчасового.

Разом з тим анотації містять певну змістовну інформацію, що має значення для нашої теми. Зокрема, в історичній довідці про фонд Канцелярії військового генерал-губернатора вказано на чітке розмежування адміністративних функцій обох установ: перша здійснювала цивільне управління окупованими теренами Галичини і Буковини, а Штаб керував тилловими військовими частинами, що перебували на згаданій території.

З анотації на документи фонду Канцелярії тимчасового військового генерал-губернатора можемо з'ясувати, що там наявні цілі документи з історії організації місцевої російської влади. Насамперед це матеріали комісії із складання проекту положення про управління краєм, проекти тимчасового положення про судоустрій Галичини, а також інші „накази, циркуляри, розпорядження та листування щодо організації губернських і повітових установ на території Галичини та Буковини”. Особливу увагу привертають обов'язкові постанови генерал-губернатора про введення військової цензури для друкованих видань, лекцій, кінофільмів та вистав, листування з організації переселення галичан в Україну та на Кавказ, щодо нагляду за польськими національними організаціями („Коло Польське”, „Головний народний комітет”, „Союзи стрільців” тощо). Присутні тут і фінансові документи: листування щодо фінансування установ генерал-губернаторства, звіти про витра-

чання коштів, відомості про ревізії військово-окружного контролера. Наявність останньої категорії джерел свідчить про досить заплутані взаємини військової (фронтової, окружної) та цивільної (адміністративно-військової) адміністрацій, складності в організації діяльності самого генерал-губернаторства.

Виходячи з того факту, що згаданий фонд є основним та найбільшим за обсягом джерелом з історії російського генерал-губернаторства Галичина, на сьогодні не можна визнати за достатню ту вторинну інформацію, яка розкрита у названому путівникові.

Відомості про зміст іншого фонду (Штабу військового генерал-губернатора Галичини) є надто стислими. З них можна лише дізнатися про наявність у фонді карти-схеми управління Галичиною, організацію військово-політичної служби, боротьбу з дезертирством. Є в фонді так само накази і циркуляри військового генерал-губернатора¹⁰.

Наведених відомостей достатньо, щоб продемонструвати особливості створення та діяльності генерал-губернаторства як військово-адміністративного регіонального органу влади, з дихотомними (цивільними та військовими) функціями, що відбилося навіть у його структурі. Адже жодне інше генерал-губернаторство (історичне, як Новоросійське та Бесарабське, Київське, Подільське та Волинське тощо, або ж тимчасове, як Одеське, Миколаївське, Кременчуцьке та ін.) не мало одночасно двох виконавчих структур у вигляді канцелярії та штабу.

За розробленим першим генерал-губернатором генерал-ад'ютантом графом Г. Бобринським Положенням нова адміністративна структура ставала проміжною ланкою між армією та прифронтовою територією, а військовий генерал-губернатор безпосередньо підпорядковувався головному начальнику постачання фронту. Військове управління генерал-губернаторства зосереджувалося в штабі і здійснювалося управліннями: інтендантським, з квартирного задоволення військ, військово-санітарному, військово-ветеринарному, військово-окружного контролера і комендантських. Функції цивільного управління належали канцелярії генерал-губернатора, а безпосередніми виконавцями їх мали стати губернатори, градоначальник Львова і начальники повітів.

Проте на практиці загальні організаційні питання, крім генерал-губернатора, вирішувалися також керівництвом Львівського укріпленого району, а найголовніше – в управліннях головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту. Панувала повна неузгодженість і дублювання функцій між цивільними і військовими установами, а, зрештою – безконтрольність місцевої адміністрації, контролювати яку військове відомство практично не могло¹¹.

Специфічними установами в місцевостях Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни, була система органів з оцінки збитків, завданих військовими діями, та надання допомоги населенню, яке потерпіло від війни. 15 листопада 1915 р. за наказом тимчасового військового генерал-губернатора був створений Головний комітет з надання допомоги потерпілому від війни населенню, очолюваний помічником генерал-губернатора з цивільної частини. Фонд цієї установи зберігається

нині в Держархіві Чернівецької області (Ф. 960, один опис, 58 од. зб. за 1915–1918 рр.). Крім визначення розмірів та видів допомоги, організації її безпосереднього надання потерпілому населенню, створення повітових благодійних комітетів та пунктів харчування, комітет займався також наданням медичної допомоги, розробленням плану боротьби з епідеміями, ревізією надлишків сільськогосподарської продукції та продуктів харчування¹².

Наявна в інших центральних та регіональних архівах України інформація розповідає про фонди російських установ нижчого (губернського) рівня. Насамперед, це фонд *Канцелярії Перемишльського губернатора*, що зберігається у ЦДІАЛ (ф. 645, один опис, 236 од. зб. за 1915–1916 рр.)¹³. Нагадаємо, що ця губернія ввійшла до складу генерал-губернаторства Галичини найостаннішою, й існувала там дуже недовго – практично три місяці. В анотації до фонду питання створення та особливостей діяльності установи практично не висвітлені, окрім факту, що “політичну й адміністративну владу на її території здійснював губернатор”. Немає навіть згадування про те, що Перемишльська губернія не була окремим адміністративним тілом, а входила до російського генерал-губернаторства Галичина. Проте склад документів висвітлено досить повно, і через це все ж такі розкритий механізм управління. Всі документи розбиті на три блоки: політико-адміністративне управління, здійснення поліцейського контролю, фінансово-господарські питання. Матеріали першого блоку містять директивні документи самого губернатора та вищих інстанцій, донесення про хід військових дій, відомості про розгортання мережі російських установ та закладів, а потім – підготовку та проведення евакуації місцевого населення, адміністративних інституцій губернського й повітового рівнів (очевидно, що така робота була пріоритетною за умов короткого існування самої губернії). Серед іншого увагу привертають документи щодо конфесійних питань (навращення греко-католиків на православ'я, призначення священників у парафіях тощо). Як відомо, конфесійні проблеми займали не аби яке місце і в діяльності всього генерал-губернаторства Галичина. Поліційні питання в анотації висвітлені скромніше, без конкретних вказівок, за якими ж установами та особами був встановлений нагляд. Очевидно, що це ті ж польські, єврейські й українські громадські та політичні організації, які дошкуляли цьому регіональному органу російської влади. Фінансово-господарські питання вичерпувалися обліком прибутків губернії та утриманням адміністративного персоналу включно з губернатором, що легко пояснюється коротким терміном існування самої губернії. Після вигнання російської армії з Перемишлянщини канцелярія губернатора продовжувала існувати у Києві аж до першої ліквідації генерал-губернаторства у березні 1916 р.

У Держархіві Чернівецької області перебуває фонд *Канцелярії Чернівецького губернатора* (ф. 283, один опис, 510 од. зб. за 1914–1917 рр.)¹⁴. В історичній довідці зазначено, що російські війська тричі займали Буковину в ході Першої світової війни: з 2 по 20 вересня 1914 р.; з 27 вересня 1914 по 21 лютого 1915 р.; з 18 червня 1916 по 3 серпня 1917 р., тому російська інституція з управління Буковиною існувала найдовше. До того ж саме сюди, у Чернівці, з жовтня 1916 р. перемістився

і центр наново створеного Генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни. Функції канцелярії губернатора як вищого органу виконавчої влади в регіоні було описано змістовніше, ніж у путівнику ЦДІАК України: „встановлення нагляду за особами, які підозрюються у вчиненні опору російському уряду, були ворожо налаштовані проти російської влади, організацію висилки вглиб Росії, розшук дезертирів, боротьба з шпигунством, мародерством та порушенням законів, накладання штрафів на порушників постанов військового часу, боротьба з епідеміями, епізоотіями, відкриття лікувальних та навчальних закладів, відновлення промисловості та підприємницької діяльності, матеріальна допомога населенню”.

У Держархіві Тернопільської області знаходиться фонд *Канцелярії Тернопільського губернатора* (ф. 322, один опис, 626 од. зб. за 1914–1918 рр.). Ця установа була єдиною з російських адміністративних утворень військового часу, що фактично не припиняла своє функціонування на території Тернопільщини від створення у серпні 1914 до евакуації у липні 1917 р. (вже у статусі канцелярії губернського комісара Тимчасового уряду). Серед найважливіших документів цього фонду: циркуляри та накази Верховного головнокомандувача Російської армії (1915–1917), Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту (1915) циркуляри та розпорядження військового генерал-губернатора Галичини і Тернопільського губернатора (1914–1916), телеграми штабу 9-ої армії про забезпечення збереженості мостів, переправ і шляхів сполучення. Наявність таких документів свідчить про своєрідний статус такого губернатора як військового та цивільного адміністратора, його підпорядкованість переважно військовій владі у вигляді Верховного головнокомандувача та фронтового командувача. Серед інших документів канцелярії привертають увагу велика кількість різнопланових статистичних відомостей: щодо території губернії, кордонів, ґрунтів, корисних копалин та природних ресурсів, кількості населених пунктів, довжину шляхів, наявність фабрик, заводів, інших підприємств здебільшого аграрного призначення, навчальних закладів тощо. Збирання таких відомостей свідчить про бажання російської влади досягнути свої територіальні набутки, розробити певну програму їх використання у господарських та політичних цілях. На жаль, у наявній інформації не відбилися питання адміністративно-поліційної діяльності губернатора: нагляд за потенційними ворогами російського режиму з числа політично активних поляків, українців та євреїв, здійснення контролю за їх пересуванням, настроями, спроби вирішити конфесійні питання шляхом надання адміністративних переваг православної церкви.

Фактично цими шістьма фондами вичерпано джерельну базу вищих установ тимчасового генерал-губернаторства Галичини. Як бачимо, не вистачає канцелярії Львівського губернатора, інформація про імовірність збереження і місце знаходження якої взагалі відсутня. Немає і будь-яких відомостей щодо існування інших російських губернських установ, обов'язкових у внутрішніх адміністративних одиницях: фінансових, податкових, аграрних тощо. З цього можна зробити висновок, що повноцінної губернської інфраструктури, подібної до діючих у внутрішніх губерніях, не встигли створити, принаймні до кінця війни. Така констатація супе-

речить висновку А. Бахтуріної, що “цивільне управління губерніями на Галичині, незалежно від принципів, закладених у Положенні 19 серпня, стало формуватися за схемою, прийнятою в Російській імперії”¹⁵. На нашу думку, шановна дослідниця, спираючись у своїй аргументації лише на оголошення тернопільського губернатора Чарторизького, не зважила весь процес формування адміністративних органів, який у житті не регулювався ані положенням про їх створення, ані деклараціями окремих губернаторів. Реальні потреби регулювання місцевого життя в умовах постійного пересування фронту і фактичного перебування всіх трьох губерній генерал-губернаторства у зоні військових дій або ж найближчому запіллі призводили до пріоритету військових методів керівництва та вирішування наявних проблем.

Вочевидь таким чином відбилася перемога військового відомства над Міністерством закордонних справ. Перше насамперед цікавили суто утилітарні питання використання завойованої території. А МЗС переймалося введенням повноцінної адміністрації і максимальним злиттям Галичини з іншою територією Російської імперії ще до повоєнного арбітражу. Крім того, не виключалася і можливість використання місцевих адміністративних та громадських установ за умови визнання ними російського проводу. Саме так було зроблено щодо австро-угорських судів, які перейшли під російську зверхність практично без будь-якої трансформації навіть у процедурі (виносили рішення іменем австро-угорського цісаря)¹⁶. Таким чином, утилітарний підхід переміг геополітичний.

Можна назвати єдину не військову і не пов’язану з військовими питаннями установу генерал-губернаторства вже другого періоду, яка дійсно існувала, і документи якої дійшли до нас. Це було *Управління спостерігача за навчальною частиною* Тимчасового військового генерал-губернатора в областях Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни. Цей фонд з Держархіву Чернівецької області відноситься до останнього періоду діяльності генерал-губернаторства (1916–1917), містить всього 20 од. зб.¹⁷ До функцій управління входило спостереження за підготовкою до навчального процесу та станом шкіл у повітах, відкриття нових навчальних закладів. Але очевидно, що така суто цивільна установа просто не встигла розгорнути свою діяльність на окупованих територіях Західної України, й її наявність – той виняток, який підтверджує загальне правило.

На першому плані перебували, як ми вже зазначали, військово-утилітарні потреби. Все це було влучно відзначено А. Бахтуріною: “...щодо Галичини Раду міністрів цікавили дві проблеми: можливі економічні прибутки від отримання нових територій та вирішення адміністративних проблем управління, – все інше залишалося поза увагою урядових кіл”¹⁸.

Питання збирання грошових надходжень у вигляді податків та різноманітних зборів належало до компетенції *Управління фінансів* генерал-губернаторства. На жаль, такий фонд відсутній у будь-якому з українських архівосховищ, але певну інформацію щодо нього можна отримати з документів підвідомчих установ. Збереглися 4 фонди окружних фінансових інспекторів Чернівецької губернії, які містять 11 справ лише за 1917 р. (Ф. 967, 968, 969, 970)¹⁹. Але їх існування свід-

чить, що управління фінансів створило свою власну мережу установ, поділивши губернії на *округи управління фінансовими справами*, межі яких не співпадали з повітами (у Чернівецькій губернії було чотири округи). Керівники цих округів (інспектори) здійснювали оподаткування власників промислових і торгівельних підприємств, видавали патенти на відкриття нових, стягували гербовий та інші збори на користь російської держави.

Діяльність адміністративно-поліційних органів російської влади можна розкрити за документами фонду *Управління Чернівецького поліцмейстера Чернівецького губернського поліцейського управління* (Ф. 456, один опис, 53 од. зб. за 1916–1917 рр.)²⁰. З його документів стає відомим про основні функції управління поліцмейстера в прифронтовій губернії: виділення приміщень для розквартирування військ, військовополонених, військових шпиталів та лікарень; облік та розшук службовців австрійських установ; притягнення до відповідальності порушників розпоряджень, виданих російською військовою владою; арешт осіб, звинувачених у шпигунстві, крадіжках, дезертирстві; конфіскація продуктів і товарів, придбаних з метою спекуляції; видавання дозволів на відкриття промислових і торгівельних підприємств; видавання грошової допомоги населенню, постраждалому внаслідок військових дій; а також мобілізація місцевих мешканців для риття шанців.

Узагалі саме цей напрямок діяльності російської адміністрації виглядає достатньо задокументованим у тих фондах поліційних установ, що збереглися до нашого часу. Так, у Держархіві Чернівецької області – це 4 фонди дільничних приставів Чернівецької міської поліції (85 од. зб. за 1916–1917 рр.), 4 фонди дільничних начальників Чернівецької міської військової міліції (80 од. зб. за 1914–1917 рр.). Функції військової міліції, створеної ще 1914 р. під час першої окупації Буковини, багато у чому дублювали дії звичайної поліції. Специфічними завданнями був розшук осіб, які переховувалися від переслідувань, дезертирів, розслідування карних злочинів у прифронтовій смузі, нагляд за підозрюваними у шпигунстві, видавання дозволів на перевезення вантажів. Досить значним є фонд Чернівецької міської в'язниці при Чернівецькому губернаторові, який дає уявлення про особливості російської пенітенціарної політики в окупованій губернії (Ф. 234, один опис, 795 од. зб. за 1912–1917 рр.)²¹.

Експлуатація корисних копалин та природних багатств у такому контексті виглядало основним завданням російської тимчасової адміністрації. У зв'язку з цим на Буковині виникла спеціальна установа: *Рада у справах майна Православної релігійного фонду*, створена за наказом тимчасового генерал-губернатора Галичини Ф. Трепова від 18 листопада 1916 р. Очолював її Чернівецький губернатор В. Лігін, який здійснював розгляд попередніх прибутково-видаткових кошторисів, річних звітів, видавання авансів, асигнування коштів на утримання православної церкви та управління її майном. Такий фонд (Ф. 978, один опис, 2 од. зб.) наявний нині у Держархіві Чернівецької області²². Фактично це була російська надбудова над історичною інституцією Буковини – Православним релігійним фондом, створеним ще 1786 р. рішенням Придворної військової ради відповідно до Духовного

регламенту Габсбурзької імперії з метою управління, збереження та використання коштів, лісових угідь, рибних господарств, будівництва та ремонту церков, парафіяльних будинків, утримання священників та їх удів, допомоги незаможним студентам тощо. Православному фонду належала значна кількість лісів, пасовиськ, рибних господарств, рудників, які приносили або мали приносити значний прибуток, що витрачався для потреб підтримання православ'я. Російська влада спробувала використати ці прибутки на власний розсуд, але короткий період її повноважень не надав можливості розгорнути таку діяльність.

Діяльність установ нижчого рівня представлена наявними в усіх трьох держархівах областей фондами повітових начальників. Така посада вводилася з серпня 1914 р. на підставі “Тимчасового положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими за правом війни” від 19 серпня 1914 р. Як відомо, російська адміністрація не змінила традиційного поділу українських губерній Австро-Угорської імперії на повіти (нім. – *Bezirk*, рос. – *уезд*). Кількість таких адміністративних одиниць у кожній новоствореній губернії була приблизно однаковою – 15 повітів. До функцій згаданих начальників як єдиної адміністративно-поліційної структури місцевого рівня відносилися і цивільні, і військові питання. До перших належали: контроль за дотриманням законодавства Російської імперії, управління цивільним життям повіту; до других – здійснення матеріального забезпечення військових частин, що знаходилися на території повіту, розквартирування солдатів, утримання поліційного апарату, керівництво та нагляд за діяльністю органів міського та сільського самоврядування.

Найбільша кількість документів, що відбивають діяльність російських повітових начальників (9 фондів), зосереджена у Держархіві Івано-Франківської області. Причому це фонди повітових начальників усіх трьох губерній генерал-губернаторства Галичина: 5 фондів Чернівецької (Городенківського, Коломийського, Косовського, Печеніженського та Снятинського), три – Тернопільської (Надвірнянського, Станіславського і Тлумацького), один (Долинського) – Львівської. Така концентрація фондів пов'язана з тим, що впродовж 40-х та 50-х рр. минулого століття вони були передані з центральних та обласних державних архівосховищ до згаданого держархіву²³. Зasadничою ознакою такого передавання послужила сучасна адміністративна належність території тодішніх повітів. Згадані фонди разом містять 975 од. зб. за 1914–1918 рр. Збереженість фондів різна: від 374 справ управління Коломийського повітового начальника до двох справ – Надвірнянського. Хронологічні межі документів зазвичай охоплюють другий період існування генерал-губернаторства (1916–1917). Тільки у складі фондів управлінь Долинського та Коломийського повітових начальників до нас дійшла незначна кількість документів 1914–1915 рр.

Значний обсяг обов'язків повітових начальників складали до поліційно-наглядові функції: організація діяльності поліцейських урядників, розшук дезертирів, військовополонених, інших осіб, підозрюваних у шпигунстві та злочинах, формування робітничих загонів з військовозобов'язаних, охорона військового

майна та оборонних споруд, надання допомоги населенню, постраждалому від військових дій, реквізицію худоби та фуражу для військових потреб тощо.

Ще 7 фондів управлінь повітових начальників наявні у Держархіві Чернівецької області. Це фонди начальників Вашківецького, Вижницького, Заставнівського, Кіцманського, Серетського, Сторожинецького, Чернівецького повітів²⁴. Загальний обсяг цих фондів – 617 справ за 1915-1917 рр. Це означає, що перший період російської адміністрації на Буковині представлений обмеженою кількістю джерел, а другий – трохи більшою. З анотацій до фондів можна дізнатися додатково, що повітові начальники збирали відомості про кількість православних, греко-католицьких та католицьких церков та священнослужителів, національний склад населення повітів.

У Держархіві Тернопільської області зберігається лише один аналогічний фонд – управління начальника Збарзького повіту (Ф. 370, один опис, 801 од. зб.). Там наявні оголошення і обов'язкові постанови військового генерал-губернатора Галичини, обіжники, розпорядження Тернопільського губернатора (1914–1917), що надходили для відома і виконання від цих вищих інстанцій. Також серед документів згаданого фонду відбилася інформація про економічний та господарський стан повіту, основні заняття та списки населення (станом на 1915 р.), його середньорічні прибутки, відомості про притягнення місцевих мешканців до будівельних робіт, необхідність надання продовольчої допомоги та ін. Російська влада збирала також відомості про приватні земельні володіння, посівні площі, стан посівів, збирання і обмолот сільськогосподарських культур в поміщицьких та селянських господарствах, кількість великої рогатої худоби, коней та овець, про стан бджільництва тощо. На окрему увагу заслуговують справи про конфіскацію майна австрійських державних органів і установ, церков, приватних осіб, що здійснювалися російською владою впродовж 1914–1915 рр., та передавання їх у підпорядкування Міністерства земельних справ Росії. Це однозначно свідчило про спроби змінити розподіл земельної власності в Галичині на користь росіян ще у ході Першої світової війни.

Таким чином, з не менш ніж 45 управлінь повітових начальників, створених російською владою впродовж 1914-1915 рр., з різною мірою повноти в українських архівах нині представлено лише 17, причому переважна більшість – документами другого періоду їх існування.

Дихотомність російської адміністрації Західної України полягала ще і в тому, що не тільки цивільні органи займалися вирішенням військових проблем, але і військові установи здійснювали адміністративне управління окупованою територією. Тому обов'язково слід згадати невеличкі фонди таких інституцій, що зберігаються в ЦДІАЛ України. Це фонд *Управління начальника гарнізону російських військ м. Ряшева* (Ф. 747, один опис, 12 од. зб. за 1914–1915 рр.)²⁵. З документів фонду стає зрозумілим, що, крім суто військових питань, начальник гарнізону займався забезпеченням квартирами офіцерів та урядовців, підтриманням належного санітарного стану міста і залізничних вузлів, і навіть надавав дозволи на відкриття бакалійних крамниць. Підтриманням у належному стані залізниці займався *Завіду-*

вач пересуванням російських військ Галицького округу (Ф. 749, один опис, 13 од. зб. за 1916–1917 рр.)²⁶.

Таким чином, можна стверджувати, що джерельна база діяльності російського Тимчасового військового Галицьке генерал-губернаторства та підлеглих йому установ досить репрезентативно представлена в українських архівах. Такі документи зосереджені в двох центральних історичних архівах та трьох державних архівах західних областей. Найбільша кількість фондів зберігається в Держархіві Чернівецької області. Разом з тим доводиться констатувати, що повністю відсутні фонди канцелярії Перемишльського губернатора, великої частини управлінь повітових начальників Львівської та Тернопільської губерній, а також значної кількості установ низового рівня, історична доля і місце знаходження яких невідомі.

-
1. *Бахтурина А. Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М.: «АИРО-XX», 2000. – 264 с.
 2. *Її ж.* Окраны Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917). – М.: РОССПЭН, 2004. – 392 с. (Ця монографія містить два параграфи про Галицьке військове генерал-губернаторство: С. 117–167).
 3. Центральний державний історичний архів України, м. Львів: Путівник. – Львів, К., 2001. – 412 с. або наступні його видання.
 4. Державний архів Чернівецької області: Путівник. – К.–Чернівці, 2006. – Т. 1: Фонди дорадянського періоду. – 454 с.
 5. Державний архів Івано-Франківської області: Путівник. – К., 2008. – Т. 1: Фонди періоду до 1939 р. – 464 с.
 6. Центральний державний історичний архів УРСР в Києві: Путеводитель. – К., 1958. – 348 с.
 7. *Бахтурина А. Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – С. 9.
 8. Там само. – С. 77.
 9. Там само. – С. 155–159.
 10. Центральний державний історичний архів УРСР в Києві: Путеводитель... – С. 73–74.
 11. *Бахтурина А. Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – С. 79.
 12. Держархів Чернівецької області: Путівник... – Т. 1. – С. 122–123.
 13. Центральний державний історичний архів України, м. Львів: Путівник... – С. 44.
 14. Державний архів Чернівецької області: Путівник... – Т. 1. – С. 113–114.
 15. *Бахтурина А. Ю.* Окраны Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны... – С. 137.
 16. *Її ж.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны... – С. 83–85.
 17. Держархів Чернівецької області: Путівник... – Т. 1. – С. 118–119.
 18. *Бахтурина А. Ю.* Окраны Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны... – С. 127.
 19. Держархів Чернівецької області: Путівник... – Т. 1. – С. 123–124.

20. Там само. – С. 127.
21. Там само. – С. 127–131.
22. Там само. – С. 119–120.
23. Держархів Івано-Франківської області: Путівник... – Т. 1. – С. 55–61.
24. Держархів Чернівецької області: Путівник... – Т. 1. – С. 115–117.
25. Центральний державний історичний архів України, м. Львів: Путівник... – С. 92–93.
26. Там само. – С. 94.

ЗБРОЄЗНАВСТВО

РИЦАРІ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА. РИЦАРСЬКА ЗБРОЯ СЕРЕД ПЕРСОНАЖІВ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПISУ

Військова справа середньовічної Русі, для вітчизняної історіографії дотепер залишається полем широких узагальнень і науково-популярних екскурсів при майже повній відсутності спеціальних профільних досліджень. Начерки про мілітарне мистецтво і давню зброю присутні в різних, здебільшого скромних пропозиціях, але в обов'язковому порядку мало не в кожній роботі, присвяченій політичному, культурному, чи економічному життю середньовічної Русі. Докладний перелік цих робіт за період до 1985 р. міститься у бібліографічному розділі видання „Археологія СРСР. Город, замок, село”¹.

Певне зацікавлення військовою проблематикою середньовічної Русі помітне останнім часом серед зарубіжних істориків. Дві невеликі, проте грамотно ілюстровані роботи на цю тему випустило англійське видавництво «Osprey»². Формально ці праці можна віднести до науково-популярної літератури. Проте сумлінна публікація іконографічних джерел і окремих артефактів, ретельно складений науково-довідковий апарат, що міститься в згаданих виданнях, заслуговують на пильну увагу академічного дослідника. Але брак адекватного нашому часові концептуального підґрунтя для давньоруської мілітарної проблематики є першим, що кидається у вічі при знайомстві з цими роботами.

Давньоруська зброєзнавча проблема знайшла відображення і в процесах М.В. Гореліка, але вони не носять докладного, спеціального характеру³.

Досліджень, в яких розглядаються конкретні питання зазначеної теми, не багато. Обов'язкова бібліографічна позиція для будь-яких середньовічних руських мілітарних реконструкцій – студія А.Н. Кірпічникова „Давньоруська зброя”⁴ – встигла стати раритетом, але й дотепер залишається неперевершеною у своїй галузі. В концепціях цього автора трапляються вразливі місця, деякі тези, викладені в праці, інспіровані тоталітарними вимогами радянської науки. Проте, необхідно визнати, що з часу появи «Давньоруської зброї», цілісної, концептуальної альтернативи цій роботі так і не створено.

У А.Н. Кірпічникова були і попередники, і послідовники: А.В. Арциховський, Г.Ф. Корзухіна, А.Ф. Медведєв, М.Г. Рабинович. Окремої згадки вартує компактна стаття А.І. Соловійова „Про деякі характеристики клинкової зброї”⁵. Найвагомим здобутком багаторічної праці цих людей є виявлення, атрибуція, інтерпретація і введення до наукового обігу величезної кількості артефактів минулого.

Рицарська культура, стрижнем якої служила особлива мілітарна технологія, була значним об'єднавчим фактором у середньовічній Європі. З Галицько-Волинського літопису стає відомо, що руська військова еліта підтримувала сталі зв'язки зі

своїми сусідами, зокрема із західними. Тому навряд чи існували вагомі перешкоди проникненню в її середовище рицарської мілітарної технології. Таким чином, погляд на військову справу Давньої Русі з позиції модної тепер компаративної історії є перспективним для подальших воєнно-історичних та зброєзнавчих досліджень.

Проблема, який присвячена ця стаття, стосується присутності в тексті Галицько-Волинського літопису відомостей щодо рицарської мілітарної технології. Метою роботи є вивчення батальних сюжетів з цього джерела на предмет згадок у них описів зброї і бойових технік західноєвропейського рицарського зразка, і, таким чином, вирішити питання: чи є підстави говорити про наявність згаданої рицарської мілітарної технології у середовищі руської військової еліти XIII сторіччя?

Варто наголосити, що героями даної статті є не певні історичні особи, а персонажі окремо взятого тексту – Галицько-Волинського літопису у хлебніковській редакції.

Під словом „рицар” автор розуміє особу шляхетного походження, мешканця „християнського світу”, представника привілейованого військового суспільного стану – професійних вояків. Життя рицаря, його поведінка та статус регламентувалися особистими васальними зв'язками феодального і пізнішого сеніоріяльного зразка. Він був носієм своєї субкультури. Від Піренейського півострова до Центральної Європи особливості цієї субкультури варіювалися, проте основні складові об'єднували її носіїв в космополітичну спільноту шляхетних людей, що добували собі засоби до прожиття власною зброєю. Рицар мусів особисто ризикувати життям в бою, незалежно від свого політичного, майнового та соціального становища. Це надзвичайно важливий момент, котрий не так часто беруть до уваги, коли дають дефініцію поняття „рицар”.

Рицар володів специфічною мілітарною технологією. Володіння нею в основному і визначало приналежність певної шляхетної особи до рицарської спільноти. Рицарська мілітарна технологія або синонімічне поняття „рицарський мілітарний тренд”, реконструйований на основі комплексного аналізу текстових, іконографічних та речових джерел такими дослідниками як Б. Баграк, Д. Росс, В. Сірло, Ф. Контамін, Ж. Флорі, Е. Окшотт, Д. Ніколль, може бути визначений наступним чином. Особлива манера бою європейської середньовічної військової еліти базувалась на використанні взаємоузгодженої системи предметів озброєння, спорядження та специфічних технік використання цих предметів. Складові тренду такі: 1. Основний тактичний прийом – таранний удар спису, котрий виконувався важкоспорядженим кавалеристом. При цьому спис нерухомо затискувався під пахвою і, таким чином, енергія руху коня багаторазово збільшувала силу удару. 2. Адекватна прийому глибока посадка в особливому кавалерійському сідлі з високими луками; довгі стремена, наявність шпор. 3. Відповідно до тактичних завдань виготовлявся та використовувався комплекс озброєння: „кушуння” списа; наявність захисного обладунку, щита і наступальної зброї, в першу чергу, меча; наявність зброї на держаках (сокири, бойові молоти, булави, перначі, фošарди) та кинджалів.

Складові мілітарної технології – предмети взаємозалежні і взаємоузгоджені, які використовувались лише в комплексі. „Кушуння” списа для таранного удару викликало потребу у довгих стременах, високому сідлі, шпорах і надійному захисному обладунку. Без них для рицаря існувала загроза „вилетіти” з сідла. Разом з тим специфічна манера верхової їзди і особливе спорядження коня позбавляють рицаря рухливості східного вершника. Але вони дають надійну опору, а тому уможливають використання важчої зброї і суцільного захисного обладунку, котрий робить рицаря менш вразливим. Проти суцільної захисної броні у кінному бою найефективнішою зброєю виявився меч, доповнений асортиментом ударної зброї на держаках. Для європейського меча характерний надзвичайно потужний, проламуючий удар. Проте це зброя не особливо динамічна, тому щойно важкий обладунок виходив з ужитку, місце меча одразу посідала шабля.

Використання складових будь-якого мілітарного тренду поодиноці або без специфічної підготовки навряд чи мало сенс. Тому для монгольських вершників, котрі сиділи у високих сідлах із зігнутими в коротких стременах ногами, краща європейська зброя залишалася лише декоративним трофеєм. І навпаки, для західноєвропейського рицаря неможливим був маневровий динамічний дистанційний бій з лучною стріляниною з сідла.

Питання побутування рицарських мілітарних технологій на руських землях періодично дискутується. М.Ф. Котляр, базуючись на тексті Галицько-Волинського літопису, зауважує що „... ударна частина Данилового війська була важко озброєною рицарською кіннотою та піхотою”⁶.

А.Н. Кірпічніков наводить багато паралелей між західноєвропейськими рицарями і руськими ратниками XII–XIII ст., більше того, не вагаючись, застосовує прикметник „рицарський” і словосполучення „русский рыцарь”, описуючи ті чи інші бойові прийоми або звичаї тогочасної руської військової еліти⁷. Проте він постійно наголошує на тому, що „... руська ранньосередньовічна військова справа і бойова техніка, що увібрали в себе досягнення народів Азії і Європи не були лише східними чи лише західними або лише місцевими. Русь була посередницею між Заходом і Сходом, київським зброярам був відкритий великий вибір виробів близьких та далеких країн”⁸. І далі: „Засоби бойової техніки по своїм типам і формам були для всієї давньоруської території надзвичайно багатоманітними, пристосованими для виконання різноманітних цілей і задач. Силою обставин вони поєднували у собі риси Заходу і Сходу, але на фоні євразійського середньовіччя являли собою дещо особливе”⁹.

Під словосполученням „дещо особливе” (в оригіналі – „нечто особенное”) слід розуміти особливий мілітарний тренд, і, якби А.Н. Кірпічніков оперував цим поняттям, йому б довелося говорити про оригінальний його різновид, який не був ні т. зв. „вікінгським” (спосіб пішого бою, базований на особливому типі шикуння, „стіни щитів”), ні рицарським, ні східним. Проте, уникнувши поняття мілітарного тренду, російський науковець уникнув і чітких дефініцій, цитуючи натомість Юрія Крижаніча. „Замечательно просто и точно написал о своеобразии

и особенностях русского оружия в своем трактате «Политика» (1663–1666 гг.) книжник и гуманист Юрий Крижанич: «У способах ратної справи ми, руські, займаємо середнє місце між скіфами (маються на увазі турки і татари. – *А.Н. Кіпріч-ніков*) та німцями. Скіфи надзвичайно сильні тільки легкою, а німці лише важкою зброєю; ми ж вдало користуємося тою та іншою, і з достатнім успіхом можемо наслідувати тих та інших, хоча і не урівнюємося з ними. Скіфів ми переважаємо озброєнням важким, а легким близько до них підходимо, з німцями – все навпаки. А тому проти тих та інших ми повинні застосовувати зброю обох видів, і усвідомлювати перевагу нашого становища». Суть справи майже не зміниться, якщо віднести це висловлювання до часів Київської Русі»¹⁰.

Суть справи зміниться, і порядно, якщо спробувати віднести це книжне теоретизування з реаліями середньовічних і ранньомодерних часів. Навіть досконале технічно озброєння саме по собі не надає ніяких переваг. Зброя, особливо „біла”, ефективна лише в руках ретельно підготовленого воїна, вишкіл якого потребує багато часу та залежить від багатьох факторів – культурних, економічних, ментальних, технологічних, соціальних. Ці умови жорстко детермінують особливості тих чи інших мілітарних технологій. „Ремесленник отродясь на коне не бывал”, а степовий номад рідко з коня злавив, і це мусів чітко усвідомити той, хто вів їх до бою. Крім того, будь-який предмет озброєння і східного, і західного арсеналу передбачав власну, оригінальну техніку застосовування. Спонтанні рухові реакції бійця, набуті в результаті важкої праці з одним предметом, часто виявляються непридатними для роботи з іншим. Вояк, котрий перфектно володів мечем, міг, ймовірно, дати раду і шаблі, а вершник, що міцно сидів у східному сидлі, не випав би і з рицарського. Проте у критичних ситуаціях кожен, певно, надавав перевагу зброї, до якої був привчений з дитинства. Описуючи парадний виїзд князя Данила до угорського короля та німецького посольства, літописець завважує у нього при боці прикрашену золотом шаблю, але це єдиний випадок згадки в Галицько-Волинському літописі цього типу зброї¹¹. У повідомленнях про військові акції Данила Романовича останній завжди фігурує з мечем.

Універсалізм шкодить професіоналізмові. Для представника професійного, привілейованого військового стану власна зброя, а, отже, і певна мілітарна технологія була не лише засобом до життя, але мала беззаперечне культурне та традиційне навантаження і слугувала джерелом самоідентифікації. Тому важко уявити того з них, хто відмовився від шпор на користь нагайки і пересів би з „дестрієра” на степового коня лише для того, аби бути „універсальним солдатом”.

Строкатість предметів озброєння серед давньоруських археологічних знахідок XI–XIII ст. пояснюється не стільки „універсалізмом” тогочасних вояків та зброярів, скільки тим, що у Давній Русі одночасно побутували кілька окремих мілітарних технологій. Одна з них – архаїчний для XIII ст. тренд, притаманний переважно германським народам доби вікінгів, де основний акцент припадав на добре екіпірованих піших воїнів та їх шиккування – „стіну з щитів”. Іншим був „рицарський тренд”, ознаки якого наведено вище, і „східний”, з високою посадкою в сидлі

на „коротких стременах”, кінними лучниками і динамічним, часто дистанційним боєм. Згадки про ці тренди трапляються в тексті Галицько-Волинського літопису. Регулярні описи половецької лучної стрілянини на ходу з сідла, повідомлення під 6770 роком (від створення Світу) про те, що „... Литва же б'яше стала при озері, видеше полкы изрядившеся и седоша въ три ряды за щиты по своему норову ...”, дозволяють досить певно стверджувати: що автори літопису бачили різницю між різними мілітарними трендами.

Щодо строкатості воєнних технологій, Русь XIII ст. не була унікальною. Щось подібне відбувалося в цей же час на Піренейському півострові, де сарацини та „альмуговари” (які ходили у бій виключно пішки) і рицарі утворювали таку саму барвисту палітру мілітарних трендів.

Нижче перераховано номенклатуру зброї, що згадується в тексті Галицько-Волинського літопису, та зроблено спробу з'ясувати способи її застосування і визначити її можливий стосунок до рицарського мілітарного тренду.

Спис. Уявна конструктивна та технологічна простота цієї зброї спокушала декого з радянських науковців називати „її демократичною зброєю народних мас”¹². На перший погляд спис і справді виглядає нехитрим предметом. Але придивимося до нього уважніше. Його наконечники мають надзвичайно багато модифікацій за принципом дії: колючі, колюче-ріжучі та бронейні. Техніки пішого і кінного бою із списом значно між собою різняться – остання набагато складніша. Це дуже важливий момент, про який необхідно говорити детально.

Конструктивні вимоги до піхотного і кавалерійського спису різні. Якщо ратище першого чим міцніше, тим краще, то надмірна міцність кавалерійського може обернутися неприємними наслідками для вершника. Тому, аби надмірні навантаження зброї не передавалися рицарю, древко списа після певного критичного навантаження мусило ламатися. А.Н. Кіріпніков звернув на це увагу, пославшись на працю А.К. Пузиревського ”Дослідження бою в давні і новітні часи” (Варшава, 1905): „Ламання списа не свідчить про недосконалість зброї чи нездоланність перешкоди. В деяких випадках зламане у зіткненні древко запобігало сильній зворотній дії спису. Відомо, що недосвідчений боєць, що встромлює піку на кар'єрі, буде сам вибитий з коня, йому відірве руку пікою, що застрягла в тілі противника”¹³.

Найскладніше технологічне завдання у продукуванні кавалерійських списів полягало у виготовленні деревка, не занадто крихкого і не занадто міцного.

Техніка кавалерійського бою із списом складна. Вершнику необхідно повністю контролювати не лише власне тіло та зброю, але і свого коня. Військові теоретики попередніх століть постійно наголошували, що піка ефективна лише в руках ретельно тренуваного бійця, хоча перед кавалеристом модерної доби не стояло таких складних задач, які змушений був вирішувати середньовічний рицар: „Горі тій кінноті, яка наслідуючи козака візьме в наш час, при величезному розвитку вогнепальної зброї ... піку, не довівши до порівняної досконалості рухомість і маневрування. Піка у справжньому, природному сенсі слова це вінець концентрування істинно кавалерійського духу, завершальна стадія розвитку регулярної кін-

ноти ... Шашці, погано чи добре, може дати раду будь-яка, навіть посередня кіннота, з пікою справиться далеко не кожна”¹⁴.

Тому спис у руках середньовічного європейського вершника автоматично позначає представника військової еліти, котрий, не обтяжений ніякими обов’язками, крім воєнних, вів спосіб життя, котрий давав йому достатньо часу, аби опанувати це шляхетне мистецтво і постійно вдосконалюватися в ньому.

Спис згадується в літописі найчастіше – у 17 випадках, як при описах конкретних бойових дій чи військового шикування, так і в ідіоматичних зворотах на кшталт „приятъ град копіем”. В описах бойових операцій розповідається про таранні атаки вершників на ворожі бойові порядки, що було суто рицарською тактикою.

До прикладу, в описі такої важливої для Данила Романовича акції, як Ярославська битва, із усього середньовічного арсеналу фігурує лише спис, оскільки літописець зосередився майже виключно на розповіді про зіткнення важко екіпірованих вершників. Навряд чи цим вичерпувалися бойові дії, адже принаймні на боці Данила Романовича були і легкокінні половці, і піші бійці. Проте така вибірковість оповіді може свідчити про те, що результат битви насправді визначали важка кавалерія і таранний удар списа, тобто застосування рицарської бойової тактики: „Ростиславъ же исполчився преїде дебръ глубокою, оному же идушу противу полку Данилову, Андрееви же дворьскому тьснящюся да не сразится с полкомъ Даниловымъ, ускоривъ съразися с полкомъ Ростиславлимъ крепко: копіемъ же изломившимся яко отъ грома тресновеніе бысть, отъ обох же сноси падша с конеи умроша, и инии уязввени быша отъ крепости ударенія копейнаго. ...Даниль же видевь близъ брань Ростиславлю, и Филю в заднемъ полку стояща съ хороговью...прїйде на нь Данило, съ Яковомъ Марковичемъ и съ Шельвомъ. Шелвови же збодену бывшу, Данила же емшу, истръжеся из руку его и выеха ис полку, и видевь угрина грядущога на помощь Фили, къпїемъ сътче и, оружію бывшу в немъ уломлену спадеся, издъше. От того же гордога Филю Левь, младъ сый, и изломи копіе свое”¹⁵.

Стиль цієї „воєнної кореспонденції” помітно інкорпорований в середньовічні європейські хроніки, що присвячені рицарським війнам, оскільки „ломъ копейный” при зіткненні вершників порівнюють з громом і „Пісня про Альбігойський хрестовий похід”, і Рамон Мунтанер, і ще багато давніх текстів, де йдеться про рицарські подвиги.

Наведений вище фрагмент літопису є найпрозорішим, проте не єдиним описом застосування рицарської тактики таранного кавалерійського удару руськими шляхетними вершниками. Епізод з Андрієм, котрий, погано себе почувуючи, випустив з рук спис під час атаки і мало не загинув, по-перше, ще раз дає підстави міркувати про присутність рицарського мілітарного тренду на Русі, а по-друге, має неповторну емоційну атмосферу, оскільки барвисто змальовує далеко неепічні пригоди давніх вояків: „Андрееви же дворьскому сердце крепко імушу, нездравіе же тело его обдежаше и руци, потокшу же ему въ въ ратные, копіе упусти и замало не убієнь бысть”¹⁶.

В цих батальних репортажах Галицько-Волинського літопису ознаки рицарського мілітарного тренду впізнаються ясно. Проте спис фігурує і в інших військових сюжетах цього джерела: описі спішеного війська Данила Романовича, що вишикувалося до бою („... И воємъ же всемъ съседшимъ...щити же ихъ яко заря бе, шоломи же ихъ яко солнцю въсходящю, копіємъ же ихъ дръжащимъ въ рукахъ яко трости мнози ...”)¹⁷; розповіді про облогу Києва – „... И възыдоша горожане на избітые стени и ту бяше видети лом копейный и щитомъ с кепанье ...”¹⁸.

Меч в тексті Галицько-Волинського літопису згадується у 15 випадках. Лише кілька з них стосуються повсякденного життя або є ідіоматичними виразами. Інші – описи батальних сцен. Сама кількість згадок про цю зброю, що поступається лише кількості згадок про спис (15 проти 17), дозволяє зробити припущення про чимале значення меча для персонажів літопису.

До рицарського арсеналу меч увійшов тому, що був клинковою зброєю, найефективнішою проти важкого захисного обладунку. У контексті даної статі найважливішим є наступне.

1. Галицько-Волинський літопис повідомляє про комплексне використання списа і меча вершником, що для тогочасної Європи було суто рицарською тактикою: „Даниль же вбодє копіє своє в ратного, изломившю же ся копію и обнажи мечь свои... многы же язвы и ини же отъ меча его умроша”.

2. З епізоду про юного князя Василька, який жартома схопився за меч і таким чином перелякав бояр-змовників, котрі побачили у його жесті поганий для себе знак, випливає, що і в мирний час у повсякденному побуті руської військової еліти, меч (в парі зі щитом) був, що називається, під рукою: „... милостивому Богу вложивши въ сердце Василку изыти вонъ, и обнажившю мечь свой играа на слугу королева, иному похвативши щить играючи...”¹⁹. Це виглядає цілком природно. Техніка володіння мечем зобов'язує якщо не до щоденних, то до частих і регулярних вправ. Особливо важливі вони для юних бійців.

3. Сама кількість згадок про меч у тексті літопису може говорити про широке поширення цієї зброї серед руської військової еліти в XIII ст. Це опосередковано доводить найширше побутування на руських землях важкого захисного обладунку західноєвропейського зразка зокрема, і рицарської мілітарної технології взагалі. Оскільки використання меча мотивовано високою його ефективністю проти рицарської броні, користування мечем сепаратно не мало змісту.

Сулиця (дротик). Зброя дистанційного бою – легкий спис для метання, надзвичайно ефективний проти кольчужного обладунку. Цим і пояснюється її популярність як в Азії, так і в Європі, де сулиця використовувалась до XVI ст. включно²⁰. Перелік середньовічних джерел, в котрих згадується сулиця, мав би не один десяток позицій. Автор вирішив обмежитися кількома, синхронними Галицько-Волинському літопису. „Пісня про Гійома” (рукопис першої третини XIII ст.) містить кілька натуралістичних описів того, як удари дротика вибивають кільця з рицарської кольчуги²¹.

Рамон Мунтанер, організатор і скарбничий Каталонської компанії найманців, котрий на початку XIII ст. уклав свою „Хроніку”, де йдеться про сицилійські походи короля Арагону проти Карла Анжуйського та службу Каталонської компанії візантійському імператору, не приховує свого захоплення, описуючи спустошення, що чинили дротики альмугаварів серед французьких рицарів²²: „... І битва була надзвичайно жорстокою, альмугавари кидали свої дротики так, ніби диявол допомагав їм; при першій їх атаці більше ніж сотня рицарів і рицарських коней впали мертвими на землю. Потому альмугавари вкоротили списи і взялися тельбушити їх коней, ходячи між ними немов у саду гуляючи”²³. Або: „Про дротики нема що і говорити, один, який потрапив у рицаря, котрий йшов до бою закриваючись щитом, пробив і щит, і армованого рицаря”²⁴.

Тому не викликає подиву те, що такою ефективною зброєю, як сулиця, згідно з текстом Галицько-Волинського літопису, користувалися і рядові воїни („... ятвязе с сулицами ...”) ²⁵, і представники найвищої військової еліти на зразок Льва Даниловича („... Лвови же убодшему сулицю свою в щить его и не могущу ему тулитися, Левъ Сътикенъта мечемъ уби ...”) ²⁶. Своє місце сулиця посіла і в загальноєвропейському рицарському арсеналі. До прикладу, середньовічний хроніст Жерар Монрельський, описуючи облогу Акри 1289 р., повідомляє, що магістр ордену тамплієрів Гійом де Боже був смертельно поранений, коли готувався кинути дротик²⁷.

В тексті Галицько-Волинського літопису сулиця згадується 10 разів. З контексту ясно, що цю зброю не лише кидали, але використовували в тісному рукопашному бою.

Захисний обладунок. Позначається в літописі загальним терміном „доспехи”. Повний же бойовий гарнітур, що включає і наступальну, і захисну зброю, іменується словом „оружіє”.

Окремо літописці розрізняють шолом, котрий згадується в тексті 5 разів, та „броне дощатые”. Останній термін зустрічається один раз під 6794 роком у переліку майна, відданого князем Володимиром Васильковичем за село Березовичі: „... а даль есмъ на немъ 50 гривень кунъ, а пять локоть шарлату же брыне дощатые”²⁸.

Під словосполученням „брыне дощатые” (в Іпатіївському списку „броне дощатые”, в російському перекладі літопису – „пластинчатые латы”²⁹) коментатори майже одногосно розуміють „коштовний панцир, що складався зі з’єднаних між собою окремих пластин („дошок”)³⁰, або „поширену в середині XIII ст. пластинчату броню (металеві пластинки скріплені ремнями)”³¹.

В другій половині XIII ст. захисний обладунок, на відміну від т. зв. „готичного”, ще не був комплексом конструктивно узгоджених деталей. Це, скоріше, був набір предметів, котрі, якщо і доповнювали один одного, то цілісної системи не утворювали – окремі частини тіла захищалися сепаратно.

Найпершу згадку про використання пластинчатої броні Клод Блер знайшов у повідомленні Гіральдуса Камбрэнзиса про набіг датчан на Дублін 16 травня 1171 р., проте К. Блер не певен, чи йшла мова про обладунок із залізних пластин,

чи про якісь ламелярні конструкції. Певніше свідчення дає Гійом ле Бретон в описі поєдинку Ричарда Левове Серце і Вільяма де Барра. Хроніст, що помер 1225 р., повідомляє, що на бійцях під кольчугами та акетонами була одягнена броня з пластин. Але і письмові згадки, і зображення металевих пластинчатих деталей, котрі доповнювали б кольчужні гарнітури, рідкі в Європі до другої половини XIII ст.³² Основним засобом захисту залишалася кольчуга, і лише з другої половини XIII ст. її епізодично почали доповнювати дрібними пластинами чи накладними пластинчатими конструкціями, що прикривали коліна, гомілки, лікті, плечі, передпліччя або груди³³. У випадку майна Володимира Васильковича про який-небудь панцир чи кірасу навряд чи може йти мова, оскільки пластинчата броня для захисту корпусу – т. зв. „бригандина”, з'явилася не раніше початку XIV ст., а кіраса – у останній третині того ж століття. Архаїчна для XIII ст. модель захисного обладунку, у конструкції якої дрібні металеві пластини мали лускоподібну структуру, майже вийшла з ужитку.

Зважаючи, по-перше, на загальний стан розвитку обладунку в XIII ст., і по-друге, на місце, яке займають „броні дощатые” у переліку відданих князем в якості плати предметів, доречніше вважати, що мова йде не про панцир, а про дрібніші деталі рицарського гарнітуру, як-то поножі, наручі, навісні нагрудні пластини і тому подібні частини бойового костюму.

Природно, літописець трактує „доспехъ” як ознаку людей значних та шляхетних, і навпаки, чоловік простий обходиться без них: „Некто же отъ ляховъ, [ни] добраго роду, но простый человек, ни в доспесе, за однимъ мятлемъ же съ сулицею, защитився отчааніемъ аки твердымъ щитомъ, сътвори дело достойно памяти, потече противу татарину, и како съшедся с нимъ, и тако уби татарина ...”³⁴.

Шоломи. Згадуються в тексті Галицько-Волинського літопису 5 разів як трофеї („и нагрязе же озеро труповъ и щитовъ и шеломовъ ...”³⁵) та військова здобич („Борис же прієха и приведе сайгать королеви, коне и в седлах, щиты, сулицы, шоломы”³⁶). Поетичною фразою „... шоломи же ихъ яко солнцю въсходящю ...”³⁷ літописець намагався передати потужність війська Данила Романовича. Шоломи полірували до блиску, аби зброя ковзала по гладкій металевій поверхні. Проте, такі загальні описи не дають чіткого уявлення про вигляд цих предметів.

Про конструкцію принаймні тих шоломів, котрі були в ходу серед тогочасної військової еліти, опосередковано розповідає епізод літопису про переговори князя Данила з захисниками Каліша: „... Гражаномъ же ни каменя смеющимъ вращи на ня, просяху ся, да бы к нимъ прислалъ Кондрать Пакослава и Мстиуя... Пакослав же рече Данилови: „Изменивъ ризы своа, поеди с нами”... Даниль же въземъ на ся шолом Пакославль и ста за нима. Стоящимъ же мужемъ на заборолехъ и рекущимъ имъ: „Тако молвита великому князю Кондрату : „Сый градъ не твой ли есть? Мы же мужи, изнемогшеи въ граде семъ, ци иного страньници есмы? Но людіє твои есмы; чему о насъ не жжалита си? Аще насъ русь пленяеть, то кую славу Кондрать пріиметь? Аще рускаа короговь станеть на заборолахъ, то кому честь учиниши? Не Романовичема ли? А свою честь уничтожиши; ныне брату

твоєму служимь, а завтра твои будемь; не дай славы руси погубити града сего” и ина многа словеса глаголаху. Пакославу же рекшю: ”Кондрать бы радь милость учиниль вамь; Даниль лють зело есть, насъ не хочеть отъйти прочь, не пріємь града”, росмеявся рече:”А се стоитъ самъ, мольвите с нимъ”. Князь же тче его осепищем, и сня съ себе шеломъ. Они же кликнуша съ града: „Имей службу нашу, молимся, сътвори миръ”. Оному же много смеавшюся и много вестовавшю с ними”³⁸.

Міркуючи над текстом, варто реконструювати тип згаданого літописцем шолому. Навряд чи укріплення Каліша в той час були настільки високими, що, перебуваючи біля їх підніжжя, можна було замаскуватися відкритим шоломом або шоломом з наносником. Тим більше, що калішани знали в обличчя і самого князя Данила Романовича, і Пакослава, котрий пропонував йому змінити одяг. В іншому випадку вони взагалі не вдавалися б до маскараду. Тому в цій ситуації прикрити лице можна було лише закритим шоломом, котрий Данило Романович і дістав від Пакослава – не тому, що не мав власного, а для надійнішої конспірації.

Численні модифікації закритого шолома, котрі побутували в Європі першої половини XIII ст., групуються у два основних типа. До першого належали шоломи з наголовками різної форми (куполоподібної, сферичної, конусоподібної), до котрих приклепувалася металева захисна маска. Існував варіант і шолома з наносником і кольчужною „бармицею”, яка монтувалася по периметру нижнього краю і прикривала лице, шию та плечі. Один із таких шоломів, щоправда без бармиці, експонується в Національному музеї історії України.

Другий тип – т. зв. „великий шолом”, котрий іноді називають „горщикоподібним”, являв собою монолітну металеву конструкцію із кількох сегментів, з’єднаних заклепками, з отворами для обзору та дихання. Обидва типи ретельно описані майже в кожній роботі, присвяченій середньовічній зброї, тому далі на них зупинятися немає потреби.

Важливо не те, який саме шолом був одягнений Данилом Романовичем, скільки те, що він, певно, був закритим. Такі шоломи були необхідні воїнам майже виключно для таранного „ударення копейнаго”. У подальшій рукопашній сутичці більшого значення для вояка набувала рухомість, вільне дихання і максимальний огляд. Тому воїни другої лінії билися переважно з незахищеними обличчями у відкритих шоломах. Закриті, особливо горщикоподібні шоломи, залишалися прерогативою важко екіпірованих рицарів. Після зіткнення рицарі намагалися позбутися закритих шоломів, віддаючи їх зброєносцям або знімаючи з голови (у цьому випадку шолом лишався висіти за спиною). Аби не лишати голову без прикриття, під „великим шоломом” рицарі носили менші – „сельвельєри” або „басинети” раннього зразка, котрим у слов’янських мовах відповідає термін „прилбиця” або „черепник”.

Таким чином, з цього літописного епізоду випливає, що така характерна деталь рицарського арсеналу, як закритий шолом, перебував в ужитку принаймні серед найзначніших представників руської військової еліти.

Шабля згадується у тексті джерела один раз. Епізод про зустріч Данила Романовича з угорським королем та німецькими послами містить детальний опис зброї, спорядження, одягу князя та його людей, точну вказівку на татарське походження описаних речей: „Данило же прійде... исполчи вся люди своя. Немьци же дивящюся оружію татарському. Беша бо коне въ личинахъ и въ коярехъ кожаныхъ, и людіе въ ярысехъ, и бе полковъ его светлость велика, отъ оружіа блистающюся. Самъ же еха подле короля, по обычаю рускому, бе бо конь подь нимъ дивленію подобень, и седло отъ злата жъжена, и стрелы и сабля златомъ украшена ...”³⁹. Тому, базуючись на тексті літопису, можна зробити висновок, що шабля не посідала значного місця в арсеналі руської військової еліти XIII ст., або взагалі була відсутня серед руських «нобілів». Доцільніше припустити, що таким костюмованим виїздом у татарському спорядженні Данило Романович хотів продемонструвати європейським монархам свої добрі стосунки з Ордою.

Ніж. Цей предмет в якості зброї згадується в літописі двічі: при описі запеклого опору мешканців міста Козельська облозі Батия („... възыдоша на валь татарє. Козляне же ножи резахуся ними ...”⁴⁰) та у повідомленні про вбивство князя Михайла в Орді: „Михайла, князя чернеговьского ... ножемъ заклана быста ...”⁴¹.

Що стосується експресивного опису битви на валах мешканців Козельська з татарами, тут треба мати на увазі наступне. Літописець не відрізняє ножа (котрий може бути і зброєю, і побутовим інструментом) від кинджала, котрий різниться від ножа наявністю гарди, другим лезом і акцентом не на ріжучий, а на колючий, проникаючий удар⁴². Проте, і той, і інший були зброєю європейської традиції, не випадково кинджал носили і з бойовим обладунком, і з цивільним костюмом. Тому можна припустити, що жителі Козельська, зіткнувшись з таким рухливим противником, як татарські вояки, могли вдатися до застосування відповідної їм по динамічним показникам зброї.

Повідомлення тим більше цікаве, що в XIII ст. в Європі кинджал нечасто використовувався у бойових діях. Еварт Окшотт спостеріг, що до XIV ст. кинджал рідко входив до комплекту рицарського озброєння. Зображення того, як його носили з обладунком, з'являються після 1290 р.⁴³ І хоча Французький устав ордену тамплієрів у § 138 згадує кинджал як обов'язкову зброю для рицаря, зображень важко екіпірованих бійців з кинджалом до вказаного Окшоттом періоду майже немає.

Важливим є питання: чи можна вважати Галицько-Волинський літопис джерелом, на базі якого доцільно будувати статистичні висновки? Питання це набуває драматичної тональності в світлі студій над руською літописною традицією І. Данилевського. Російський дослідник обґрунтовує трактування руських літописів як «вербальних конструкцій, створених шляхом накладання змістів біблійної історії на Київську Русь», доводить «нетотожність мислення літописця і дослідника» та вказує «рівні нерозуміння між ними»⁴⁴.

Аби дати раду цій проблемі, варто звернути увагу на вже згадані мініатюри з Біблії Мацейовського, котрі З. Жигульський назвав блискучою пам'яткою рицарської культури⁴⁵. Цей корпус ілюмінацій до Старого Заповіту, на перший погляд, є

накладанням біблійних сюжетів на мистецькі конвенції середини XIII ст., а на погляд уважніший – компонуванням біблійного матеріалу з середньовічними реаліями, в тому числі мілітарними. Верифікуючи їх за допомогою археологічного матеріалу та збережених артефактів, можна стверджувати, що середньовічні мініатюристи, зображуючи біблійних персонажів, матеріал для побутових та військових деталей брали з власного досвіду та оточення. До того ж, задача коректної історичної реконструкції біблійних сцен у найдрібніших деталях перед тогочасними митцями безумовно не стояла, а довільні, базовані на артистичній фантазії інтерпретації у цьому випадку навряд чи були можливі. Саме тому мініатюри з Біблії Мацейовського є одним з найавторитетніших іконографічних джерел, що стосуються середньовічної військової справи і тогочасної повсякденності⁴⁶.

Особливий наголос І. Данилевський зробив на тому, що, порівняно з західноєвропейським матеріалом, робота з джерельною базою руської історії має виразну специфіку⁴⁷, а психологічні механізми західноєвропейських та руських давніх людей можуть не співпадати⁴⁸. Проте, скоріше за все, матеріали для конкретних мілітарних подробиць літописцю у руському ареалі так само постачали тогочасні реалії, а не літературні канони.

Крім того, знахідки довгоклинкової зброї на Райковецькому городищі на Житомирщині кількісно нагадують повідомлення Галицько-Волинського літопису – 10 мечів та одна шабля. Враховуючи це, навряд чи доцільно відкидати значення розглянутого тут літописного матеріалу для мілітарних студій⁴⁹.

Підсумовуючи написане, автор не брався б постулювати як істину те, що Галицько-Волинський літопис сам по собі однозначно і безапеляційно доводить найширше побутування рицарської мілітарної технології серед руської військової еліти XIII ст. Разом з цим, автор відважився стверджувати однозначно, що текст літопису дає прямі підстави говорити про присутність рицарського мілітарного тренду серед його персонажів. Цей висновок базується на таких пунктах:

1. Текст містить прямі описи таранного зіткнення озброєних списами вершників (вище цитовані повідомлення про Ярославську битву і невдалу атаку Андрія двірського). Цей бойовий прийом в Європі XIII ст. був виключно рицарською тактикою.

2. Серед згадок про ту чи іншу зброю у тексті Галицько-Волинського літопису кількісно переважають спомини списа (17 разів) та меча (15 разів). Така увага джерела, котре присвячене, здебільшого, життю тогочасної руської еліти, до цих предметів озброєння, може говорити про їх найширше поширення серед руських військових „ноблів” і комплексне використання на полі бою. Спис у руках вершника – автоматична ознака елітарності бійця, оскільки в добу середньовіччя далеко не кожен мав час та можливість опанувати надзвичайно складну техніку бою на списах верхи. Комплексне використання списа з мечем, у кінному бою в Європі XIII ст. так само характерне лише для рицарського гарнітуру озброєння. Причому і меч, і спис, адаптований до кінного бою, в той час були зброєю виключно рицарською. Спис використовувався рицарем для таранної атаки, а меч для подальшої рукопашної сутички, про що мова йшла вище. Літопис містить принаймні один

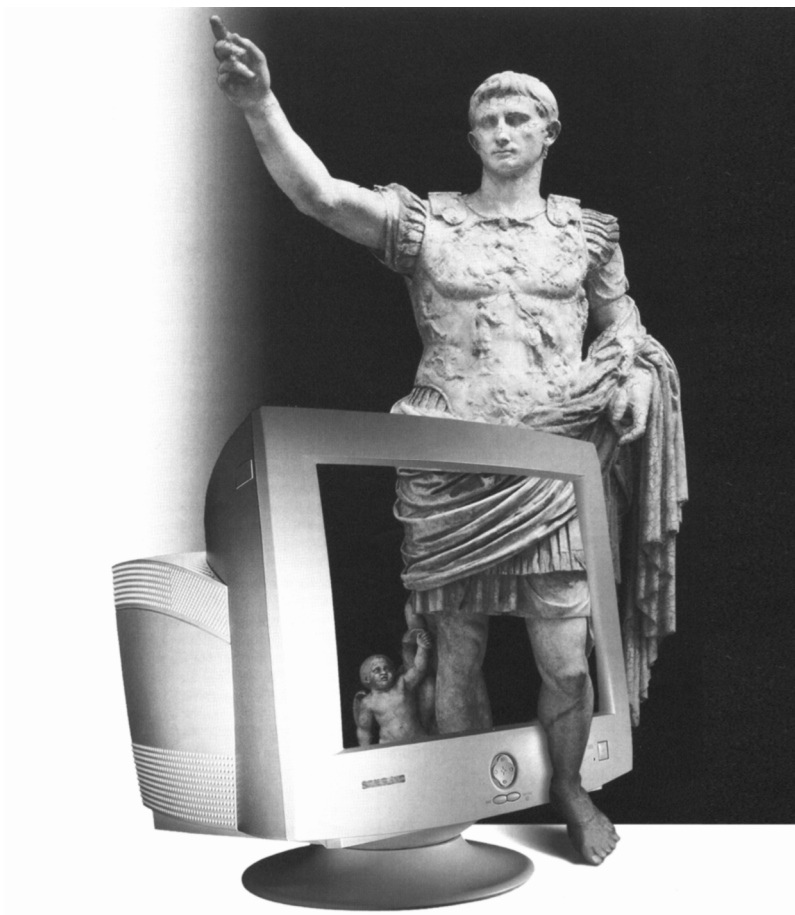
прямий опис цього комплексного використання списа і меча: „Даниль же вбодє копїє своє в ратного, изломившю же ся копїю и обнажи мечь свои... многы же язвы и инїи же отъ меча его умроша”⁵⁰.

Обидва моменти, наведені вище, були, по-перше, характерними, а по-друге, ключовими для рицарського мілітарного тренду, отже їх описи в тексті літопису автоматично дають підставу стверджувати про присутність рицарської мілітарної технології серед персонажів джерела. Опосередковано на користь присутності рицарського мілітарного тренду серед них говорять закритий шолом, котрий Данило Романович надягнув під стінами Каліша

Галицько-Волинський літопис, як і більшість середньовічних писемних джерел, ставить більше запитань, ніж дає відповідей. Проте, у ньому є достатньо даних, котрі автор намагався систематизувати в цій роботі, аби розмова про рицарський мілітарний тренд на руських землях, і що головніше, про поширення його серед руської військової еліти XIII ст., не здавалася безпідставною.

1. Археология СССР. Город, замок, село. – М., 1985. – С. 417–424.
2. *Nicolle D., McBride A.* Armies of Medieval Russia 750–1250. – Oxford, 1999; *Shpakovsky V., Nicolle D.* Medieval Russian Armies 1250–1500. – Oxford, 2002.
3. *Горелик М.В.* Куликовская битва 1380. Русский и золотоордынский воины // Цейхгауз. – 1992. – № 1; *Его же.* Оружие Ворсклинской битвы // Цейхгауз. – 1994 – № 3.
4. *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие: В 3-х Т. – М., 1966–1971.
5. *Соловьев А.И.* О некоторых характеристиках клинкового оружия. // Проблемы реконструкций в археологии. – Новосибирск, 1985.
6. *Котляр М.Ф.* Коментар // Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 254
7. *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – М., 1971. – Т. 3
8. Там само. – С. 76.
9. Там само.
10. Цитата з „Політики” Юрія Крижанича подана в оригінальній інтерпретації А.Н. Кірпічнікова // *Кирпичников А.Н.* Указ. соч. – С. 77
11. Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 111
12. *Арциховский А.В.* Русское оружие X–XIII вв. Докл. и сообщ. ист. фак. МГУ. – М., 1949. – Вып. 4. – С. 3 // Див: *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – М., 1966. – Т. 2. – С. 5.
13. *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – М., 1971. – Т. 3. – С. 66.
14. *Зубарев Ф.* Опыт исторического исследования законов развития специально-колющего оружия. – Варшава, 1900. – С. 77; Див: *Кулинский А.Н.* Европейское холодное оружие. – СПб., 2003. – С. 190.
15. Під 6757 роком // Галицько-Волинський літопис. – К., 2002 – С. 107–108.
16. Під 6759 роком // Там само. – С. 111.
17. Там само.
18. Під 6748 роком // Там само. – С. 101.
19. Під 6738 роком // Там само. – С. 93.
20. *Бехаим В.* Энциклопедия оружия. – М., 1995. – С. 235.
21. Пень о Гильоме. Лессы : LXV-а, LXX // *Песни о Гильоме Оранжском.* – М., 1985. – С. 245, 248.

22. Докладніше про Рамона Мунтанера і його хроніку, котра на правду нагадує більше авантюрний роман, ніж історіографічний твір, див.: *Контамин Ф.* Война в Средние века. – СПб., 2001. – С. 265–266.
23. Цитовано і перекладено за виданням: *Ramon Muntaner. Chronicle. Translated by Lady Goodenough.* – Cambridge, Ontario, 2000. – Р. 382.
24. Цитовано і перекладено: *Op. cit.* – Р. 386.
25. Під 6760 р. // Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С.113.
26. Там само. – С. 116.
27. *Мельвиль М.* История ордена Тамплиеров. – СПб., 2000, – С. 500.
28. Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 143.
29. Там само. – С. 395; Коментатор цитованого перекладу не уточнив, як саме, на його думку, ці „пластинчатые латы” мали виглядати.
30. *Котляр М.Ф.* Коментар // Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 343
31. Памятники литературы Древней Руси. XIII век. – М., 1981. – С. 600
32. *Блер К.* Рыцарские доспехи Европы. – М., 2006. – С. 30.
33. Там же.
34. Під 6769 роком // Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 125.
35. Під 6766 роком // Там само. – С. 120.
36. Під 6770 роком // Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 126.
37. Під 6759 роком // Там само. – С. 111.
38. Під 6737 роком // Там само. – С. 90.
39. Під 6760 роком // Там само. – С. 112.
40. Під 6745 роком // Там само. – С. 100.
41. Під 6758 роком // Там само. – С. 109.
42. Різниця дещо умовна, оскільки в епоху Середньовіччя траплялися і однолезові кинджали (деякі модифікації ронделя), і ножі з гардами (зазвичай мисливські). Детальніше див : *Блэкмор Г.Л.* Охотничье оружие. – М., 2006. – С. 78–117; *Окшотт Э.* Рыцарь и его доспехи. Рыцарь и его оружие. – М., 2007. – С. 159–163.
43. *Окшотт Э.* Указ соч. – С. 159.
44. *Данилевский И.* Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). – М, 1998. – С. 6–17.
45. *Żygulski jun Z.* Bron w dawnej Polsce. – Warszawa, 1982. – S. 57–58.
46. *Cockerell S.C., James M.R., Ffoulkes Ch.J.* A Book of Old Testament Illustrations of the Middle of the Thirteenth Century sent by Cardinal Bernard Maciejowski to Shan Abbas the Great, King of Persia, now in the Pierpont Morgan Library of New York. – Cambridge, 1927.
47. *Данилевский И.* Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). – М., 1998. – С. 6.
48. Там же. – С. 17
49. *Гончаров В.К.* Райковецкое городище. – К., 1950, – С. 90.
50. Під 6739 роком // Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 95.

ІНФОРМАЦІЙНІ
РЕСУРСИ

ЕЛЕКТРОННІ ДЖЕРЕЛА У СТУДІЯХ З НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ: ДОСВІД УКРАЇНИ ТА США

У зв'язку з широким розповсюдженням інформаційних ресурсів на електронних носіях, виникло ціле гроно питань щодо порядку їх використання, зокрема, у наукових дослідженнях. Особливо гостро ця проблема постала у студіях з новітньої історії, оскільки джерелами для її вивчення слугують матеріали, існування яких інколи налічує кілька років, а подекуди навіть місяців. Частка цих матеріалів, яка представлена великим масивом законодавчих та інших державних актів, доступна вітчизняним науковцям переважно в електронному вигляді. Всесвітня електронна мережа дає можливість отримання й іншого роду різноманітної інформації, частина якої також представляє певний інтерес для дослідника. Втім, вітчизняний науковий світ з певних причин ставиться до електронних джерел вельми стримано, за будь-яких обставин віддаючи перевагу традиційним паперовим публікаціям. Противники цифрових ресурсів аргументують свою позицію посиленням на вразливість електронних матеріалів та недосконалу систему їх використання. Зокрема, звертають увагу на те, що при посиланнях на веб-видання останні часто зникають, змінюють адресу чи принаймні пагінацію, що робить їх верифікацію досить проблематичною. Наводять також думку фахівців, які вказують, що на відміну від паперових документів, де відносно легко встановити достовірність, оригінальність, автентичність і незмінність, документи в електронному форматі мають особливості. Принаймні поняття незмінності й оригінальності є у даному випадку неприйнятними, бо електронний документ буде змінюватись залежно від носія, програми тощо, а оригінал такого документу неможливо відрізнити від його наступних копій¹. Нарешті, не виключають можливості специфічних зовнішніх втручань – від хакерських атак до провайдерських зловживань. Тож в умовах правової та теоретичної невизначеності статусу електронних даних реакція традиціоналістів є закономірною спробою захистити науку від профанації, небезпека якої тим більше, що виступає у привабливій формі використання найсучасніших технологій.

* Автор висловлює подяку за допомогу фахівцям, які порадами і рекомендаціями сприяли написанню даної статті. Це – І.П. Антоненко – зав. відділу каталогізації НБУВ, Г.В. Боряк – зав. відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України, М. Круз – проф. історичного відділення університету м. Мемфіс (США), В.А. Макаренко і О.М. Шкурат – працівники Інформаційного центру при посольстві США в Україні, П.М. Марченко – с. н. с. Українського НДІ архівної справи та документації і О.В. Столяренко – гол. спеціаліст відділу авторського права і суміжних прав Державного департаменту інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки України.

Серед країн, де використання електронних засобів інформації набуло найбільшого поширення, одним із лідерів є Сполучені Штати Америки. Це пов'язано з технічними успіхами цієї країни і з соціально-політичними чинниками. Під останніми слід розуміти як традиційну схильність американського суспільства до інформаційної свободи, так і те, що після відомих подій 11 вересня 2001 р. адміністрація США ініціювала цілу низку законодавчих та виконавчих заходів для упорядкування електронного документообігу з міркувань національної безпеки. У зв'язку з цим дослідження з новітньої історії США сьогодні практично не можуть здійснюватись без використання електронних джерел. Тож суперечність між нагальною необхідністю для американців звертатися до електронних ресурсів і незадовільними умовами вітчизняної практики формування джерельної бази дослідження змушують звернутися до порівняльної наукової розвідки використання електронних джерел.

Доробок українських науковців з вказаної проблеми є обмеженим внаслідок кількох причин. Передусім, час існування самих електронних ресурсів є відносно невеликим, а технічні та фінансові можливості вітчизняних суспільних і гуманітарних наук досить скромними. Позначається також певна інертність дослідників через брак знань і досвіду роботи з комп'ютером та їх зосередженість переважно на проблемах історії України, де електронна документальна спадщина використовується скоріше епізодично. Навіть у сучасному вітчизняному підручнику з історичного джерелознавства, який відзначається високою якістю, про цифрові ресурси згадується лише у термінологічному словнику при визначенні поняття «електронний документ»². Матеріали, що існують в електронній формі, є предметом дослідження переважно архівознавців, які вивчають їх з точки зору проблеми збору і зберігання, та працівників бібліотек, що займаються питаннями опрацювання електронних надходжень. Серед них треба відзначити праці І. Антоненко, О. Баркової³, Г. Боряка⁴, О. Качковського⁵, А. Кисельової⁶, Л. Костенка⁷, С. Кулешова⁸, Н. Кушнарєнко⁹, П. Марченка¹⁰, Я. Чепуренко¹¹. Водночас, проблема використання електронних джерел активно висвітлюється у численних зарубіжних виданнях, зокрема, у американських. До найбільш відомих з них можна віднести роботи М. Круза¹², М. Пейджа¹³ та багатьох інших.

Спираючись на вітчизняні та зарубіжні видання з даної теми і керуючись переважно практичним інтересом до справи, автор статті ставить за мету розглянути проблему використання електронних джерел у наукових дослідженнях з сучасної історії, враховуючи український і американський досвід.

Загальна схема утворення і функціонування цифрового ресурсного поля досліджень виглядає таким чином: у будь-якій країні використання електронного масиву джерел спирається як на певні правові норми і інфраструктуру, так і на правила та традиції, започатковані суспільними і академічними інституціями. Діяльність владних юридичних і інших установ та недержавного сектору є взаємопов'язаною і комплексною. Законодавча практика державних і наддержавних органів створює належні умови для нормального функціонування цифрового інфор-

маційного простору. В свою чергу, університети, бібліотеки, архіви, заклади культури та різного роду професійні асоціації розробляють стратегії використання нових цифрових технологій у дослідницькій і освітній діяльності та подають пов'язані з цим рекомендації щодо оновлення діючого законодавства.

Проблема збору, використання та збереження електронної інформації є предметом особливої уваги світової наукової спільноти. Ці питання вивчаються і дискутуються науковцями на міжнародних форумах, зокрема, архівістами. Безпосередньо вказаній тематиці був присвячений XIV Міжнародний Конгрес архівів у Севільї (2000 р.) та ще низка міжнародних наукових зібрань у Базелі, Відні тощо. Під час цієї роботи було подано рекомендації щодо реформування законодавства з авторського права у сфері цифрових технологій, запропоновано визначення автентичності електронних документів¹⁴.

Інтернаціоналізація зусиль із збереження і впорядкування цифрової інформації призвела до зростання ролі наднаціонального законодавства, стандартизації вимог до електронного діловодства. Виходячи з необхідності гармонізувати національне законодавство з міжнародними вимогами, в Україні було розроблено закони, що юридично визначили вихідні положення застосування електронних ресурсів. Особливістю цих юридичних актів є те, що вони регулюють певну ділянку цифрового поля – електронний документообіг. Мова йде про Закони України «Про електронний цифровий підпис» та «Про електронні документи і електронний документообіг», які набули чинності у 2003 р.¹⁵ Ці юридичні акти є реалізацією курсу України на створення відкритого інформаційного простору і базуються на цілій низці указів та постанов законодавчої і виконавчої влади¹⁶. Не менш важливим кроком у формуванні системи електронних ресурсів України стало юридичне оформлення статусу офіційних веб-серверів державної влади. Президентський указ від 1 серпня 2002 р. регламентував наповнення та діяльність веб-сайтів державних органів. Цим документом передбачалась обов'язковість ведення веб-сторінок та оперативного (не пізніше п'яти робочих днів) розміщення на них офіційної інформації про діяльність відповідних державних органів та інших, пов'язаних з нею матеріалів¹⁷. Нарешті, у 2001 р. Україна приєдналась до міжнародного договору Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми¹⁸. Цей документ узаконив захист авторських прав у електронній сфері, хоча в Україні дія даного акту обмежена через правове неузгодження з національним законодавством. Таким чином, можна говорити про початок утворення правового поля, в межах якого функціонує вітчизняна електронна база даних, переважно у сфері державного документообігу.

Як було зазначено вище, законодавча база України сконцентрована навколо поняття «електронний документ». Тому доцільно хоча б коротко зупинитись на суті цього питання. На міжнародному рівні найбільш загальним вважається визначення документа як записаної інформації, що може бути використана як одиниця у документальному процесі. Виходячи з цього, в Україні низкою державних стандартів офіційно закріплено три значення документа, які побудовані за ієрархічним принци-

пом. Це дозволяє звужувати об'єм понять для зручності їх застосування у різних галузях людської діяльності¹⁹. У двох вищезгаданих законах щодо документообігу використовується найбільш вузьке значення документу, яке передбачає передусім обов'язковість його правового значення і необхідність відповідного оформлення.

Перш ніж розглянути законодавче визначення електронного документу, доцільно розмежувати деякі поняття, пов'язані з цифровим сегментом історичних досліджень. У даному термінологічному полі найширшим за своїм змістом та ужитком можливо вважати термін «історичне джерело». За визначенням це є «...носіє історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і суспільних відносин і відбиває той чи інший бік людської діяльності»²⁰. Дана інформація може бути зафіксована і засобами електронної техніки: у такому разі йдеться про історичні джерела в цифровому форматі. Поряд з тим широко застосовується поняття «електронний ресурс», що міститься у нормативній міжнародній документації з бібліографічних описів. Фахівці узагальнюють ознаки електронних ресурсів, зводячи їх до таких атрибутів: подання інформації у цифровому вигляді, потреба у програмних і апаратних засобах для її сприйняття людиною та необхідність телекомунікаційних засобів для отримання і розповсюдження інформації²¹. Поняття «електронний документ» є порівняно вужчим і, як вже зазначалося, вживається у вітчизняному контексті переважно в спеціальному, юридичному значенні. Натомість, варто звернути увагу на деякі термінологічні відмінності поняття «документ», що існують в Україні та Сполучених Штатах. У США функціонують два близьких за значенням терміни – «record» та «document», зміст яких не завжди співпадає. «Records» можна перекласти як «документи діловодства», оскільки маються на увазі не всі види документів, а лише такі, що утворюються або отримуються тією чи іншою організацією під час її повсякденної діяльності, а також виконання нею своїх юридичних зобов'язань²². Утім, згадані розбіжності не є суттєвими і вказані лише з метою термінологічного уточнення, щоб запобігти можливим непорозумінням. Адже, попри будь-яке трактування, як ресурс, так і документ в електронному форматі можуть слугувати історичним джерелом.

Згідно із Законом України «Про електронний документ і електронний документообіг», електронним вважається документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документів²³. Найсуттєвішою ознакою такого документу є наявність електронного цифрового підпису (ЕЦП). Процедура створення і використання даного підпису детально вписана у відповідному юридичному акті – Законі України «Про електронний цифровий підпис»²⁴. Окрім визначення, наведені вище закони також чітко формулюють правовий статус цифрового документу. В них зазначається, що юридична сила електронного документу не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму²⁵. Отже, з правової точки зору існує цілковита рівноправність електронного і звичайного документів. Сказане вище свідчить про певну визначеність щодо цифрового документу у вітчизняному науковому просторі. Втім, навіть законодавче врегулювання поняття «електронний документ» не вирішує проблему

його використання дослідниками. По-перше, практика показує фактичну меншовагність такого документу порівняно з традиційним, паперовим, навіть у правовому просторі України. Так, можна вказати на неможливість нотаріального засвідчення документу з ЕЦП через неузгодженість українських законів, що впливає не тільки на його правовий статус, але і на наукову вартість. По-друге, електронний документ наразі використовується переважно у фінансово-банківській діяльності, які не є сферою наукового інтересу широкого загалу істориків-дослідників. Нарешті, деякі вітчизняні науковці вважають, що визначення електронного документу у згаданому законі є недосконалим, оскільки залишає за межами цього поняття значну кількість документів на цифрових носіях, що перебуває у електронному документообігу. Вони пропонують здійснити диференціацію електронних документів на ті, що мають ЕЦП, які засвідчені іншим видом електронного підпису, і ті, що взагалі не підписані²⁶. Предметом наукової дискусії стали також такі відмінності електронного документу від традиційного, як наявність „метаданих” (даних, що стосуються інших даних), його програмна залежність, існування посилок, які не контролюються автором документу, складність зберігання тощо.

На деякі з цих питань можна знайти відповідь у міжнародних стандартах та різного роду рекомендаціях. Так, у звіті Лаури Міллер (представника Міжнародного тресту менеджменту документів), представленому ЮНЕСКО та МРА у січні 2004 р., подається визначення автентичності електронних документів, яке є нині загальноприйнятим²⁷. На жаль, офіційного перекладу даного визначення українською мовою наразі не існує, тому пропонується користуватися перекладацькою версією вітчизняного дослідника П. Марченка. Згідно з нею, автентичність в електронній публікації визначена як доказ того, 1) що електронний документ відповідає зазначеному, 2) що він створений, або надісланий зазначеним автором або організацією, котрі його створили, 3) що зазначений час відповідає часу створення або надсилання²⁸.

Важливим є також чітке визначення поняття «інтегрований ресурс», запропоноване Міжнародною федерацією бібліотечних асоціацій та інститутів, що увійшло до міжнародного стандарту ГОСТ/ISBD(CR) (International Standard Bibliographic Description for Serials and Other Continuing Resources). Згідно з ним інтегрованим вважається такий бібліографічний ресурс, який поповнюється або змінюється шляхом оновлень, що не є окремими, а становлять єдину цілісність. Інтегровані ресурси можуть бути обмеженими або постійної дії. Серед їх різновидів окремо вказуються веб-сайти, що підлягають поновленню²⁹. Вказане визначення «легалізує» той різновид електронних ресурсів, які мають постійно поновлюватись згідно з їх функціональним призначенням (наприклад, електронні енциклопедії).

Нарешті, слід відзначити певний поступ у питанні бібліографічного опису цифрових джерел. На жаль, спеціалізований міждержавний бібліографічний стандарт (ГОСТ 7.82-2001 Библиографическая запись. Библиографическое описание электронных ресурсов) не набув чинності в Україні через причини організаційного характеру. Втім, наявність нинішнього бібліографічного стандарту, затвердженого

1 липня 2007 р., уможливує описування електронних видань. У згаданих документах наведені зразки опису як локальних ресурсів (на оптичних дисках), так і віддалених (що містяться у мережі Інтернет)³⁰. Усе ж, вказаний стандарт не дає варіантів опису частини сучасних електронних ресурсів, які пов'язані з відносно новими видами Інтернет-спілкування – електронними розсилками, листами, чатами та іншими формами цифрової продукції. Слід відзначити також, що навіть існування вказаного стандарту не гарантує у науковій практиці відсутність проблем з бібліографічним описом. Принаймні, останні рекомендації ВАК України, які слугують орієнтиром для української наукової спільноти, містять зразки бібліографічного опису лише локальних ресурсів (електронні публікації на оптичних дисках) та електронних журналів і бюлетенів,³¹ лишаючи поза увагою інші цифрові джерела. Опис останніх у наукових студіях не має певної системи і характеризується різноманітністю.

У цілому слід визнати, що процес упорядкування величезного масиву електронних матеріалів, які потенційно могли б стати історичними джерелами і використовуватись дослідниками, далекий від завершення. Питання про статус, правила використання та посилання на електронні ресурси у наукових текстах є наразі відкритим.

Крім законодавчої недосконалості, в Україні спостерігається також брак відповідної інфраструктури, тобто системи організаційного та ресурсного забезпечення, без якої використання електронних документів є проблематичним. Насамперед, мова йде про утворення і функціонування електронного архіву України. Довгий час робота над цим питанням гальмувалась через фінансові негаразди і неврегульованість деяких законодавчих питань. Сьогодні новоутворений Центральний Державний Електронний Архів (ЦДЕА) почав діяти, що є кардинальним зрушенням у цьому стратегічному напрямку³². Першим доробком цієї установи стали конвертовані в електронний формат архівні матеріали початкової доби української історії. На жаль, появи електронних даних з новітньої історії доведеться чекати ще якийсь час. У перспективі передбачено створити масив електронний даних, що охоплюють великий часовий і територіальний простір. До речі, у деяких наших сусідів на пострадянському просторі подібна праця виявилась більш успішною. Так, у Білорусі електронний архів був започаткований ще у 1998 р. на базі Білоруського науково-дослідного центру електронної документації за участю підприємства колишнього оборонного відомства. Це був перший на території Центральної і Східної Європи державний архів електронної документації. Поштовхом для його створення стала необхідність нагального оцифрування документів партизанського руху часів Другої світової війни через їх загрозливий фізичний стан (внаслідок низької якості паперу, використання для записів олівця та вкрай несприятливих умов їх тогочасного зберігання)³³. Хоча вітчизняні науковці ставляться до якості цього проекту доволі критично, сам факт такої ініціативи на державному рівні заслуговує на позитивну оцінку.

Поруч з архівними установами провідниками створення електронних ресурсів є бібліотеки. В умовах відсутності відповідної загальнодержавної програми

працівники Національної бібліотеки ім. В. Вернадського ще у 1998 р. розробили концепцію створення системи електронних бібліотек. Остання передбачала створення комп'ютерної мережної технології комплектування і обробки документів та інформаційного обслуговування читачів і абонентів бібліотек³⁴. У цьому напрямку мала діяти затверджена пізніше «Державна програма розвитку діяльності НБУВ на 2005–2010 рр.». Однак, попри ентузіазм працівників, зусиллями яких створена база даних, що містить значний перелік видань, робота дуже далека від завершення. Оцифрування і каталогізація електронних ресурсів цією та іншими провідними українськими бібліотеками гальмуються традиційними причинами – браком коштів і законодавчою неврегульованістю, особливо недосконалістю Закону «Про авторське право та суміжні права».

При відсутності загальнодержавної юридично обґрунтованої системи зберігання електронних ресурсів українські дослідники новітньої історії змушені користуватися переважно або офіційними сайтами, або послугами різноманітних постачальників електронної інформації. Про перші вже згадувалось, а серед других на вітчизняному просторі найбільш стабільними вважаються пошуковий портал Мета, мережа ділової інформації ЛІГАБізнесІнформ (особливо популярною є її структура ЛІГА:ЗАКОН, що надає інформацію юридичного характеру) тощо. До послуг користувачів утворені і діють українські версії популярних у світі пошукових систем – Яндекс, Google, Yahoo. А оскільки Інтернет-мережа розрахована на всесвітнє охоплення електронної аудиторії, для дослідників (особливо тих, хто володіє іноземними мовами) відкритий практично необмежений доступ до будь-якої цифрової інформації.

У цих умовах в дослідницьких колах склалася певна офіційна і неофіційна ієрархія цифрових ресурсів. Згідно з нею та частина електронних даних, що має статус видань (тобто зареєстрованих відповідним шляхом), законодавчо користується тими ж правами, що і традиційні, які вийшли з друку. Деякі електронні збірки публікацій визнаються ВАК як спеціалізовані фахові видання³⁵. Втім, навіть наявність авторського свідоцтва не завжди гарантує тотожність електронного та паперового варіантів. Заради цікавості автор даної статті вирішила з'ясувати, як зберігається у відповідному підрозділі її електронне видання, що забезпечено документом про авторське право. Виявилось, що ця робота існує лише у форматі «Word» в комп'ютері видавничого відділу СНУ ім. В. Даля. Це означає, що текст (і зміст) праці не захищені від зовнішніх втручань, а посилання на неї неможливі. Про офіційні сайти українських державних структур, що діють на підставі українського законодавства, вже згадувалось. Теоретично вони є надійними джерелами інформації, оскільки їх функціонування регулюється юридичними актами. Однак в умовах браку прозорості, контролю і відповідальності вітчизняних владних органів покладати ся цілковито на електронні версії їх матеріалів було б надмірним оптимізмом.

Проте, навіть згадана інформаційна електронна база, що є офіційно визнаною, – це лише частина великого ресурсного потенціалу кіберпростору, який пропонує нині не лише традиційні види і жанри на кшталт статей, репортажів та ін.,

але і нові інформаційні варіанти – Інтернет-конференції, електронні листи, форуми, чати тощо. Автор даної статті може навести фрагменти електронного листування з американським експертом у галузі використання електронних матеріалів М. Крузом лише у спосіб, незручний для верифікації – шляхом посилання на власний архів. Слід зауважити, що електронні листи, Інтернет-конференції та інші згадані інноваційні цифрові ресурси можуть виступати не тільки у ролі звичайних джерел, але також, що не менш важливо, нових технологій наукового спілкування. Наслідком ситуації, яка склалася у вітчизняній історичній науці щодо електронних даних, є різке звуження потенційної джерельної бази, особливо у студіях з новітньої зарубіжної історії. Це, у свою чергу, може призвести до маргіналізації і відчуження України від світового науково-освітнього простору.

У зв'язку з цим доцільно звернути увагу на досвід американських дослідників, які вже досить давно користуються електронними джерелами. Ця практика спирається на відповідну нормативно-правову базу і доробок багатьох державних та академічних установ, що розробили і видали численні рекомендаційні посібники, які регулюють довідково-бібліографічні та інші аспекти наукових досліджень. Тож пропонується розглянути ситуацію з електронними ресурсами в історичних студіях США у компаративному аспекті.

Як і в Україні, у США стимулом для розробки законодавства стосовно нових цифрових технологій слугували інформаційні потреби суспільства. Натомість, на відміну від України, де законодавча діяльність відбувалася шляхом запозичень і адаптації до вже існуючих у світі, зокрема, в Європі, юридичних норм, Сполучені Штати йшли еволюційним шляхом. Традиції захисту інформаційних свобод сягають у далеку давнину американської історії. Як відомо, перша поправка до Конституції Сполучених Штатів гарантувала свободу вираження, зокрема, у царині преси. Остання, на думку американців, мала обмежити інформаційну монополію державних органів. Утім, повноцінного наповнення ця норма набула значно пізніше, у 1966 р., коли набув чинності важливий для суспільства юридичний документ – «Закон про Свободу Інформації». Слід зазначити, що вільний доступ до інформаційних ресурсів посідає особливе місце у системі американських цінностей. Достатньо вказати на такий характерний факт: у судових справах про дифамацію проти мас-медіа у США саме позивач має довести неправдивість інформації, котра ним заперечується. Таким чином, у ціннісній ієрархії американців право на інформацію стоїть вище, ніж достовірність окремого інформаційного повідомлення. Такому поблажливому ставленню до постачальників інформаційних матеріалів сприяє і широко розповсюджена практика судового розгляду недобросовісного ставлення преси до інформації, що суттєво нейтралізує негативні наслідки «медійних» зловживань. До того ж вважається, що попри свою суб'єктивність, залежність від фінансів та інші загальновідомі вади, засоби масової інформації завдяки їх чисельності і відсутності монополії є меншим злом у порівнянні з державними органами, які за визначенням не можуть бути об'єктивними у висвітленні подій через своє намагання повернути існуючу інформацію на свою користь.

Зрозуміло, що такий стан речей стимулював постійне розширення сфери дії інформаційних свобод із залученням новітніх науково-технічних досягнень. З розвитком цифрових технологій у медійному просторі США з'явилась потреба внести до «Закону про Свободу Інформації» відповідні зміни. Це і було зроблено спеціальною поправкою (The Electronic Freedom of Information Act Amendments of 1996) до вказаного закону³⁶.

Перспективним планом у цьому напрямку слугувала т. зв. інформаційна „супермагістраль” (Information Highway), що передбачала утворення комплексу електронних ресурсів у поєднанні із світовою телекомунікаційною інфраструктурою. Її розробка і впровадження здійснювались за ініціативою і підтримкою федеральної адміністрації США, починаючи з 1993 р.³⁷

З метою реалізації вказаного плану в США було ухвалено низку законодавчих актів. Серед них найбільш важливими можна вважати «Закон про авторське право на електронні видання» (Digital Millennium Copyright Act of 1998), який регулював правовідносини у галузі електронних матеріалів³⁸ і «Закон про електронний уряд» (E-Government Act of 2002), що упорядковував електронний державний документообіг³⁹. Варто нагадати, яким гальмом для створення електронних ресурсів в Україні стала юридична неврегульованість питань авторського права, щоб зрозуміти величезне стимулююче значення американського закону про права на цифрові видання. Все ж у даному разі слід вказати на розбіжності у підходах до авторського права в Україні та США. Справа в тому, що відповідне американське законодавство спирається на англосаксонську систему, яка віддає пріоритет прав на друковану роботу видавцю. Водночас, існує противага у вигляді концепції «Fair Use», коли виключні права видавничих установ обмежуються на користь споживачів інформаційної продукції⁴⁰. На відміну від цього, українське законодавство виходить з європейської юридичної практики, що склалася ще за часів Великої французької революції. Європейські законодавці визнають пріоритет прав автора друкованого видання. Однак вказані розбіжності означають лише недоцільність сліпого копіювання американського досвіду, не заперечуючи необхідності нагального врегулювання відповідного сегменту українського права на основі європейського законодавства, яке теж захищає не тільки приватні, а і суспільні інтереси. Варто також відзначити, що законодавчі акти щодо електронного уряду мають у США більш значне підґрунтя, ніж в Україні. Адже юридична вага федерального закону США (що пройшов складну процедуру обговорення і ухвалення у вищому законодавчому органі країни) є значно більшою від українських президентських указів. Нарешті, слід сказати, що законодавча робота з удосконалення американського законодавства в електронному просторі не припиняється. Про це свідчать, зокрема, останні ініціативи – подані на розгляд Конгресу законопроекти «Закон про свободу у глобальній он-лайн системі» (Global Online Freedom Act of 2007),⁴¹ «Закон про збереження свободи у Інтернеті» (Internet Freedom Preservation Act of 2007)⁴² тощо. Підсумовуючи сказане, можна визнати, що зазначені нормативні документи на федеральному рівні заклали підвалини широкого використання еле-

ктронних джерел у всіх сферах американського суспільства, в тому числі й у науковому світі.

Поруч з юридичною складовою кібернетичного простору Сполучених Штатів слід відзначити створення його інформаційної інфраструктури. З огляду на велику питому вагу і активність американського приватного сектору, у цифровому полі США паралельно діяли державні і недержавні структури. Спільними зусиллями вони створили численні бази електронних ресурсів, що є у наявності на оптичних дисках або діють у режимі он-лайн. Низка дискових баз доступні не тільки американським, а і вітчизняним дослідникам, бо містяться у Інформаційному центрі при посольстві США в Україні. Серед них – такі електронні бази енциклопедичного характеру, як World Book Encyclopedia (багатомне універсальне зібрання), Her Heritage (присвячена відомим американським жінкам), Government on File (відбиває широкий спектр питань щодо американського уряду), Microsoft Encarta (мультимедійне видання широкого спектру застосування) та деякі інші. Ці видання юридично рівноправні з традиційними, друкованими на папері. Більш оперативними, а тому і більш повними, є он-лайн бази даних. Найбільшою і найнадійнішою серед них вважається LexisNexis, яка являє собою повнотекстову базу даних законодавчих документів США та новин з різноманітних інформаційних джерел – газет, журналів, інформаційних агенцій. Її матеріалами у 100 країнах світу користуються юристи, журналісти, представники академічних кіл і навіть американський уряд та інші офіційні структури США⁴³. Солідну репутацію мають також First Search (бібліографічні матеріали, реферати і повні тексти статей), Stat-USA (статистична інформація різних федеральних установ США), Federal News Service (стенограми документів слухань Конгресу США, текстів прес-брифінгів і офіційних заяв уряду США) та низка інших баз даних, які в умовах конкуренції змушені постійно підтримувати високу якість своїх інформаційних послуг.

Зусиллями бібліотек, а також архівів, які в США перебувають у їх складі, було здійснено оцифрування багатьох бібліотечних фондів та архівація цілої низки електронних джерел. Ініціатором вказаної роботи виступила Бібліотека Конгресу США, яка перша конвертувала свої ресурси у електронну форму. Завдяки цьому було створено велику базу даних “THOMAS” (названа на честь Томаса Джефферсона), що на безоплатній основі забезпечує інформацією величезну кількість користувачів в усьому світі⁴⁴.

Нарешті, в листопаді 2005 р. Бібліотека Конгресу США ініціювала перспективний міжнародний проект із створення Світової електронної бібліотеки (World Digital Library) – он-лайнової колекції своїх зібрань і фондів інших національних бібліотек, включаючи рідкісні та цінні видання. До роботи над проектом організатори планують залучити як громадський, так і приватний сектори. Пілотна частина проекту (співпраця з корпорацією Google Inc. для опрацювання безпечних технологій копіювання) переконали організаторів в перспективності цієї роботи та у необхідності суворого дотримання авторського права.

Стратегічною відповіддю на виклик нового століття стало започаткування проекту по утворенню електронних архівів США – Electronic Records Archives (ERA)⁴⁵. Згідно з планом Адміністрації національних архівів та діловодства (National Archives and Records Administration – NARA) відкриття перших електронних архівів мало розпочатися у 2007 р., а 2011 р. мав стати завершальним⁴⁶.

Академічні кола США, будучи за визначенням провідниками наукових інновацій, також не стояли осторонь цього процесу. Внесок вищих навчальних закладів США у справу формування цифрових джерел є досить вагомим. Деякі університети взяли на себе створення електронних баз даних у тій чи іншій галузі. Так, Корнуельський університет, відомий своїм високим науковим рейтингом, склав електронний фонд законодавчих актів країни, яким без обмежень користується не тільки академічна спільнота, але і будь-які інші верстви американського суспільства⁴⁷. Ще один приклад активного втручання університетів у справи формування і збереження електронних ресурсів – Пітсбургський проект “PITT”. Унаслідок його реалізації було запропоновано дієві функціональні вимоги до системи електронного діловодства, які уможлилювали приймання, використання і відтворення електронних документів, застосовуючи базову модель метаданих з унікальними можливостями. Доробок науковців Школи інформаційних наук Пітсбургського університету був задіяний у міжнародному стандарті архівного описування⁴⁸.

Університетські спільноти та професійні асоціації почали активно розробляти правила користування і бібліографічні стандарти опису цифрових ресурсів. У межах загального міжнародного стандарту (ініціаторами якого, до речі, виступили американські дослідники) були створені і доповнені стандартизовані варіанти оформлення посилань та списків літератури до наукових видань. Нині у США існують кілька таких версій, авторство яких належить певним фаховим асоціаціям. Найбільш відомими з них є чотири стилі: APA (American Psychological Association), MLA (Modern Language Association), CBE (Council of Biology Editors) та Chicago style. Кожен з наведених стилів розрахований переважно на певну галузь науки. Так, стиль APA більш прийнятний у дослідженнях з соціальних наук, стиль MLA – у гуманітарній сфері, CBE – у галузі природничих дисциплін, в той час як Chicago є більш універсальним⁴⁹. Більшість американських викладачів і дослідників історичної науки віддають перевагу саме останньому, тобто чикагському, стилю.

У зв'язку з цим слід звернутися до двох найбільш цитованих видань, які визначають правила і стандарти посилань на електронні джерела саме у історичних дослідженнях. Це роботи М. Круза «Цитування електронної інформації у роботах з історії» та М. Пейджа «Короткий путівник правил цитування Інтернет-ресурсів з історії та гуманітарних наук». У обох виданнях містяться не тільки практичні поради, але також моделі і зразки оформлення кожного типу електронних матеріалів. Серед них – книжки, статті, періодичні видання у вигляді збірників, журналів та газет, тези, огляди, електронна пошта, форуми, чати, електронні конференції, списки розсилок, урядові публікації і видання юридичного характеру.

Окрім вищезазначеного, особливий інтерес у цих виданнях привертають методичні рекомендації щодо пошуку і використання інформації на електронних носіях. Якщо М. Пейдж лише вказує на наявність «слабких місць», що були згадані на початку даної статті, але не дає порад, як поводитись у тому чи іншому випадку,⁵⁰ то М. Круз зупиняється на цьому питанні більш докладно. Згадуючи про небажані «сюрпризи» Інтернету, він пропонує певний алгоритм дій залежно від ситуації, що склалася. У будь-якому випадку фахівець радить при наявності паперового варіанту видання посилатися саме на нього, або на дві версії – паперову та ту, що існує у електронному форматі. У разі несподіваного зникнення необхідних матеріалів М. Круз рекомендує звернутися до архівів електронних ресурсів, де у більшості випадків деякий час знаходиться такого роду інформація (найбільш важливі матеріали офіційно заархівовані і зберігаються у відповідних структурах згідно з правилами, які діють стосовно всіх без винятку документів). Нарешті, якщо сайт зник і знайти його неможливо, треба шукати його інформаційні еквіваленти, які у даний момент доступні досліднику, або вказати про неможливість знайти документ у примітці. М. Круз приділяє увагу і проблемам перевірки добутої з Інтернету інформації, пов'язаним не тільки із зазначеними обставинами. Справа в тому, що частина веб-матеріалів не є загальнодоступною. Певні бази даних знаходяться у вільному доступі тільки при наявності відповідної ліцензії освітнього або будь-якого іншого закладу. Оскільки деякі з цих баз (наприклад, LexisNexis або First Search) коштують чималу суму грошей, певна кількість університетів не можуть дозволити собі користуватися їх послугами. М. Круз радить це враховувати, хоча не вважає поважною причиною для відмови від цитування рідкісного видання, якщо цього вимагає дослідження⁵¹. До речі, згідно з цією порадою, автор даної статті намагався не зловживати посиланнями на базу LexisNexis, можливість працювати з якою була люб'язно надана в Інформаційному центрі при посольстві США. Адже перевірка таких посилань можлива лише для обмеженого кола зареєстрованих користувачів. Утім, не можна сказати, що видання згаданих американських дослідників дають вичерпну відповідь на всі «каверзні» питання, які ставить дослідницька практика використання цифрових технологій.

У цілому інформаційно-методичне забезпечення історичних досліджень у США відзначається розгалуженістю і багатоваріантністю. За допомогою комп'ютера студенти і науковці мають доступ не тільки до аналітичної літератури з історії, але також до історичних першоджерел. Для студентів складаються численні довідники та путівники – такі, як «Електронні документи в історії» (включають розділи «Джерела», «Підручники з історії та он-лайнні програми курсів», «Соціологічні опитування», «Воєнні та пропагандистські плакати», «Історіографія і відомі історики», «Документи», «Відео- аудіо- та анімаційні матеріали» тощо),⁵² «Історія та Інтернет: Путівник»,⁵³ «Використання першоджерел у електронній мережі»⁵⁴. Останнє видання пропонує не тільки алгоритми пошуку відповідних електронних матеріалів, але також методику оцінки отриманих документів на предмет їх наукової надійності. Зокрема, вказується, що критичний підхід до електронних

джерел передбачає урахування низки специфічних факторів. Серед останніх – цілі утворення задіяного сайту, місце, звідки запозичена інформація, якість веб-дизайну, формат документу, наявність плати за користування послугами, оцінка сайту у спеціальних довідниках та інше.

Розглядаючи тему залучення електронних джерел, не можна не торкнутись ще одного, доволі болісного для сучасної науки сюжету. Мова йде про пересічну недобросовісність у наукових студіях, яка в умовах неврегульованості сфери електронних ресурсів отримує додатковий стимул і містить загрозу деградації дослідницької діяльності. Американські науковці інколи згадують про можливість шахрайства (fraud, cheating, plagiarism) при використанні цифрових матеріалів, але основний напрям їх рекомендацій – застерегти читача від помилок і хибних кроків у тенетах Всесвітньої павутини. Такий оптимістичний підхід у ставленні до користувачів електронної інформації викликаний не лише надмірною, на наш погляд, вірою у найкращі людські якості і порядність дослідників. Американська академічна спільнота має дуже жорсткі (порівняно з Україною) етичні стандарти, закріплені у різноманітних статутах і кодексах поведінки. Плагіат, різного роду маніпуляції з джерелами та інші види обману і шахрайства серед викладачів і студентів вважаються академічним безчестям і можуть коштувати порушникам роботи чи кар'єри. До того ж технічні можливості університетів разом зі спеціальними методиками дозволяють досить успішно викривати факти порушень. Надзвичайно дієвими є спеціальні комп'ютерні програми, які тестують публікації на предмет виявлення плагіату та інших нечесних дій у академічному середовищі. Прикладом такого роду може слугувати програма "Turnitin", якою користуються численні університетські громади⁵⁵. На думку американських фахівців, вона є ефективною, хоча не може вважатися цілком досконалою. Зокрема, згаданий вище М. Круз з власного досвіду пересвідчився, що інколи програми перевірки не спрацьовували, в той час як він особисто викривав факти плагіату. Його суперечлива оцінка тестових програм міститься в електронному листі, люб'язно надісланому у відповідь на прохання висловитись з приводу методичних лакун у роботі з електронними ресурсами (лист М. Круза від 14 серпня 2008 р. знаходиться у приватному архіві автора статті; посилання на цей документ подається лише в тексті даної роботи згідно з порадами відповідних довідників, які рекомендують відступати від цього правила винятково, якщо зміст написаного кардинально впливає на суть дослідження – у такому разі слід у тій чи іншій спосіб зробити текст електронної кореспонденції доступним читачу⁵⁶). Характерно, що "Turnitin" та інші подібні програми є не тільки контролюючим інструментом, а і інформаційно-просвітницьким засобом. Наприклад, вказана програма надає необхідну інформацію про плагіат, його різновиди (свідомий чи несвідомий), як його уникнути, наводить правила посилання та інші корисні відомості. Парадоксально, але програмі дякують не тільки викладачі, а і студенти, які вважають, що саме завдяки перевірці почувають себе у безпеці. Подібна «санация» освітнього і дослідницького простору

вважається запорукою академічної чесності переважної більшості американських науковців навіть в умовах кіберпростору.

Підсумовуючи сказане, можна дійти таких висновків:

1. Необхідність використання електронних джерел при вивченні історичного минулого, особливо новітньої історії, є очевидною, але містить у собі, як все нове, певні проблеми і виклики. «Слабкими ланками» є нові властивості джерел на електронних носіях, невизначеність технології їх зберігання, брак відповідних електронних архівних структур, слабкість правового забезпечення.

2. Юридичний і методичний стан питання у науковому вітчизняному світі характеризується порівняно скромним доробком. Правова база України обмежується двома спеціальними законами стосовно електронної документації та внесеними змінами до чинного законодавства про інформацію і авторське право, а також президентськими указами щодо діяльності електронного уряду країни. Початковий стан створення надійних баз даних, обмежена можливість бібліотек, незавершеність діяльності архівних установ щодо оцифрування історичних матеріалів, в першу чергу з новітнього часу, та недостатня активність академічної спільноти гальмують впорядкування електронного простору. Вказане у сукупності з недостатнім рівнем комп'ютерної обізнаності та інерційністю українських дослідників ускладнює активне освоєння цифрових ресурсів у вітчизняному науковому просторі.

3. Досвід США містить більш широке коло питань, пов'язаних з цифровими джерелами. Всеохоплююче застосування електронних ресурсів має під собою розвинену правову базу, стрижнем якої є законодавчі акти стосовно інформаційної свободи американського суспільства. Уряд та федеральні і місцеві освітньо-культурні структури на постійній основі співпрацюють з академічними закладами, що уможливило створення потужної електронної мережі з розвиненою інфраструктурою. Університетська спільнота на основі наукових досліджень, практичної діяльності по формуванню цифрових баз даних та високих академічних і етичних стандартів ефективно впроваджує нові технології в освітньо-дослідницькій діяльності.

4. Порівняльний розгляд використання електронних ресурсів в історичних студіях дає підстави рекомендувати диференційований підхід до використання електронної джерельної бази в Україні і США. Надійність українських електронних даних обмежується низкою чинників і пов'язана із застереженнями нормативно-правового та морально-етичного характеру. В той же час опрацювання електронних джерельних баз, створених американськими інституціями, є цілком виправданим і з урахуванням зазначених застережень може здійснюватися дослідниками навіть у існуючому вітчизняному правовому просторі.

1. *Наленч Д.* Архівіст – зберігач кіберпростору // *Архіви України* (далі – АУ). – 2005. – № 4. – С. 23.
2. *Історичне джерелознавство: Підручник / Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко та ін.* – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

3. Антоненко І, Баркова О. Бібліографічний опис електронних ресурсів: методичні матеріали для пристатейної бібліографії // Бібліотечний вісник (далі – БВ). – 2006. – № 1. – С. 25–27; *Іх же*. Електронні ресурси як об'єкт каталогізації: історія питання, термінологія, форматне забезпечення // БВ. – 2004. – № 2. – С. 11–22.
4. Боряк Г. Десять років інформатизації архівної справи в Україні: проблеми, здобутки, перспективи // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук. зб. (далі – ААД). – К., 2002. – Вип. 5: Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. – С. 9–28.
5. Качковський О. Автоматизована інформаційно-пошукова система (з досвіду створення) // ААД. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 63–66.
6. Кисельова А. Відкриті інформаційні ресурси архівного порталу України: структура, наповнення, моніторинг // Студії з архівної справи та документознавства (далі – Студії...). – 2004. – Т. 11. – С. 58–70; *Її ж*. Електронна версія архівних фондів України в Інтернеті // ААД. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 17–28.
7. Чекмарьов О. Національна система електронних бібліотек / НАН України, НБУВ / Чекмарьов О., Костенко Л., Павлуша Т. – К., 1998. – 50 с.
8. Кулешов С. Документознавчі аспекти трактування понять сфери електронного документування та документообігу // ААД. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 37–41; *Його ж*. Електронний документ у системі сучасного діловодства // АУ. – 2004. – № 4–6. – С. 50–53.
9. Кушнарєнко Н. Документоведение: Учебник. – К.: Знання, 2006. – 7-е изд. – 459 с.
10. Марченко П. Шляхи вирішення проблеми зберігання електронних документів в архіві (аналіз Інтернет-ресурсів) // Студії... – 2004. – Т. 12. – С. 81–84.
11. Чепуренко Я. Інтернет-ресурси органів державної влади України: формування, структура, наповнення // Студії... – 2003. – Т. 10. – С. 91–95.
12. Crouse M. Citing Electronic Information in History Papers. – Режим доступу: <http://history.memphis.edu/mcrouse/elcite.html> – Заголовок з екрану.
13. Page M. A Brief Citation Guide for Internet Sources in History and the Humanities. – Режим доступу: <http://www/h-net.org/~africa/citation.html> – Заголовок з екрану.
14. Петерсон Г.М. Міжнародні правові питання архівної справи у цифрову епоху // АУ. – 2004. – № 3. – С. 51–56.
15. Про електронні документи і електронний документообіг: Закон України від 22.12.2003 р. № 851-IV // Відомості Верховної Ради України (далі – Відомості ВР). – 2003. – № 36. – Ст. 275; Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22.12.2003 р. № 852-IV // Там само. – 2003. – № 36. – Ст. 276.
16. Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади: Указ Президента України від 01.08.2002 р. № 683 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 31. – Ст. 1463; Про затвердження Концепції формування системи національних електронних інформаційних ресурсів: Розпорядження Кабміну України від 05.12.2003 р. № 259-р // Там само. – 2003. – № 18. – Ст. 864; Про затвердження Порядку інформаційного наповнення та технічного забезпечення Єдиного веб-порталу органів виконавчої влади та Порядку функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади: Наказ Держ. Ком-ту інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України та Держ. Ком-ту зв'язку та інформатизації України від 25.11.2002 р. № 327/225 // Там само. – 2003. – № 2. – Ст. 49; Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний уряд»: Постанова Кабміну України від 24.02.2003 р. № 208 // Там само. – 2003. – № 9. – Ст. 378; Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади: Постанова Кабміну України від 04.01.2002 р. № 3 // Там само. – 2002. – № 2. – Ст. 5; Про порядок функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади: Наказ Держ. Ком-ту інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України, Держ. Ком-ту

- зв'язку та інформатизації України від 25.11.2002 р. № 327/225 // Там само. – 2003. – № 2. – Ст. 49.
17. Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади: Указ Президента України від 01.08.2002 р. № 683 // Там само. – 2002. – № 31. – Ст. 1463
 18. Про приєднання України до Договору Всесвітньої Організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми: Закон України від 20.09.2001 р. № 2732-І (2732-14) // Відомості ВР. – 2002. – № 2. – Ст. 15.
 19. Кушнарєнко Н. Вказ. пр. – С. 20–21.
 20. Історичне джерелознавство: Підручник... – С. 68, 464.
 21. Антоненко І., Баркова О. Електронні ресурси як об'єкт каталогізації... – С. 12–13.
 22. Record. Definition. Business Dictionary. – Режим доступу: <http://www.businessdictionary.com/definition/record.html> – Заголовок з екрану.
 23. Про електронні документи і електронний документообіг : Закон України від 22.12.2003 р. № 851-ІV // Відомості ВР. – 2003. – № 36. – С. 1026.
 24. Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22.12.2003 р. № 852-ІV // Там само. – 2003. – № 36. – С. 1029–1035.
 25. Про електронні документи і електронний документообіг: Закон України від 22.12.2003 р. № 851-ІV // Там само. – 2003. – № 36. – С. 1026.
 26. Кулешов С. Електронний документ у системі сучасного діловодства... – С. 51.
 27. Authenticity of Electronic Records: A Report prepared for UNESCO and the International Council for Archives (ICA Studies 13–2). – Режим доступу: http://www.ica.org/sites/default/files/Study13_2Erev.pdf – Заголовок з екрану.
 28. Марченко П. Вказ. пр. – С. 82.
 29. ISBD(CR): International Standard Bibliographic Description for Serials and Other Continuing Resources: Revised from the ISBD(S) / International Federation of Library Associations and Institutions (Originally issued by K.G. Saur, Munchen, 2002 as Vol. 24 in the UBCIM Publications, New Series). – Режим доступу: <http://www.ifla.org/VII/s13/pubs/isbdcr-final.pdf> – Заголовок з екрану.
 30. ДСТУ ГОСТ 7.1: 2006. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.1–2003. ІДТ) / Ю. Кожедуб (оформ.). – Офіц. вид. – Чинний в Україні від 01.07. – К.: Держспоживстандарт України, 2007. – 47 с.
 31. Приклади оформлення бібліографічного опису у списку джерел, який наводять у дисертації, і списку опублікованих робіт, який наводять в авторефераті // Бюлетень Вищої атестаційної комісії України (далі – Бюлетень ВАК). – 2007. – № 6(92). – С. 32–33.
 32. Архіви України. Електронні документи, електронні архіви. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Electronic/index.php?ca11#Zavdannia> – Заголовок з екрану.
 33. Носевич В. Электронные архивы Беларуси // ААД. – Вип. 5. – К., 2002. – С. 18–28.
 34. Чекмарьов О. Вказ. пр. – С. 89.
 35. Положення про електронні наукові фахові видання // Бюлетень ВАК. – 2004. – № 11. – С. 2–6.
 36. The Freedom of Information Act 5 U.S.C. 552, As Amended By Public Law No 104–231, 110 Stat. 3048. – Режим доступу: http://www.usdoj.gov/oip/foia_updates/Vol1_XYI_4/page2.htm – Заголовок з екрану.
 37. Mary Dykstra Lynch. Information Highways. World Information Report 1997/98: UNESCO 1997. – Режим доступу: <http://www.unesco.org/webworld/wirerpt/wirenglish/chap21.pdf> – Заголовок з екрану

38. Digital Millennium Copyright Act. Public Law 105–304 [H.R. 2281] Oct.28, 1998. – Режим доступу : http://www.lexis.com/research/retrieve?_m=c68f7e0ecd0531550dcdb7c2ba6665b3&docn – Заголовок з екрану.
39. E-Government Act. Public Law 107–347 [H.R. 2458] Dec.17, 2002. – Режим доступу: http://www.lexis.com/research/retrieve?_m=f8f74bd23256724b07644555cc3d4dc6&docn – Заголовок з екрану.
40. Fair-Use Guidelines for Electronic Reserve System. – Режим доступу: <http://www.utsystem.edu/ogc/intellectualproperty/rsrvguid.htm> – Заголовок з екрану.
41. Global Online Freedom Act of 2007 (Introduced in House) [H.R. 275.IH]. – Режим доступу : <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/thomas> – Заголовок з екрану.
42. Internet Freedom Preservation Act (Introduced in Senate) [S. 215. IS]. – Режим доступу: <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/thomas> – Заголовок з екрану.
43. LexisNexis. – Режим доступу : <http://www.lexisnexis.com/about> – Заголовок з екрану.
44. Thomas. – Режим доступу: <http://thomas.loc.gov/> – Заголовок з екрану.
45. Electronic Records Archives. – Режим доступу: www.archives.gov/era – Заголовок з екрану.
46. National Archives Will Go Digital. – Режим доступу: <http://www.pcworld.com/article/id,117259-page,1/article.html?tk=dn080504X> – Заголовок з екрану.
47. Legal Information Institute. Cornell University Law School. – Режим доступу: <http://www.law.cornell.edu/> – Заголовок з екрану.
48. *Марченко П.* Вказ. пр. – С. 83.
49. Resources for Documenting Electronic Sources. – Режим доступу: http://pwl.english.purdue.edu/handouts/research/r_doelectric.html – Заголовок з екрану.
50. Page Melvin. A Brief Citation Guide for Internet Sources in History and the Humanities. – Режим доступу: <http://www/h-net.org/~africa/citation.html> – Заголовок з екрану.
51. Crouse Maurice. Citing Electronic Information in History Papers. – Режим доступу: <http://history.memphis.edu/mcrouse/elcite.html> – Заголовок з екрану.
52. Electronic Documents in History. – Режим доступу: <http://www.tntech.edu/history/edocs.html> – Заголовок з екрану.
53. *Reagan P.* History and the Internet: A Guide. – Режим доступу: <http://highered.mcgraw-hill.com/sites/0072514566/> – Заголовок з екрану.
54. Using Primary Sources on the Web. – Режим доступу: <http://www.lib.washington.edu/subject/History/RUSA/> – Заголовок з екрану.
55. Turnitin. – Режим доступу : <http://turnitin.com/static/index.html> – Заголовок з екрану.
56. Crouse Maurice. Citing Electronic Information in History Papers. – Режим доступу: <http://history.memphis.edu/mcrouse/elcite.html> – Заголовок з екрану.

**ДСТУ 4423:2005 «ІНФОРМАЦІЯ ТА ДОКУМЕНТАЦІЯ.
КЕРУВАННЯ ДОКУМЕНТАЦІЙНИМИ ПРОЦЕСАМИ»:
*IMPRESSIA ET REFLEXIA***

Серед найактуальніших питань в умовах глобалізації інформаційного суспільства компетентно називають *нормативне забезпечення керування документальними процесами* (далі – КДП). Розвиток КДП показує, що вирішення проблем організації роботи з документами набуло міжнародного характеру і стало складовою модерного інформаційного суспільства. Пошуки законодавчого, науково-методичного, нормативного забезпечення функціонування сучасних документів потребує спільних зусиль фахівців різних країн. Яскравими прикладами такої співпраці стали діяльність міжнародних фахових організацій, міжнародні DLM-форуми, започатковані ЄС. Утім, якщо зарубіжні колеги розробляють згадану тему вже не одне десятиліття, то для вітчизняної науки її актуалізація припадає на кінець ХХ ст.

Одними із перших, хто звернувся до теми КДП в межах умовно «вітчизняного» досвіду, були російські дослідники В.Д. Банасюкевич і А.М. Сокова. Їм належить першість у науково-практичній апробації ідей *records management*¹. Ученим удалося привернути увагу колег до закордонного досвіду керування документальною² й оволодіння інформацією, до того ж, у найрізноманітніших варіаціях його існування – *records management, gestion des documents, Schriftgutverwaltung* та ін., що сприяло продукуванню новітніх тематичних досліджень, автором значної частки яких був тоді Всесоюзний, а нині – Всеросійський науково-дослідний інститут документознавства й архівної справи.

Про доцільність вивчення *records management* дослідники наголошували ще в 1970-х рр., утім активно мусуватися дослідження з оперування документальними ресурсами, якісного продукування інформації, документального забезпечення управління розпочали з 1980-х рр. Головним поясненням цієї хронологічної мітки стала підготовка нової редакції Єдиної державної системи діловодства (далі – ЄДСД, 1973)³. Одним із найпомітнішим і найавторитетнішим провідником розроблення проекту була А.М. Сокова. Їй належать ґрунтовні студії стосовно структури і змістового наповнення ЄДСД, варіативні пропозиції її удосконалення з урахуванням поширення автоматизованих систем управління діловодства. Започатковане відомим дослідником вивчення оптимальної схеми організації діловодних процесів, їх урегулювання у загальнодержавному масштабі вилилося в докладний аналіз можливостей пристосувати досягнення зарубіжної практики до вітчизняного діловодства й архівної справи. Пізніше затверджена наказом Головархіву СРСР «Государственная система документационного обеспечения управления. Основ-

ные положения. Общие требования к документам и службам документационного обеспечения» (далі – ГСДОУ)⁴, уперше у вітчизняній практиці зафіксувала визначення *керування документацією* як «організація роботи з документами»⁵, а документування роз'яснювалося як створення будь-яких документів у процесі реалізації будь-яких функцій установи⁶. Такий підхід уможливив, до певної міри, ототожнення всієї сукупності знань (теоретичних і практичних) у сфері діловодства з *records management*⁷.

Отже, російські колеги раніше й активніше розпочали освоєння ідей *records management*, що дозволило їм уже в 1990-х рр. запропонувати науковому товариству оригінальні монографічні дослідження, як-от праці директора Всеросійського науково-дослідного інституту документознавства й архівної справи д.і.н., професора М.В. Ларіна⁸, утворити фахові товариства промоторів ідей керування документацією (Гільдія керуючих документацією Російської Федерації), зробити відповідні теми пріоритетними для планів науково-дослідної роботи галузевих інституцій, ввести предмет «Керування документацією» як спецкурс до освітньої кваліфікованої підготовки фахівців із документознавства та документального забезпечення управління чи зробити його окремим розділом програм із діловодства й архівної справи.

У вітчизняному документознавстві до теми керування документаційними процесами звернулися лише наприкінці 1990-х рр. Пошуки відповідей на назрілі питання документального забезпечення управління, усунення розбіжностей між практикою і науково-технологічними пропозиціями часу вимагали вжиття рішучих заходів. Одним із варіантів розв'язання проблеми стало вивчення *іншого* досвіду і можливостей його застосування в Україні. У цьому аспекті значний інтерес представляють відомості, зібрані у 1998 р. Центральним державним архівом вищих органів влади та управління України спільно з Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства Державного комітету архівів України (далі – УНДІАСД) під час обстеження організації роботи з документами на рівні центральних органів виконавчої влади. Опитування показало, що з досвідом організації керування документацією за кордоном тоді було ознайомлено лише 15 % керівників служб діловодства центральних органів виконавчої влади України. Здебільшого респонденти отримали інформацію про зарубіжні досягнення в цій галузі з публікацій у наукових виданнях, на семінарах чи конференціях, а також на курсах підвищення кваліфікації. І лише незначна кількість опитуваних мала змогу ознайомитися із зарубіжним досвідом під час службового відрядження у країни з високим рівнем розвитку економіки. 75 % опитаних відповіли, що до цього часу не мали можливості, але дуже хотіли б ознайомитися із закордонними здобутками з організації КДП, а 10 % опитаних керівників служб діловодства не вважали, що досвід організації керування документацією за кордоном може бути корисним в умовах нашої країни⁹. Таким чином, необхідність реалізації комплексних програм розвитку діловодства в Україні наприкінці минулого століття усвідомлювалася лише частиною керівного складу діловодних служб вищих органів влади й управління, не коментуючи розуміння важливості проведення подібних захо-

дів керівниками нижчих управлінських ланок. Утім, інтегральний вектор зовнішньої політики України спонукав багатьох критиків до перегляду «установок» минулого століття щодо вивчення зарубіжної практики КДП.

Визначним і водночас визначальним явищем в історії *records management* на початку XXI ст. стала поява міжнародного стандарту у сфері КДП – ISO 15489–2001 «*Information and documentation. Records management*» («Інформація та документація. Керування документацією»). Після ухвалення делегатськими зборами Міжнародної ради архівів на XXXV Міжнародній конференції Круглого столу архівів – CITRA (Рейк'явік, 10–13 жовтня 2001 р.) рекомендацій до впровадження й користування ISO 15489–2001 «Інформація та документація. Керування документацією», документ потрапляє до переліку міжнародних стандартів, що потребували національної гармонізації, тобто розроблення відповідної, адаптованої до умов організації діловодства на державному рівні версії, з тим, щоб міжнародний стандарт рекомендаційного характеру набув чинності як обов'язковий для виконання нормативний документ¹⁰.

Хрестоматійним став факт, що оповідає про основу ISO 15489–2001 – національний стандарт Австралії AS 4390. Однією із причин розроблення останнього називають введення стандарту систем управління якістю ISO 9000¹¹. Констатація потреби «якісних документів» не супроводжувалася визначенням порядку, умов середовища їх створення та функціонування, чинників, які визначають рівень його «якості». Тому, коли на початку 1990-х рр. Австралійська професійна спілка керуючих документацією виступила із пропозицією забезпечити операційну сумісність і розробити досконалу методику керування документаційними процесами, відразу знайшлися одностудці, бажаючи підтримати проект. До організаційного комітету виконавців увійшли професійні асоціації, провідні заклади фахової освіти, урядові установи тощо. У ході роботи над стандартом їх склад розширився за рахунок залучення незалежних експертів¹².

Результатом кількарічного вивчення національної нормативно-правової бази і міжнародного досвіду у сфері керування документаційними процесами стала поява документа AS 4390¹³. «Загальні положення» – «Обов'язки» – «Стратегія» – «Контроль» – «Експертиза цінності і розміщення документів» – «Зберігання» – такі складові частини стандарту, що унормовувалися актом на національному рівні¹⁴. Загальне описання кожного напрямку КДП, операційні обов'язки персоналу різного рангу у розробленні й реалізації політики в сфері діловодства, достовірне документування діяльності установ, аналіз забезпечення повноти реалізації функцій і напрямів діяльності організацій, проведення експертизи цінності документів, упорядковане зберігання документів із метою користування ними у подальшому – ці та інші концепти наповнили зміст стандарту, вигідно вирізнивши його з-поміж інших, і запропонували модель керування документаційними процесами у визначених межах.

Його прогресивність була відзначена Міжнародною радою зі стандартизації, що підтверджувалося бажанням поважної інституції уподібнити модифікований

варіант AS 4390 на міжнародному рівні. Наступним кроком розроблення міжнародного стандарту з КДП із посиланням на досвід австралійських колег було заснування спеціального підкомітету Технічного комітету (далі – ТК) 46 / ПК 11 ISO, котрий мав узгодити дискусійні моменти, пов'язані з упровадженням стандарту, зокрема питання меж сфери застосування, термінології, користувачів, структури тощо¹⁵. У результаті тривалих консультацій учасники ТК 46 / ПК 11 ISO ухвалили такі: 1) відсутність архівної ланки у схемі КДП; 2) рекомендаційний характер стандарту у зв'язку із відсутністю механізмів його провадження; 3) укрупнення структурних одиниць¹⁶. Підкомітет розробив також методичні вказівки, які давали відповідь на питання: «Яким чином здійснювати керування документаційними процесами?». Особливу увагу автори приділили докладному технологічному опису розроблення і впровадження систем ведення документації, інструментарію здійснення класифікування діяльності установи, укладання переліків документів зі строками зберігання, класифікації забезпечення збереженості та доступу, словникового контролю, а також засобам, методам відбирання, реєстрування, класифікації документів, визначення рівнів доступу і забезпечення збереженості, передавання документів на зберігання, проведення експертизи цінності документів, їх пошуку та користування ними¹⁷.

Обговорення проекту майбутнього стандарту викликало низку цікавих пропозицій від країн-учасниць розробки. Деякі із них, з огляду на доцільність і універсальність зауваження і побажання, були втілені у форму і відбилися у змістові документа. Отже, акумулювавши передовий практичний досвід ряду країн у галузі керування документацією, ISO 15489–2001 «Information and documentation. Records management» (чинний від 15 вересня 2001 р.) регламентував керування документами будь-якого формату і на будь-яких носіях, створюваних і одержуваних державними і недержавними установами у процесі їх діяльності, а також приватними особами, які зобов'язані документувати інформацію та користуватися документами. Керування документацією в міжнародному стандарті розглядається як частина системи керування якістю, що ґрунтується на вимогах стандартів ISO 9001 та ISO 14001.

Структурно ISO 15489–2001 складається з двох частин: частина перша – Загальні положення (керування документаційними процесами), частина друга – Практичне керівництво (з КДП). Частина перша стандарту призначена для користування менеджерами в установах, спеціалістами з керування документацією, інформацією і технологіями, всіма іншими працівниками організацій і приватних осіб, зобов'язаних створювати і користуватися в своїй діяльності документами. Частина друга стандарту забезпечує єдину методологію застосування попередньої частини стандарту. У першій частині стандарту «Загальні положення» містяться основні принципи з керування документацією в державних і недержавних установах, які створюють документи. Тут же *обґрунтовано* необхідність керування документацією, *схарактеризовано* середовище, в якому здійснюється це керування, *визначено* загальні принципи державної, корпоративної політики щодо організації

документообігу (у т. ч. й електронного), головні умови та вимоги її реалізації, процеси формування та функціонування системи КДП, перспективи їх розвитку, *викладено* вимоги до документування процесів КДП, їх моніторингу та поопераційного перевіряння, а також змісту основних положень щодо організації навчання фахівців із КДП. Також визначається відповідальність установ за створювані документи та раціональну роботу з ними. У другій частині стандарту в узагальнюючому вигляді *представлено* технологію практичної реалізації процедур (реєстрація, контроль, класифікація, зберігання документів і т. д.), зазначених у першій частині стандарту, з їх описом, що допомагають забезпечувати керування документацією.

Творення ISO 15489–2001 – яскравий приклад *узагальнення часткового* випадку, ґрунтованого на серйозних залежностях один від одного – досвіду однієї країни у сфері роботи з документами і здобутків світової спільноти. Організація технологічних циклів КДП у різних країнах має специфіку, що зумовлено історичними умовами розвитку держави і суспільства. Це викликало загальний характер рубрикації та формульованих норм ISO. Проте, маємо визнати, що завдяки попереднім зусиллям низки міжнародних організацій (Міжнародна рада архівів, ЮНЕСКО (програма RAMP), Міжнародна рада з керування документацією, Міжнародна федерація з керування документацією, Міжнародна організація зі стандартизації тощо) керуванню документаційними процесами упродовж другої половини ХХ ст. надано загальні риси, що сприяло швидшому просуванню проекту ISO.

Хоча основною сферою застосування стандарту є робота з документами у різних галузях економіки, проте, він може мати місце, наприклад, у роботі з науково-технічною документацією. Стандарт не торкається питань, пов'язаних із керуванням архівними документами в архівних закладах, незважаючи на те, що в деяких країнах поняття «керування документаційними процесами» охоплює й керування архівними документаційними процесами. З огляду на зміст стандарту, під «керуванням документаційними процесами» розуміють:

1) керування континуумом документів (континуум документів (record continuum)) – графічною і теоретичною моделлю, що охоплює послідовний і взаємопов'язаний режим роботи з документацією від моменту проектування системи роботи з документацією, її створення і до зберігання та користування документами в архіві. Режимом роботи з документацією (recordkeeping regime)¹⁸ називається система правил створення і зберігання документів певної сфери, починаючи від проектування системи роботи з документацією і до передачі в архів чи знищення документа;

2) забезпечення послуг у галузі керування та користування документами для задоволення потреб і захисту інтересів установи та її клієнтів;

3) створення повної, точної, достовірної, придатної для користування документації, що відображає діяльність установи;

4) керування документаційними процесами як цінним майном і інформаційними ресурсами;

5) підвищення ефективності, раціоналізація керування документацією, діяльності установи шляхом правильного окреслення практичної роботи з документацією.

Після набуття чинності ISO 15489–2001 у багатьох країнах Європи, Азії, Америки до групи нормативних документів з інформації та документації ввійшли національні аналоги міжнародного узагальнюючого нормативного документа у сфері керування документацією ISO 15489–2001. Випадки копійчої адаптації загальних інтернаціональних положень у сфері КДП до конкретних національних умов його застосування, зокрема щодо технологій реалізації, засвідчили зворотній напрям дій фахівців на державному рівні: від *міжнародного* до *національного*. Так, упродовж 2000-х рр. задля вищої ефективності функціонування стандарту уповноважений орган із питань стандартизації Великої Британії – *British Standard Institution* підготував серію посібників, присвячених тлумаченню й деталізації окремих його положень¹⁹. З метою пристосування спеціальної термінології ISO 15489–2001 до традицій уживання понятійно-категоріального апарату КДП провідні галузеві інституції різних країн розробили спеціальні термінологічні словники чи доповнили текст документа додатковими супутніми роз'ясненнями, як це трапилося, наприклад, у Латвії²⁰.

Стрімка реорганізація діловодства в Україні останнього десятиліття, викликана процесами державотворення, формуванням власної законодавчої бази, реорганізацією економічної інфраструктури, впровадженням новітніх інформаційних технологій, змусила уважніше вивчати міжнародний досвід із керування документацією. Закономірним і неминучим кроком у цьому напрямі стало студіювання ISO 15489–2001 «Information and documentation. Records management», з'ясування можливостей його застосування, шляхів упровадження. Систематична робота групи розробників над проектом модифікованої версії ISO 15489–2001 відбилася на тому, що вперше в історії вітчизняних термінологічних стандартів у тезаурус ДСТУ 2732:2004 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять» увійшло поняття «керування документацією». Згідно зі стандартом керування документацією тлумачиться як комплекс заходів, спрямованих на здійснювання та функціонування службових документів²¹.

Із моменту затвердження ISO 15489–2001 на рівні національної системи стандартизації України активно взялися за втілення ідеї розроблення модифікованої версії. Серед чинників необхідності якнайшвидшого його впровадження називалися: 1) глобалізація сучасних економічних і суспільних процесів, що зумовлюють необхідність міжнародної уніфікації та стандартизації інформаційних рухів; 2) поширення прогресивних інформаційних технологій; 3) необхідність ефективної організації керування документаційними процесами у внутрішньому та зовнішньому напрямках; 4) врегулювання засадничих положень КДП на нормативно-правовому рівні²². До того ж, укоріненню ідеї розроблення норм міжнародного стандарту ISO 15489–2001 сприяла офіційна державна політика, спрямована на входження України до європейського політичного, інформаційного, економічного

і правового простору²³. Утім, вирішальною і надвагомою шалькою на терезах прибічників ISO 15489–2001 в Україні, на думку І.Є. Антоненко, була відсутність нормативного документа, що регламентував би організацію роботи з усіма документами, особливо у приватному секторі²⁴.

Головним виконавцем проекту став УНДІАСД. Він, як член ТС «Інформація і документація» (ТС–144), у 2003 р. виступив із ініціативою включити даний стандарт до плану розроблення ДСТУ, гармонізованого з ISO 15489²⁵. Відповіддю на цю пропозицію стало замовлення від Державного підприємства «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» до УНДІАСД на підготовку ДСТУ, котрий став би відповідником зазначеного ISO. До групи розробників увійшли провідні галузеві фахівці: к.і.н. І.Є. Антоненко, к.і.н. О.М. Загорецька, д.і.н., професор С.Г. Кулешов (керівник групи).

Як зазначає І.Є. Антоненко, розроблення національного аналога зробило можливим поширити досконалу методика, деталізувавши її згідно з вітчизняними традиціями організації діловодства²⁶. Свідомо дотримуючись положень нормативно-правових актів, що регулюють діловодство, а саме: 1) законів, що регламентують загальні засади політики держави в галузі інформації взагалі та справочинства; 2) документів міжвідомчого характеру (*«Примірні інструкції з діловодства у міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади», «Інструкція з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації»*) і стандартів (ДСТУ 2732:2004. *Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять, ДСТУ 3844–99. Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації, ДСТУ 3843–99. Державна уніфікована система документації. Формуляр-зразок та ін.*); 3) типових і примірних інструкцій із діловодства конкретних органів законодавчої та виконавчої влади, органів місцевого самоврядування; 4) нормативних документів, що упорядковують спеціальне діловодство, авторам модифікованої версії вдалося уникнути принципових відмінностей і суперечностей між ними й ISO 15489–2001²⁷.

Творення національної версії ISO 15489–2001 увиразнило поточні й перспективні проблеми керування документаційними процесами в Україні, зокрема, необхідність оновлення словника ДСТУ 2732:2004 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять», значення термінів; зміцнення позицій систем управління якістю загалом і у частковому випадку – керуванні документацією; підвищення рівня професійної підготовки учасників КДП; серйозне наукове студіювання теорії управлінського документознавства, архівознавства, інших споріднених і суміжних дисциплін.

Діяльність групи розробників супроводжувалася багаторазовим обговоренням у фаховій періодиці основоположних принципів створення адаптаційного варіанту, консультативних нарад, зборів на рівні Держкомархіву України, різномас-

штабних наукових конференціях²⁸. Керування документацією чи документаційними процесами потрапляє до переліку дисертаційних тем, і 2005 р. уперше у вітчизняній історіографії з'явилося спеціальне таке дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата наук у виконанні одного із активних розробників національної версії ISO 15489–2001 – І.Є. Антоненко²⁹. Актуалізація зарубіжного досвіду і вивчення проблеми можливого його застосування зміцнюється за рахунок новітніх студій, проваджених ширшим колом дослідників, яскравими представниками якого є Д.Ю. Мешков, В.В. Рудюк та ін.³⁰ Позитивним моментом стало входження спочатку теми КДП у навчальні посібники за напрямом підготовки «Документознавство та інформаційна діяльність»³¹, а пізніше – введення спеціальних навчальних дисциплін із однойменною назвою у вищих навчальних закладах (наприклад, у Київському національному університеті культури і мистецтв, Державній академії керівних кадрів культури і мистецтв).

Результатом тривалої розумової праці й інтелектуальних дебатів стало набуття чинності від 1 квітня 2007 р. Національного стандарту України ДСТУ 4423:2005 «Інформація та документація. Керування документаційними процесами» (у 2-х ч.)³². Як зазначено у передмові, стандарт є перекладом ISO 15489–2001 «Information and documentation. Records management» з окремими технічними, редакційними змінами, гармонізований згідно з правовими та іншими нормативними вимогами до організації діловодства й архівної справи в Україні³³. З огляду на сферу застосування – керування документаційними процесами (окрім архівних) в установах різної форми власності, для внутрішніх і зовнішніх користувачів, можна стверджувати, що головним призначенням стандарту є уніфікація усіх процесів роботи з документами, з урахуванням міжнародної нормативної бази, що регламентує відповідні дії. Застереження щодо міри чинності тієї чи іншої вимоги стандарту у вигляді показових дієслів (і дієслівних словосполучень) «(не) стосується», «надає рекомендації», «забезпечує» і т.д., які зустрічаються в ДСТУ 4423:2005, демонструють ставлення його розробників до перспективності адаптації усталених вітчизняних науково-технологічних засад до зарубіжного досвіду. Градування можливих дій – від повного прийняття до обмеженого застосування, або ж, залежно від обставин реалізації, вказує на неможливість некритичного впровадження стандарту у вітчизняних умовах.

Позитивним моментом введення стандарту є прагнення вирішити загальні проблеми прикладної сфери вітчизняного діловодства, пов'язані з термінологією, класифікацією, функційністю документів, уніфікації процесів роботи з документами, участі установ у глобальній мережі інформаційних комунікацій, специфіки підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників відповідних служб.

Отже, модифікований варіант ISO 15489 – Національний стандарт ДСТУ 4423:2005 «Інформація та документація. Керування документаційними процесами» так само складається із двох частин. Перша частина носить загальний характер і стосується єдиних положень провадження керування будь-якими документаційними процесами, окрім тих, що пов'язані з архівною справою. Із метою цілісно-

го формування спільних основ їх успішної реалізації ДСТУ 4423–1:2005 деталізує термінологію сфери керування документаційними процесами, його переваги над іншою схемою організації практичної роботи з документами; правове поле, вимоги якого впливають на функціонування установи та документування її діяльності; політику організації, держави у сфері керування документаційними процесами, обов'язки та повноваження відповідальних осіб за документування і роботу з документацією; *визначає* загальні вимоги до КДП, стратегію розробляння та впровадження документаційних систем, протікання документаційних процесів та їх контролювання, відстежування і здійснювання перевіряння; навчання (підготовка, перепідготовка, стажування) осіб, що професійно «знайшли себе» у КДП. Стислість і основність викладу матеріалу відповідає «жанру» інформації під назвою «Основні положення», а імперативна форма подачі положень – виду нормативного документа (стандарту). Зупинимося на кожній складовій ДСТУ 4423–1:2005 докладніше.

Із метою забезпечення кола фахівців унормованою професійною лексикою одним із перших розділів першої частини стандарту став *термінологічний* із типовою у таких випадках назвою – «Терміни та визначення понять», до складу якого увійшла 21 лексична одиниця. Термінологічну базу стандарту склали ISO 5127 *Information and documentation – Vocabulary* (ISO 5127 *Інформація та документація. Словник*), з урахуванням новітніх уточнень змісту окремих понять. Значимо, що Технічний комітет Міжнародної організації стандартизації, орієнтуючись на сферу його застосування, прийняв не всі визначення термінів ISO 5127, що мали б увійти до ISO 15489–2001. Найбільших трансформацій зазнали терміни «документ» і «керування документаційними процесами», що мало принципове значення для побудови усієї терміносистеми документа.

Тлумачення поняття «керування документаційними процесами» різниться із подібним, зафіксованим у ДСТУ 2732:2004. Якщо у чинному термінологічному стандарті у сфері діловодства й архівної справи до англomовного варіанту *records management* зустрічаємо україномовну версію *керування документацією*, то в ДСТУ 4423–1:2005 розробники відмовляються від буквального перекладу терміну словосполучення, мотивуючи неадекватністю віддзеркалення змісту іншомовного терміну, а також некоректністю значення лексем. Тому, замість звичного *керування документацією* маємо модифіковану версію – керування документаційними процесами. Останнє тлумачаться як *галузь керування*, яка відповідає за ефективний і систематичний контроль за створенням, прийманням, зберіганням, використанням, передаванням до архіву, вилученням для знищення службових документів, охоплюючи процеси відбирання та зберігання в документальній формі свідчень, інформації про ділову діяльність³⁴. Визнання керування документаційними процесами *галуззю управління* вказує на усталеність значення документа як дієвого й важливого засобу не тільки комунікації, але й здійснення управлінських функцій соціальними інститутами. Коментуючи згадане вище визначення поняття «керування документаційними процесами», відзначимо ще кілька суттєвих моментів. По-перше, чітко окреслюється прагнення визначити сферу керування документа-

ційними процесами якнайширше – від моменту створення документа, і упродовж реалізації ним функційного призначення. По-друге, сам набір термінів третього розділу стандартів – *класифікування, конвертування, знищування, передавання, індексування, переміщування, забезпечення збереженості, реєстрування, контроль* – чітко вказує на основні процеси, проваджені з документами, що й наповнюють зміст цієї управлінської сфери.

Порівняння визначень терміну «документ», поданих у ДСТУ 2732:2004 і ДСТУ 4423:2005, вказує на близькість їх значень, основним концептом яких є *інформація у фіксованому вигляді*. Зміст відмінностей полягає в тому, що у першому випадку увагу акцентовано ще й на функційності документа як матеріального носія, а в іншому – на головній властивості документа – завершеності повідомлення, його семантичному й прагматичному значенні. Тому ДСТУ 4423-1:2005 тлумачить *документ* як зафіксовану інформацію або об'єкт, який може трактуватися як окрема одиниця³⁵, а ДСТУ 2732:2004 – як інформацію, зафіксовану на матеріальному носії, «основною функцією якого є зберігати та передавати її в часі та просторі»³⁶.

Зорієнтованість *керування документаційними процесами на рівні установи* на провадження політики і застосування відповідних стандартів, визначення обов'язків і повноважень, процедур, інструкцій і ознайомлення з ними персоналу, забезпечення низки послуг, пов'язаних із керуванням «службовими документами та користування ними», розроблення, реалізування й управління спеціалізованими системами для керування документаційними процесами, їх інтегрування у ширші споріднені системи та процеси визначає значущість цієї сфери суспільної діяльності, її статус як механізму управління³⁷.

Якщо КДП є невід'ємною умовою успішного функціонування установи, то для забезпечення його протікання стандартом пред'являються певні вимоги до т.зв. «регуляторного середовища» – правового поля, котре впливає на діяльність установ і документування їх діяльності. Серед вимог регуляторного середовища зустрічаємо: 1) статутне і прецедентне право та правила, якими керуються у специфічному для певної галузі та загальному середовищі діяльності установи у сфері КДП (у т.ч. і закони, інструкції, присвячені управлінському документуванню, архівам установ, захисту інформації, електронного документообігу); 2) обов'язкові та добровільні норми усталеної практики; 3) орієнтованість на задоволення інформаційних потреб суспільства у цілому³⁸. Концепція регуляторного середовища розглядається як невід'ємна частина КДП загального характеру, втім стандарт містить зауваження щодо його залежності від характеру установи чи галузі її функціонування.

Окремим розділом у ДСТУ 4423:2005 визначаються основні положення політики установи (організації) у сфері керування документаційними процесами, а також обов'язки їх учасників. Прогресивний стратегічний підхід до документування діяльності установ як специфічної *політики* диктував означення її мети. Згідно з ДСТУ 4423:2005 метою політики установи в сфері КДП є «створення та керування автентичними, достовірними та придатними для користування службовими документами, здатними забезпечувати виконання ділових функцій та діяльність

в організації так довго, наскільки це потрібно»³⁹. Визнання політики *відносною* і *змінною* категорією передбачає можливість її трансформації, залежно від вимог до ділової діяльності установи, економічних, суспільно-політичних обставин тощо.

Провадження політики є категорією, залежною від персональних якостей її виконавців, службовців, задіяних у керуванні документаційними процесами, і тих, хто опосередковано впливає на їх протікання. Перелік обов'язків і повноважень, визначених ДСТУ 4423:2005, включає такі позиції: 1) керування *всіма* документаційними процесами, у т.ч. розробленням, реалізацією, веденням документаційних систем і їх операцій; 2) підтримування політики КДП в установі; 3) забезпечення доступу до достовірної, точної, чіткої інформації; 4) регулярна, повна звітність за документування діяльності установи; 5) постійне підвищення фахової кваліфікації⁴⁰. Таким чином, особи, задіяні в реалізації політики КДП, виступають не лише її провідниками, зобов'язаними безперервно займатися підвищенням освітнього рівня, але й організаторами, гарантами достовірності, точності фіксації і розповсюдження документальної інформації. Діагностований перелік обов'язків службовців КДП характеризується *загальністю* й достатньою для окреслення усіх напрямів керування документаційними процесами *лаконічністю*, яка породжує не невизначеність, а легкість сприйняття констатованих аналізованим документом норм.

Крім вимог, що пред'являються до службовців установ, зайнятих у керуванні документацією, ДСТУ 4423:2005 визначає й ті, які стосуються КДП. Представлення останніх як програмованих, наперед визначених процесів призвело до виокремлення *принципів створення програм КДП* і характеристик їх центрального об'єкта – *службового документа*. ДСТУ 4423:2005 закріпив таке визначення поняття «службові документи» – «інформація, яку організація або фізична особа створила, отримала та зберігає як свідчення або інформацію згідно з правовими зобов'язаннями чи в процесі виконання основної діяльності»⁴¹. Трактуювання підкріплюється переліком зовнішніх ознак і внутрішніх властивостей службових документів, які, крім змісту, повинні містити метадані (чи бути пов'язаними з ними), необхідні для документування певних дій. Серед таких називаються: 1) цілісна структура документа, 2) зовнішній контекст, в якому було створено службовий документ, 3) системність документування й існування службового документа, тобто його зв'язки й залежність від документації, яка передувала його виникненню і тієї, виникнення якої спровоковане її появою⁴². Стандарт закріплює основні риси службового документа: автентичність, достовірність, цілісність, придатність для користування, що додатково увиразнюють його ідентифікаційні риси. Системний підхід до службової документації виявився й у викладі розроблення і впровадження документаційних систем як ланки КДП, ставленні до них як органічного взаємозалежного поєднання окремих одиниць, що забезпечують діяльність установи.

Чільне місце у ДСТУ 4423:2005 відводиться унормуванню документаційних процесів і їх контролюванню. *Визначання службових документів*, що підлягають долучанню до документаційних систем, їх строків зберігання, власне, *долучання службових документів до документаційних систем, реєстрування, класифікуван-*

ня, зберігання й оброблення, доступ, контролювання руху службових документів і користування ними, передавання службових документів до архіву або вилучання їх для знищення називаються стандартом основними документаційними процесами, потребує чіткої регламентації. Зміст, мета і цілі, принципи провадження кожного з них – такою є загальна схема представлення документаційних процесів, що дозволило стандартизувати основні положення їх реалізації, в чому й полягає призначення ДСТУ 4423:2005⁴³. Логічним завершенням унормування документаційних процесів є визначення процедури їх відстежування та здійснювання перевіряння їх відповідності політиці і вимогам установи, очікуваним результатам, рівня дієвості, ефективності, придатності систем документації, КДП, необхідності їх модифікації.

Основні положення ДСТУ 4423:2005 не обходять увагою й навчання службовців, до того ж різного рангу, задіяних у роботі зі службовими документами. У рамках розділу «Навчання» регламентується обов'язковість реалізації на рівні установи освітніх професійних програм, котрі відповідали б новітнім умовам побутування соціуму, належного задоволення його інформаційних потреб, розвитку відповідних соціальних інфраструктур⁴⁴.

Друга частина ДСТУ 4423:2005 містить, як і ISO 15489:2001, настанови щодо провадження керування документаційними процесами та помірну й зручну для практичного застосування деталізацію основних положень стандарту⁴⁵. Не зупиняючись на їх розгляді, висловимо сумнів щодо необхідності їх докладнішої деталізації, за яку виступають окремі фахівці, пропонуючи розробити методичні рекомендації «грубих» обсягів. Очевидно, для цього існують інші нормативні документи, які регулюють питання КДП, а для практичного керівництва достатньо викладу основних засад їх реалізації.

Набуття чинності ДСТУ 4423:2005 стало прогресивним явищем упорядкування вітчизняних документаційних процесів, їх сумісності у випадку інтеграції у світові інформаційні процеси. Безперечно, здобутки міжнародної спільноти, колективна творчість у сфері records management буде корисним не лише у практичному значенні, але, передусім, нормативно-правовому, сприяючи узгодженню вітчизняних і міжнародних актів, так необхідних для єдиного простору проходження документаційних процесів. Вважаємо, що впровадження національного модифікованого варіанту ISO 15489–2001 стане першим кроком адаптації інших міжнародних стандартів, що стосуються керування документаційними процесами, поліпшення організації діловодства й архівної справи в Україні.

-
1. Банасюкевич В.Д., Сокова А.Н. Управление документацией (из зарубежного опыта) // Отечественные архивы. – 1992. – № 2. – С. 100–106.
 2. Термін «керування документацією» вживається нами як синонім до терміну «керування документаційними процесами».

3. Архивы и управление документацией за рубежом. Основные проблемы: Аналитический обзор. (Автор *А.Н. Сокова*) – М.: Главархив СССР, ВНИИДАД, 1989. – 60 с.; *Сокова А.Н.* Деловая документация в сфере управления. – М.: Знание, 1985. – 80 с.
4. Государственная система документационного обеспечения управления. Основные положения. Общие требования к документам и службам документационного обеспечения / ГАУ СССР. ВНИИДАД. – М., 1991. – 99 с.
5. Там само. – С. 25.
6. Там само.
7. *Антоненко І.* Проект концепції впровадження в Україні норм міжнародного стандарту ISO 15489 «Інформація та документація. Управління документацією» // Студії з архів. справи та документознавства / Держкомархів України. УНДІАСД. – К., 2004. – Т. 11. – С. 172–177.
8. *Ларин М.В.* Управление документацией и новые информационные технологии. – М.: Науч. книга, 1998. – 137 с.
9. *Загорецька О.М.* Нормативне та науково-методичне забезпечення організації діловодства в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: Дис. на здобуття ... к.і.н. 07.00.10 / Держкомархів України; Укр. наук.-дослідний інститут арх. справи та документознавства. – К., 2005. – С. 96–97.
10. *Кулешов С.Г.* Управлінське документознавство: навч. посіб. – К.: ДАКККіМ, 2003. – С. 46.
11. *Антоненко І.Є.* До історії розроблення міжнародного стандарту ISO 15489-2001 «Інформація та документація. – Управління документацією» // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К., 2003. – Вип. 6. – С. 75.
12. Там само.
13. <http://www/records.nsw.gov.au/publicsector/rk/sacramento/sacramento.htm>
14. Там само.
15. *Антоненко І.Є.* До історії розроблення міжнародного стандарту ISO 15489-2001 «Інформація та документація. – Управління документацією»... – С. 77.
16. Там само. – С. 79.
17. Там само. – С. 80.
18. Незважаючи на стійку тенденцію до міжнародної уніфікації термінології сфери керування документацією, можна відзначити певні відмінності у трактуванні її понять навіть у країнах, що мають близькі теоретичні, організаційні та мовні засади функціонування службових документів – Австралії, Великій Британії, Канаді, США. Насамперед, це стосується базового терміна «records management» та його співвідношення з поняттям «recordkeeping». Австралійські фахівці вважають «records management» (керування документацією) складовою поняття «recordkeeping» (організація роботи з документами), яке охоплює як документи поточного діловодства, так і архівні. У решті країн поняття «recordkeeping» трактують вужче, як складову керування документацією. Існують також відмінності у визначенні кількості етапів «життєвого циклу документа».
19. *Nealy S.* ISO 15489 Records Management – its development and significance // Records Management Journal. – December 2001. – Vol. 11. – № 3. – P. 133–142.
20. *Антоненко І.* Проект концепції впровадження в Україні норм міжнародного стандарту ISO 15489 ... – С. 175.
21. Національний стандарт України ДСТУ 2732:2004 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять». – К.: Держспоживстандарт, 2005. – С. 8.
22. *Антоненко І.* Проект концепції впровадження в Україні норм міжнародного стандарту ISO 15489 ... – С. 172.
23. Там само.
24. Там само. – С. 175.

25. Юзьків Я. Основні завдання Програми інтеграції України до Європейського Союзу в сфері стандартизації та суміжних видів діяльності // Стандартизація, сертифікація, якість. – К., 2002. – № 3. – С. 71.
26. Антоненко І.Є. До історії розроблення міжнародного стандарту ISO 15489-2001 «Інформація та документація. – Управління документацією» ... – С. 81.
27. Її ж. Проект концепції впровадження в Україні норм міжнародного стандарту ISO 15489 ... – С. 175.
28. Там само. – С. 172–177; Її ж. Міжнародний досвід методики розроблення та впровадження документаційних систем // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 137–147; Її ж. Сучасні нормативно-правові акти з керування документаційними процесами (зарубіжний досвід) // Студії з архівної справи та документознавства. – 2006. – Т. 14. – С. 48–48; Її ж. До історії розроблення міжнародного стандарту ISO 15489-2001 «Інформація та документація. – Управління документацією» // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К., 2003. – Вип. 6. – С. 73–83; Її ж. Стандартизація процесів управління документацією: досвід Австралії // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., Київ 25–26 трав. 2004 р. – К., 2004. – С. 60–62; Палеха Ю. Впровадження цілісної системи керування діловодством на підприємстві // Студії з архівної справи та документознавства. – 2006. – Т. 14. – С. 67–70; Його ж. Служба діловодства як об'єкт керування в установі // Студії з архівної справи та документознавства. – 2005. – Т. 13. – С. 137–142; Петшик П. Міжнародні курси для викладачів керування документацією: перспективи подальшої організації // Студії з архівної справи та документознавства. – 2005. – Т. 13. – С. 150–152 та ін.
29. Антоненко І.Є. Керування документацією за кордоном: історія, законодавство, теоретичні основи та технології: Дис. на здобуття ... к.і.н. 07.00.10 / Держкомархів України; Укр. наук.-дослідний інститут арх. справи та документознавства. – К., 2005. – 172 с.
30. Мешков Д.Ю. Електронний документ: обіг, зберігання, використання, законодавчі аспекти. Досвід ФРН (1990–2000) // Архіви України. – 2001. – № 1. – С. 73–87; Рудюк В.В. Класифікація електронних документів ФРН // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2005. – № 3. – С. 26–34; Його ж. Критерії класифікування електронних ділових документів: сучасні тенденції та перспективні схеми // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2006. – № 3. – С. 54–61; Його ж. Критерії оцінювання електронно-документаційних сервісів на стадії підготовки проектів (із досвіду ФРН) // Державне управління і право: зб. наук. праць. У 2-х ч. Ч. 2 / Київський нац. ун-т к-ри і мистецтв; Ін-т державного управління і права. – К., 2006. – Вип. 1. – С. 95–97; Його ж. Періодизація розвитку електронної документації у ФРН // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2005. – № 2. – С. 13–16 та ін.
31. Бездрабко В.В. Управлінське документознавство: навч. посіб. – К., 2006. – С. 119–136; Кулешов С.Г. Управлінське документознавство: навч. посіб. – К.: ДАКККиМ, 2003. – С. 44–49.
32. Національний стандарт України ДСТУ 4423-1:2005 «Інформація та документація. Керування документаційними процесами. Ч. 1. Основні положення». – К.: Держспоживстандарт України, 2007. – 28 с.; Національний стандарт України ДСТУ 4423-1:2005 «Інформація та документація. Керування документаційними процесами. Ч. 1. Настанови (ISO / TR 15489-2:2001, MOD)». – К.: Держспоживстандарт України, 2007. – 44 с.
33. Національний стандарт України ДСТУ 4423-1:2005 «Інформація та документація. Керування документаційними процесами. Ч. 1. Основні положення» ... – С. V.
34. Там само. – С. 3.

35. Там само.
36. Там само. – С. 2–3.
37. Там само. – С. 4.
38. Там само.
39. Там само. – С. 5.
40. Там само.
41. Там само. – С. 3.
42. Там само. – С. 7.
43. Там само. – С. 11–16.
44. Там само. – С. 16.
45. Національний стандарт України ДСТУ 4423-2:2005 «Інформація та документація. Керування документальними процесами. Ч. 2. Настави». – К.: Держспоживстандарт України, 2007. – 44 с.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ ТА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Інформаційні технології стали реальністю нашого часу та є чинником оптимізації релігійного життя (онлайн-, мобільне, блогове місіонерство та євангелізація тощо). Сучасна релігійна діяльність включає також максимально широке використання ЗМІ – національних і міжнародних газет, телеканалів, радіостанцій і веб-сайтів. Тема інтерактивної релігійності, на наш погляд, особливо актуальна для західного християнства і, зокрема, католицизму. Вперше на пострадянському науковому просторі концепцію про «віртуалізацію» як про «конвергентний процес релігійного життя другої половини ХХ сторіччя» увів Е.І. Мартинюк [1]. Під цим він розумів процес зростання ролі електронних засобів масової інформації в сучасному релігійному житті.

Завдання даної статті – охарактеризувати феномен віртуалізації в католицизмі з точки зору кібер-конфліктів та кібер-війн, Інтернет-аукціонів та Інтернет-сервісів, комп'ютерних вірусів та спаму, біометрії та кіберсквотерства. Використовуючи в якості джерела дослідження матеріали Рунету, як методологічну основу – конкретно-історичний підхід, ми ставимо за мету дослідити специфіку та означити перспективи оптимізації віртуалізації католицького сегменту Інтернету.

Згідно з твердженням Іоанна-Павла II, нові засоби спілкування, такі, як Інтернет, є дар Святого Духа на благо всесвітньої євангелізації [2]. У 2001 р. Папа Римський благословив Інтернет, назвавши Всесвітню павутину «благотою справою» [3]. У 2005 р. Папа Римський подякував Богу за те, що Він дарував людству Інтернет і закликав церкву «без страху користуватися досягненнями інформаційних технологій для поширення на Землі Слова Божого» [4].

Перший офіційний сайт Папи Римського www.vatican.va було відкрито на Різдво 1995 р. Забезпечують роботу Інтернет-вузлу Ватикану три комп'ютери, названих на імена архангелів: «Рафаїл» є хоронителем інформації, «Гавриїл» займається обробкою електронних послань, а «Михаїл» покликаний знешкоджувати комп'ютерні віруси. Сайт Папи Римського репрезентує бібліотеку, архів, експозиції музеїв Ватикану, папські енцикліки, Інтернет-канал передач радіо Ватикану, Катехізис РКЦ, відомості про Римську Курію і про історію Церкви, повідомляє про плани Папи тощо.

Офіційний сайт www.vatican.va доступний сімома мовами: англійською, німецькою, іспанською, французькою, італійською, португальською, латиною. У зв'язку з «цитатним конфліктом», починаючи з жовтня 2006 р., всі проповіді Папи Римського стали публікуватися й арабською мовою. До перерахованих мов найближчим часом додасться китайська. Додаткову інформацію про Ватикан можна почерпнути на сайтах www.vaticanstate.va (офіційний сайт держави Ватикан),

<http://vaticancity.cc> (сайт про Ватикан – історія, культура, визначні пам'ятки) і багатьох інших.

Інформаційні технології стрімко входять у життя католицької церкви. Уже в 2001 р. Папа Римський Іоанн-Павло II набрав на встановленому в одному із залів Ватикану ноутбучі й відіслав пастві лист, де просив вибачення за несправедливість місіонерів стосовно аборигенів Океанії. 22 січня 2001 р. понтифік оголосив заступником користувачів Інтернету святого Ісидора Севільського. Ісидор Севільський відомий тим, що створив першу енциклопедію «Етимології» (Etymologiae). Енциклопедія складалася з 20 томів, включаючи статті з медицини, математики, історії й богослов'я й була написана латиною. Католицька церква обрала цього святого заступником Всесвітньої мережі, пояснюючи свій вибір тим, що Інтернет – теж свого роду енциклопедія й сховище людських знань. Саме Ісидор Севільський уперше застосував у своїй праці систему перехресних посилань, що віддалено нагадує гіперпосилання. З тієї пори 4 квітня – день іменин святого Ісидора – вважається святом користувачів Інтернету – Всесвітнім Днем Інтернету. В онлайні також було організовано орден святого Ісидора Севільського. Священик Джон Зульдсдорф створив спеціальну «Молитву перед виходом в Інтернет»: «О, всемогутній і вічний Боже, Який створив нас за Своєю подобою і повелів нам шукати всього, що є благого, щирого і прекрасного щонайпаче в божественному образі Твого Єдинородного Сина, Господа нашого, Ісуса Христа! Дозволь нам молити Тебе через заступництво Святого Ісидора, єпископа й доктора, щоб у наших мандрівках Інтернетом ми спрямовували наші руки й очі лише до того, що угодно Тобі, й проявляли б доброзичливість і терпіння до всіх душ, кого не зустрінемо, в ім'я Господа нашого Ісуса Христа. Амінь» [5].

Сайт Ватикану вирізняється якісним дизайном та є демонстрацією зацікавленого ставлення РКЦ до Всесвітньої Мережі. В 2002 р. Інтернет в особі Академії цифрових мистецтв і наук номінував сервер Ватикану на премію «Webby Awards», що вручають найкращим сайтам.

Важливий документ РКЦ – соціальна доктрина – розміщена на сайті www.thesocialagenda.org. Багато католицьких ресурсів поєднують мультимедійні портали ActiveParishioner.com, ChristianCrusaders.org, CatholicTube.ru. Відкрито канали католицького Телебачення Кана (<http://www.kana.ru>), CatholicTV (<http://www.catholicTV.com>) та ін.

У наш час значну кількість католицької продукції можна придбати у Всесвітній Мережі. З 2000 р. на сайті видавничого будинку Ватикану [VaticanPublishing House](http://VaticanPublishingHouse) продаються календарі, зображення Папи Римського й собору Святого Петра, копії скульптур Мікеланджело. Там можна купити компакт-диск із молитвою «Отче наш», виконаною Папою Римським, збірник найкращих католицьких молитов, бронзові дзвіночки, відеокасети, книги, мультимедійні енциклопедії тощо. У 2001 р. в Інтернеті з'явився магазин, який продає товари, що благословив Папа Римський: за адресою www.sanmichelearcangelo.com можлива покупка ікон, статуєток, свіч, розп'ять і зображень Ісуса Христа, Діви Марії і самого Папи Римського.

Можна окремо замовити папське благословення – воно надсилається зазначеною адресою спеціальним рекомендованим листом [6].

Католицькі абатства впроваджують інтернет-зв'язок, щоб розширити бізнес, продаючи на своїх сайтах книги, DVD про чернече життя, хлібобулочну продукцію, шоколад, парфуми, сир, фруктові торти та інші вироби.

Зростає кількість католицьких церков Канади й США, що приймають пожертви через Інтернет. У деяких приходах на вході встановлюються банкомати. Церкви пропонують також вносити пожертви за допомогою кредитних карток.

Як відомо, Мережа Інтернет також є конфліктним середовищем, деякі конфлікти є католицько-мотивованими й корелюють із конфліктами в оффлайн. Так, наприклад, у 2001 р. бразильським хакерам напевно не сподобався виступ Папа Римського, і вони зламали сайт радіо Ватикану. Звернення Папи було присвячено Всесвітньому Дню Зв'язку, що відзначається 24 січня – у своїй промові понтифік говорив зокрема про безпеку, які таїть у собі Інтернет [7].

У 2007 р., рівно за місяць до виходу книги Джоан Роулінг «Гаррі Поттер і фатальні моці», хакер розкрив таємницю сюжету останньої частини роману про юного чарівника. Він опублікував повідомлення, де на ламаному англійському переказав сюжет книги, що була їм украдена з комп'ютера співробітниці видавництва «Bloomsbury». Хакер мотивував свої дії релігійними міркуваннями – він заявив, що Папа Римський Бенедикт XVI засудив книги про Гаррі Поттера через те, що вони пропагують язичество. Хакер вирішив оприлюднити розв'язку всієї серії задалегідь, щоб у читачів зник інтерес до неї [8].

Інтернет є також майданчиком для бойових онлайн-дій користувачів католицьких і мусульманських країн. Так 9 листопада 2006 р. в Інтернеті в рамках «електронного джихаду», викликаного на «цитатним конфліктом», ісламістами було організовано хакерську атаку на сайт Ватикану, скоординовану в глобальному масштабі. Сайт Ватикану встояв.

20 березня 2008 р. на одному з ісламістських сайтів з'явилось звернення Усами бен Ладена, який назвав публікацію карикатур частиною «хрестового походу» Ватикану й звинуватив Папу Римського у співучасті. У своїй промові «терорист №1» обіцяв помститися європейцям за передрук карикатур на пророка Мухаммеда, що він сприйняв як більше зло, аніж бомбардування афганських сіл, напади європейців на жінок і дітей. Ватикан офіційно відкинув озвучені звинувачення.

27 березня 2008 р. на британському сайті відеообміну «LiveLeak» було розміщено 15-хвилинний відеофільм «Фітна» («Розбрат») лідера голландської ультрараптової Партії Свободи Гірта Вілдерса. У відеофільмі кадри терористичних атак 11 вересня 2001 р. перемежуються із цитатами з Корану, в яких звучать заклики до знищення невірних. Фільм піддали критиці ООН, НАТО, ЄС, Рада Європи, Організація Ісламської Конференції, офіційна Гаага, російський МЗС тощо.

У відповідь на це саудівський блогер Раїд аль-Саїд розмістив в Інтернеті відео-пародію на антиісламський фільм «Фітна». У шестихвилинному ролику «Шизм» наводяться вирвані з контексту цитати з Біблії, що начебто зазивають до

насильства, висловлення представниці однієї з американських християнських організацій, що закликає дітей не боятися жертвувати собою в ім'я Бога. «Жорстокість» християнства до мусульман стверджується в «Шизмі» документальними кадрами побиття іракських підлітків англійськими солдатами в Басрі й видами нічного Багдада, освітлюваного спалахами вибухів американських ракет.

У діяльності Інтернет-аукціонів присутній також і католицький аспект. Так, наприклад, Ватикан вимагає від Інтернет-аукціону «eBay» припинити торгувати фальшивими реліквіями католицьких святих, серед яких: локон святої Терези з Лізьє, пасмо волосся святої Бернадетти Субіру, кістка 13-літньої мучениці часів Римської імперії святої Філомени, шматок туніки святого Франциска Ассізьського, реліквії святого Вікентія, останки святих і навіть «перо Святого Духу». На випадки продажу на аукціоні «eBay» фальшивих реліквій звернула увагу у Ватикані організація «Міжнародна кампанія за святі мощі» (International Crusade for Holy Relics – ICHR), а також італійський «Телефон проти обману» (Telefono Antiplagio). ICHR на своєму сайті закликала бойкотувати діяльність «eBay» і відправила листа до керівництва цього аукціону із проханням зняти з продажу ці предмети [9].

Новообраний Папа Римський Бенедикт XVI відразу ж став об'єктом інтересу торговельних організацій у Мережі. Інтернет наводнили пропозиції продати футболки з фотозображеннями нового Папи Римського. Сайти аукціонів «eBay» нараховують тисячі пропозицій усіляких товарів, пов'язаних з ім'ям Бенедикта XVI: фотографії й портрети, «підписані особисто» Бенедиктом XVI, чітки, книги, які він «особисто читав», євроценти із зображенням Папи, що з'явилися в продажі (не пройшло й 20 годин з моменту оголошення вибору кардиналів) [10].

У вересні 2007 р. в Інтернеті здійснювався продаж одягу Папи Римського Іоанна-Павла II, весь прибуток від якого надійшов у комісію з його канонізації. Сутану понтифіка розрізали на 100 тисяч фрагментів. Ці священні реліквії, що мають вид шматочків білої тканини, а також «святую листівку» з молитвою про здобуття благодаті при заступництві Іоанна-Павла II могли одержати віруючі, замовивши їх Інтернетом.

Інтернет-сервіси також мають католицький аспект своєї діяльності. Очевидна певна проблематика взаємин релігійних (у тому числі й католицьких) організацій з відеосервером «YouTube». Так антинаркотичні організації вимагають видалити з «YouTube» ролики, що показують експерименти з токсичними речовинами, із чим «YouTube» не згодний. Відеопортал відповів відмовою на пропозицію сенатора США Джо Лібермана зняти з ресурсу відеоролики, створені терористичними угрупованнями, наприклад, «Аль-Каїдою». А в жовтні 2007 р. протести католиків із усього світу змусили адміністрацію «YouTube» забрати образливі антикатолицькі відеоролики, а їхнього автора «забанити». Петицію із проханням забрати з «YouTube» ролики поширила католицька організація «Америці потрібна Фатіма» – за тиждень цю петицію підписали більш як 18 тисяч чоловік. «Розуміння» виявилось недовговічним: ролики повернули на сайт, хоча раніше відеоматеріали, образливі для євреїв і мусульман, було вилучено [11].

Британська міжконфесійна благодійна організація «Християнський інститут» звернулася до суду з позовом на американську компанію «Google», звинувативши її в дискримінації прав віруючих. Коли «Християнський інститут» попросив про надання місця для реклами свого сайту, спрямованого проти абортів, «Google» відмовив. У 2005 р. «Google» також відмовив у проханнях про розміщення реклами однієї з консервативних американських організацій, а в 2007 р. заблокував блог бразильського проповідника Жуліо Северо водночас з активною кампанією проти нього, розгорнутою активістами руху гомосексуалістів [12].

Деякі віруси в Інтернеті приурочені до католицьких свят: поштові «хробаки», що маскуються під різдвяні листівки: «Atak.H», «Ardamax-E», «Christmas.exe», «IM.GiftCom.All», «З Новим роком»; тему Дня святого Валентина використовують «Nuwar.OL», «Nuwar.D», «Valcard» (ValentineCard.exe), «Valentin.E», «I love you». У червні 2005 р. у мережі Інтернет з'явився вірус «Kedebe-F», який застосовує для зараження комп'ютерів повідомлення про нові деталі, пов'язані зі смертю Папи Римського Іоанна-Павла II.

Спам також буває католицьким. За даними британської компанії «Email Systems», що займається моніторингом потоку пошти, обсяг спаму, який має відношення до релігії, у квітні 2006 р. перевищив свій звичайний рівень і склав 10% усього спаму. Такий інтерес до релігії експерти пояснюють смертю Папи Римського Іоанна-Павла II й обранням його спадкоємцем кардинала Йозефа Ратцингера. У подібних спамових листах містяться, наприклад, реклама книг і відеокасет з біографією Іоанна-Павла II, пропозиції пожертвувати «на будівництво кафедрального собору в рідному місті Папи» [13]. У листах зі спамерського розсилання могло бути всього два слова в заголовку – «Просто вір» – і лаконічне висловлення в тілі листа: «Вічність – це дійсно довгий час. Якщо ти або хтось близький тобі дотепер не прийняв Бога, будь ласка, зроби це». Скористалися смертю Папи Римського й фішери: почастишали розсилання, що являють собою «нігерійські листи» – автор просив допомоги «братові во Христі», надавши допомогу в переведенні великої суми грошей в іншу країну за відсотки [14].

Через Інтернет поширюються відомості про святі дива. Славомір Одер, польський священник, ведучий кампанію по канонізації Іоанна-Павла II, закликав католиків надсилати йому на електронну адресу GiovanniPaoloi@VicariatusUrbis.org будь-яку інформацію про життя й чудеса Папи Римського – це може прискорити процес канонізації колишнього понтифіка.

Фігуру покійного Папи Римського Іоанна-Павла II набуло полум'я запаленого багаття на службі, що проходила на півдні Польщі. Це може послужити ще одним чудом для долучення померлого понтифіка до лику святих. Одному зі свідків надзвичайної події вдалося зробити фотографію – знімок був опублікований на багатьох католицьких інтернет-сайтах, а також трансливався ватиканським телебаченням.

Біометричні способи ідентифікації теж застосовуються католицькою церквою. Так ватиканська бібліотека, чий фонд нараховує майже два мільйони книг і рукописів, почала використовувати RFID-чипи. Компанії «BI-key» і «identiMetrics»

оголосили про успішне впровадження спільно розробленого цими фірмами продукту в католицькій школі Явища Пресвятої Діви Марії у Філадельфії. При вході в аудиторію школярі торкаються сканера і завдяки ідентифікації відбитків складаються точні дані про відвідуваність, що також дає можливість заздалегідь планувати обіднє меню. У листопаді 2008 р. Ватикан вирішив знову ввести обов'язкову реєстрацію приходу на роботу – майже через 50 років після того, як вона була скасована. Вищі духовні особи тепер повинні реєструвати за допомогою пластикових карток час приходу на роботу, а також час відходу. Тим самим Ватикан прагне підвищити дисципліну й ефективність роботи.

Що стосується проблеми кіберсквотерства (спекулювання доменами), то незадовго до обрання Папи Римського в Мережі виник цілий ряд доменних імен, що так чи інакше експлуатують ім'я нового Папи Римського: домени PopeBenedictXVI.com, BenedictXVI.com, Papst-Benedikt.de, benny16.com та ін. Католицький аспект кіберсквотерства полягає і в тому, що компанії, які спеціалізуються на розміщенні порнографічної продукції в Інтернеті, скуповують застарілі назви католицьких доменів та покинутих католицьких сайтів. Кількість старих церковних сайтів зараз досить велика у зв'язку зі зміною назв та перереєстрацією нових доменів. Адже, коли Інтернет тільки створювався, назва домену мала налічувати не більш як 14 букв, у 1999 р. цей ліміт було розширено до 67 знаків, внаслідок чого господарі сайтів стали змінювати назви [15].

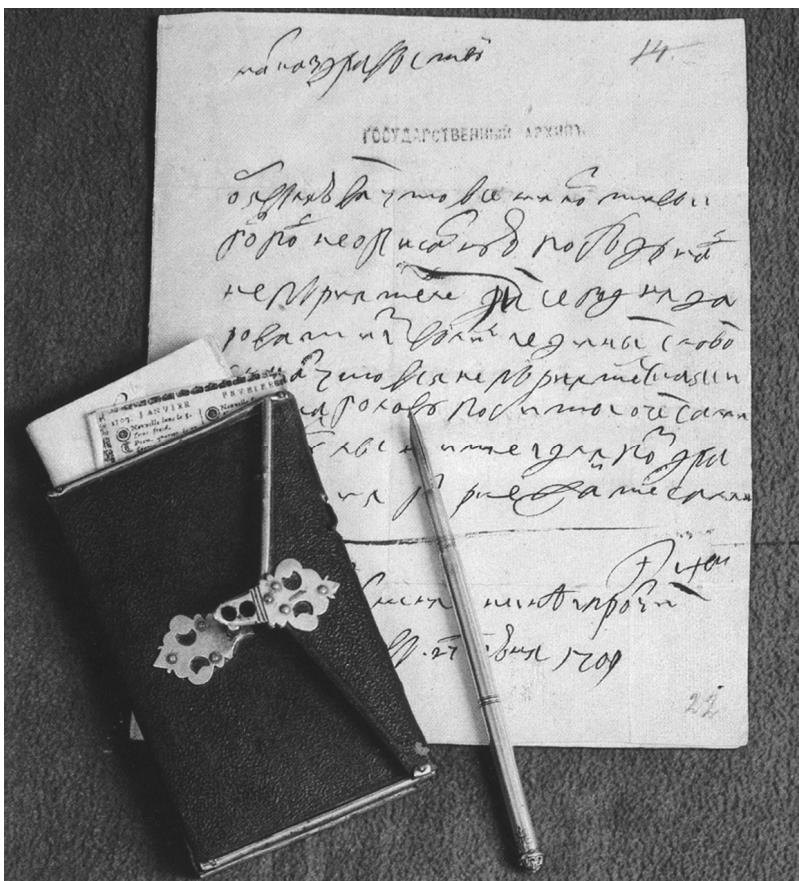
Більш як мільйон осіб залишили послання для Іоанна-Павла II в електронній книзі співчуттів, що було відкрито в кіберпросторі за адресою www.onet.pl/0a8.

Серед перспектив віртуалізації католицизму, на нашу думку, – сприяння РКЦ і розробці програмного забезпечення, що здійснює фільтрацію контенту, розширення релігійної присутності в Мережі за допомогою електронних мас-медіа й мультимедійної продукції, використання релігійними організаціями можливостей віртуальної й дистанційної освіти. Віруючі могли б долучатися до здійснення екуменічних проєктів, беручи участь у діяльності MyChurch і Faithbook (релігійні соціальні мережі), Міжнародної християнської інтернет-церкви www.churchmeeting.net (створена для тих, хто піддається гонінням або не має можливості відвідати церкву), християнського GodTube, міжнародного служіння Помазание.org, проєкти Wiki Bible <http://en.wikisource.org/wiki/WS:WPWB>, метою якого є подолання протиріч між різними релігіями шляхом створення оригінального, відкритого тексту Біблії і т. ін.

Ми вважаємо, що для РКЦ актуальна також підготовка релігійних програмістів – фахівців інформаційних систем, чийм завданням буде протидія соціально деструктивним явищам кіберпростору (сайти самогубств, ксенофобії, сайти екстремістської, терористичної й аморальної спрямованості), зниження модусу міжрелігійного протистояння в Мережі Інтернет.

Використані джерела:

1. Мартынюк Э.И. Особенности религиозной жизни во второй половине XX века. – Одесса: ИПКУ, 1997.
2. Применение эсперанто среди христиан / [http:// users.gazinter.net /sezonoj/ Um07.htm](http://users.gazinter.net/sezonoj/Um07.htm)
3. Пользователи сети голосуют за е-святых / [http://www.utro.ru/articles/ 2003/04/07/139648.shtml](http://www.utro.ru/articles/2003/04/07/139648.shtml)
4. Папа Римский поблагодарил Бога за Интернет / [http://www.webplanet.ru/news /lenta/2005/2/22/papa.html](http://www.webplanet.ru/news/lenta/2005/2/22/papa.html)
5. Сергеева Н. Богоугодная Сеть / <http://www.computerra.ru/compunity/russ/20741/>
6. Благословение Папы можно теперь купить в Сети / [http://www.newsru.com/ religy/28mar2001/papabless.html](http://www.newsru.com/religy/28mar2001/papabless.html)
7. Хакерам не понравилось выступление Папы Римского, и они взломали его / <http://lenta.ru/internet/2001/01/26/pope/>
8. Шутка привела хакера на полтора года в тюрьму / [http://www.rambler.ru/news/ it/viruses.hackers/565774690.html](http://www.rambler.ru/news/it/viruses.hackers/565774690.html)
9. Ватикан добивается от Интернет-аукциона eBay прекращения торговли фальшивыми реликвиями / <http://content.mail.ru/arch/3035/1854282.html#32>
10. Новый Папа Римский уже «вышел в тираж» / <http://itnews.com.ua/16739.html>
11. Католики протестуют против кошунственных роликов на YouTube / <http://wwjd.ru/news/evangelical/katoliki-protestujut-protiv-kowun/>
12. Британские христиане подали в суд на Google за нарушение прав верующих / <http://www.newsru.com/religy/11apr2008/gericht.html>
13. Возросло количество спама на религиозную тематику / <http://www.spamtest.ru/news.html?id=19621>
14. Божий спам / <http://magicpc.spb.ru/journal/200601/23/01.php?journal=last>
15. Российские порнодельцы взяли за католический интернет / <http://www.religio.ru/arch/09Aug2001/news/relisoc/1717.html>

ЕПІСТОЛОЛОГІЯ

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ФЕДОРА ПАВЛОВИЧА ШЕВЧЕНКА

Важливим джерелом для дослідження наукової біографії вчених, реконструкції певних аспектів їх творчого життя є епістолярна спадщина – комплекс джерел, що включає в себе листування¹. Епістолярія є яскравим проявом суб'єктивного сприйняття подій, що з одного боку примушує ставитися до них з критичною пересторогою, з іншого – цей аспект дає змогу реконструювати певні прояви ментальності учасників листування, виявити коло їх інтересів – наукових, суспільних, їх ставлення до свого оточення. Оскільки більша частина листування не передбачалася для публікації, багато життєвих ситуацій та історичних фактів у них висвітлювалися об'єктивно².

Епістолярна спадщина Федора Павловича Шевченка (1914–1995) – відомого вченого-медієвіста, в основному зберігається в особовому архіві історика у фондах ІР НБУВ. Це, передусім, листування з колегами. Найбільш репрезентативно представлено листування з відомим українським істориком, учнем М. Грушевського І. Крип'якевичем. Кореспонденція І. Крип'якевича нині зберігається переважно в родинному архіві історика. Значна частина листування І. Крип'якевича була опублікована його учнем Ю. Сливкою³. У архівах обох вчених зберігається приблизно однаковий комплекс епістолярій, що нараховує сотні листів, їх поєднання дозволяє повніше зрозуміти характер взаємовідносин між І. Крип'якевичем та Ф. Шевченком. Такий доволі значний обсяг дозволяє системно використати для їхнього дослідження методика епістолологічного аналізу, запропоновану І. Войцехівською та В. Ляхоцьким⁴.

Листування між І. Крип'якевичем та Ф. Шевченком за своїм функціональним призначенням відноситься здебільшого до приватного, що обумовлене особливостями відносин між адресатами, які були колегами та розробляли спільну проблематику – період ранньомодерної історії.

Перші листи датуються 1953 р. В той час Ф. Шевченко обіймав посаду завідуючого відділом країн народної демократії Інституту історії, а І. Крип'якевич був директором Інституту суспільствознавства у Львові. Всю кореспонденцію можна розділити на кілька хронологічних періодів: 1) 1953–1957, 2) 1958–1962, 3) 1963–1967 рр. Спробуємо стисло проаналізувати кожен із них, обґрунтовуючи доцільність такої періодизації. Домінуючою темою першого періоду листування було обговорення монографії І. Крип'якевича “Богдан Хмельницький”, науковим редактором якої виступав Ф. Шевченко. В листі від 21 травня 1953 р. автор монографії звертається до нього: “Відсилаю Вам на редагування “Богдана Хмельницького”, доручаю Вашій оцінці моє дітище і прошу привести його до кращого стану, як це міг би зробити його рідний батько”⁵.

Листування містить детальне обговорення змісту роботи І. Крип'якевича “Богдан Хмельницький”, критичні зауваження Ф. Шевченка, відповіді автора.

До цього ж періоду варто віднести листи, де ідеться про організаційні заходи з підготовки “Українського історичного журналу”, перше число якого з’явилося в 1957 р. У своїх листах І. Крип'якевич часто запитує про терміни появи часопису, пропонує співпрацю львівських учених.

Приблизно з кінця 1957 р. розпочинається другий період у листуванні І. Крип'якевича і Ф. Шевченка. Він є найбільш репрезентативним не лише за хронологією, але й за змістовим наповненням. Домінуючою тематикою тут є робота Ф. Шевченка “Політичні та економічні відносини України з Росією в другій половині XVII ст.”, яка була одночасно і його докторською дисертацією. Тепер вже І. Крип'якевич виступав науковим редактором праці Ф. Шевченка⁶. В одному з листів І. Крип'якевич пише про тематику його монографії: “Оце диво, що Ви взяли за таку роботу!”⁷. Зауваження І. Крип'якевича часом доволі критичні – обидва історики гостро дискутують про окремі положення. Однак редактор в цілому дуже добре оцінив роботу Ф. Шевченка, зокрема зазначає, що її текст “справив прекрасне враження, майбутнім історикам не буде про що тут писати”⁸. Ф. Шевченко в своїх листах ділиться з колегою враженнями про обговорення у відділі феодалізму Інституту історії тексту роботи, де їй дано позитивну характеристику із застереженням про “відхід від існуючих канонів”⁹. Робота Ф. Шевченка дійсно мала відхилення від офіційних канонів радянської історіографії, які історик вважав давно застарілими¹⁰.

Після публікації “Політичних та економічних відносини України з Росією в другій половині XVII ст.” ажітаж навколо цієї роботи не припинявся. Зауважимо лише, що в листуванні зачіпається тема кількадечного обговорення монографії Ф. Шевченка на засіданні Вченої ради Інституту історії в 1960 р., де її гостро розкритикували саме за недотримання “канонів”. Через це сам захист дисертації був перенесений на 1963 р. і відбувся у Москві.

В листах І. Крип'якевич і Ф. Шевченка часто згадуються рецензії на роботу останнього, які нерідко були замовними і далеко не завжди відповідали науковим принципам. Маються на увазі рецензії в журналах “Комуніст України”, “Вопросы истории”. З приводу таких рецензій, а також взагалі через ажітаж навколо монографії Ф. Шевченка писав до свого колеги: “Від обставин, що склалися, годі бажати кращого. Час кращий суддя і для них, і для мене”¹¹. Тема, пов’язана із захистом дисертації, присутня в листуванні до 1963 р. включно. Ф. Шевченко детально інформує І. Крип'якевича про всі перипетії, пов’язані з цією процедурою¹². Зокрема, пише про одноголосну підтримку під час захисту в Інституті історії в Москві, що зазвичай буває дуже рідко¹³.

Ф. Шевченко в своїх листах інформує І. Крип'якевича про своє призначення завідуючим відділом спеціальних історичних дисциплін у 1960 р. “На відділ дивляться як на допоміжний в інституті, а не на такий, що має конкретні завдання... Важливо повернути начальство на реальну роботу в цій галузі,” – зазначено в од-

ному з листів Ф. Шевченка¹⁴. Він також ділиться зі своїм адресатом ідеями по створенню збірника “Історичні джерела та їх використання”, за аналогією до московського щорічника “Археографический ежегодник”¹⁵. І. Крип’якевич покладав великі надії на діяльність Ф. Шевченка на посаді завідуючого: “Дуже раді, що відкриваються нові перспективи розробки цих дисциплін, які до цього часу перебували без будь-якої опіки”¹⁶. І. Крип’якевич також пропонує свою допомогу в організації семінару зі спеціальних історичних дисциплін, який уже існував у Львові¹⁷.

В листуванні часто згадується “Український історичний журнал”, головним редактором якого був Ф. Шевченко. На його вихід у світ І. Крип’якевич відгукнувся таким чином: “Прекрасний журнал з різноманітним змістом, вітаємо Вас з цим подвигом”¹⁸. На хвилі ентузіазму І. Крип’якевич навіть пропонує налагодити співробітництво з діаспорним істориком О. Пріцаком, який мав надіслати свої статті до часопису, зокрема розвідку – “Перший монгольський намісник в Східній Європі” (2 др. арк.)¹⁹. Втім, невдовзі початкова ейфорія пройшла. “Український історичний журнал” поступово починає перетворюватися на агітаційний часопис. У зв’язку з цим, в одному із своїх листів І. Крип’якевич зазначає, що “для “феодалів” “УДЖ” нецікавий і дуже сірий”²⁰. Відтак для його покращення він пропонує ввести нові рубрики, зокрема “Нові знахідки”, де б публікувалися відкриття, цікаві факти та документи, віднайдені науковцями в архівах. Ще однією рубрикою мали стати “Спеціальні історичні дисципліни”. На жаль, Ф. Шевченко, хоч і був головним редактором, не був вільний у визначенні редакційної політики часопису.

Третій період в листуванні істориків розпочався приблизно в 1963 р. і тривав до смерті І. Крип’якевича в 1967 р. 1962 р. І. Крип’якевич йде на пенсію. “Обридла адміністративна робота, хочу більше займатися наукою”, – так він аргументує своє рішення в одному з листів. Цей період в листуванні характеризується обговоренням наукових планів та ідей. Серед спільних проєктів, що обговорювалися вченими – створення історичного атласу України²¹, в роботі над яким активну участь брали обидва. Ф. Шевченко ділився також ідеєю створення “Вступу до історичної науки”²², який мав би стати своєрідним увідним курсом для науковців-істориків. До видання планувалося включити розділи з методики історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та ін. Ф. Шевченко писав про “нашу руську трійцю”, яка в короткі терміни спроможна здійснити цей проєкт²³. Очевидно, він мав на увазі себе, свого адресата та, гадаємо, І. Бутича – відомого історика-археографа, котрий довгий час співпрацював з Ф. Шевченком.

Епістолярні джерела, особливо якщо вони стосуються людей творчих, можуть пролити світло на їхні наукові плани, в тому числі не здійснені²⁴. В даному випадку йдеться не лише про “Вступ до історичної науки” чи історичний атлас. Ф. Шевченко готував монографію на тему історичних зв’язків України з південнослов’янськими народами. З цього приводу він часто звертався до І. Крип’якевича, радячись з ним з окремих питань²⁵. Втім, монографію написати так і не вдалося, натомість ця тематика знайшла відображення в декількох статтях та підготовчому матеріалі до планованої праці, обсяг якого свідчить про фундаментальність запла-

нованої роботи²⁶. “Тем дуже багато, не виходить працювати в одному напрямку”, – зазначає Ф. Шевченко²⁷. У відповідь І. Крип’якевич радить “не працювати в жанрі “малих форм”... Не розмінійтеся на “копійки”, давайте широке полотно!”²⁸.

Останній лист І. Крип’якевича до Ф. Шевченка датовано 27 листопада 1966 р. В ньому міститься анотація до розділу “Методика історичного дослідження”, що мав стати складовою “Вступу до історичної науки”²⁹.

27 квітня 1967 р. Ф. Шевченко отримує телеграму про смерть І. Крип’якевича³⁰. Невдовзі до нього надійшов лист від сина вченого, в якому він пропонує опублікувати роботу батька “Нарис методики історичного дослідження”³¹.

Зміст листування І. Крип’якевича та Ф. Шевченка дає підстави стверджувати, що це було спілкування колег-однодумців і, навіть, друзів. Адже Ф. Шевченко довіряв І. Крип’якевичу свої творчі ідеї, ділився власними переживаннями з приводу особистих проблем, вбачав в ньому наставника, людину більш досвідчену, однодумця, яких у Ф. Шевченка було не так і багато. І. Крип’якевич також сприймав Ф. Шевченка як однодумця, творчого й талановитого науковця. “Ми з Вами належимо до одного “клану”...”, – писав в одному з листів львівський історик³², розуміючи під цим не лише спільні наукові інтереси, але й спорідненість світоглядів, які достатньо вирізнялися на загальному інтелектуальному тлі тогочасного науково-історичного середовища.

Епістолярна спадщина Ф. Шевченка містить і менш репрезентативні зразки листування, які є, однак, цінними для дослідження творчості та наукової біографії вченого. Серед них можна виокремити два документи: лист, датований 1946 р. – від колишнього одноклассника³³ та найдавніший за хронологією лист 1939 р. – від матері Євгенії Герасимівни, в якому повідомляється про смерть батька³⁴.

Ширше представлено службове листування, яке можна розділити на періоди, що збігаються з етапами наукової кар’єри історика. Перші зразки такого листування датовано серединою 40-х рр., коли Ф. Шевченко був заступником голови Комісії по вивченню історії Великої Вітчизняної війни. В процесі збирання, обробки і публікації джерел з історії війни Ф. Шевченко вів листування з численними свідками нещодавніх подій, регіональними авторами, які надсилали свої розвідки, документи, вносили пропозиції щодо покращення роботи комісії. Слід відзначити, що, не зважаючи на доволі значний обсяг кореспонденції, Ф. Шевченко знаходив час відповідати кожному з дописувачів, висловлював подяку чи ґрунтовні поради щодо напрямку подальшої роботи³⁵.

Одним із тематичних блоків службового листування є епістолярні джерела, пов’язані з діяльністю Ф. Шевченка на посаді редактора “Українського історичного журналу” (1957–1971). За цей тривалий відрізок часу до нього надходили численні листи з проханням опублікувати ту чи іншу статтю, дати рецензію, висловити свої судження з приводу певного матеріалу. Для прикладу можна навести його лист до одного із дослідників, якому він радить надмірно не захоплюватися критикою націоналізму, не ігнорувати праці В. Липинського, Д. Яворницького, Д. Багалія³⁶. На першому етапі існування УІЖу (1957–1959) багато листів надхо-

дило від краєзнавців, вчителів, методистів райвідділів освіти, в яких висловлювалися пропозиції наближення часопису до їх інтересів.

З приводу роботи УІЖу Ф. Шевченко отримував листи з Канади, зокрема з Торонто, від історика П. Кравченка, який пропонував свою статтю до часопису, а також повідомляв про виявлення в канадських архівосховищах оригінального листа Б. Хмельницького та висловлював пропозицію про можливість обміну друкованою продукцією між українськими та канадськими істориками, зокрема, про намір відіслати до України підбірку часопису “Українське життя”³⁷. Звичайно, що така співпраця не мала продовження, не зважаючи на відносно ліберальні часи “хрущовської відлиги”. Втім, такі листи свідчили, що українська діаспора поклала велику надію на співпрацю, з ейфорією сприймаючи окремі поступки режиму. Це також пов’язано з процесом зміни ставлення нового покоління діаспорних істориків до радянських реалій, зокрема в розвиткові історичної науки, які воліли вбачати в ній не ідеологічного антагоніста, а радше партнера³⁸.

У 1971 р. Ф. Шевченко отримав з Канади листи від відомого діаспорного історика Романа Сербина. Останній також пропонував співпрацю, зокрема налагодження обміну виданнями. Особливо в Канаді були зацікавлені в отриманні “УІЖу” та “Архівів України”. Українські історики запрошувалися до написання рецензій на праці західних істориків, виконання спільних наукових проєктів, в тому числі укладання збірника з історії Галицько-Волинської держави³⁹. Не відомо, чи відповідав Ф. Шевченко на листи, отримані із закордону, але факт такого листування використовувався для його дискредитації.

Ф. Шевченко вів також “менш небезпечне” листування з істориками країн соціалістичного табору в період 1949–1960 рр., перебуваючи на посаді завідуючого відділом історії країн народної демократії.

У 1963 р. після тривалого часу гострих дискусій, нерідко позанаукового характеру, Ф. Шевченко захистив докторську дисертацію. З цієї нагоди до нього приходили численні вітальні листи та телеграми. Їх географія свідчить про широкі наукові зв’язки історика. Кореспонденція надходила з різних куточків України – Львова, Чернігова, Одеси, Миколаєва, Херсона, Дніпропетровська; союзних республік – Москви, Ленінграду, Кишинєва, Риги, Благовіщенська, Мінська, країн зарубіжжя – Кракова, Вроцлава, Бухареста, Монреалю та ін. Їх зміст в основному зводився до висновку про торжество справедливості, чесність перемоги⁴⁰.

Листування Ф. Шевченка також дає змогу скласти уявлення про ступінь його задіяності в науковому і громадському житті. На його ім’я надходила величезна маса кореспонденції від різних наукових та громадських організацій, приватних осіб: щодо написання рецензій на художньо-історичні твори від видавництв, від архітекторів та пам’яткоохоронців з проханням надати експертну оцінку певним проєктам, пам’яткам архітектури, запрошення стати офіційним опонентом при захисті дисертацій та багато іншого. Це свідчить про значний авторитет Ф. Шевченка, який залишився високим навіть в часи “опали”, що тривала після його звільнення з посади директора Інституту археології та накладення партійного стягнення.

Він завжди намагався підтримувати колег-науковців, сприяв поступу наукової кар'єри багатьох молодих вчених. Одним із яскравих прикладів цього є зразки листування з лєнінградським вченим – дослідником творчості Т. Шевченка Ю. Марголісом. В своїх листах він висловлює вдячність Ф. Шевченку за постійну підтримку у важкі часи переслідувань⁴¹. Відомо, що Ю. Марголіс був звинувачений у націоналізмі, що не завадило Ф. Шевченку підтримувати його попри небезпеку для себе. Пізніше Ф. Шевченко всіляко сприяв учням та колегам Ю. Марголіса, зокрема Є. Косачевській – дослідниці творчості М. Маркевича, Т. Яковлевій – дослідниці української історії XVII ст. та ін⁴².

Свого часу відомий український історик М. Ковальський писав до Ф. Шевченка: “Ніхто, крім Вас не доклав стільки інтелектуальних та моральних зусиль, щоб талановиті дослідники могли стати в ряд у когорті професіоналів. Честь і хвала Вам за підтримку і велику життєву і творчу місію...”⁴³. Ці слова можуть слугувати своєрідним рефреном до всього життєвого шляху Федора Павловича Шевченка.

Епістолярна спадщина Ф. Шевченка є цінним джерелом для вивчення не лише його інтелектуальної біографії. Цей комплекс джерел дає змогу реконструювати різні аспекти суспільного життя середини ХХ ст. Аналіз цих джерел дає змогу відновити ті його елементи, що не достатньо висвітлені або ж мало представлені в інших джерелах. Листування дозволяє певним чином абстрагуватися від образу його учасників, відкриває перспективи для більш цілісного сприйняття процесів, що відбувалися у вітчизняній історичній науці. Джерельно-інформаційний потенціал листування для реконструкції біографії Ф. Шевченка визначається присутністю в ньому документів різного походження, змісту та хронології. Відтак, кожен період життєвого шляху історика знайшов своє відображення в епістолярних текстах. Можна визначити кілька категорій в означеному джерельному комплексі, який окрім суто службового листування містить зразки, які виходять за його рамки і сприяють виокремленню певних ментальних рис адресатів.

1. *Ляхоцький В.* Епістолярія як джерело біографічних досліджень життя та діяльності діячів української культури // Український біографічний словник: історія та проект створення. – К., 1997. – С. 123.
2. *Войцехівська І., Ляхоцький В.* Епістолологія. – К., 1998. – С. 20.
3. *Сливка Ю.* Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – [Вип. 1]: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 500–547.
4. *Войцехівська І., Ляхоцький В.* Вказ. пр. – С. 21–25.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 349. – Спр. 1169–1172. – Арк. 5.
6. *Сливка Ю.* Вказ. пр. – Листи № 17, 24, 30–33.
7. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 1187–1189. – Арк. 3.
8. Там само. – Спр. 1191; Сливка Ю. Вказ. пр. – Лист № 21.

9. Сливка Ю. Вказ. пр. – Листи № 21,23.
10. Там само. – Лист № 23.
11. Там само. – Лист № 42.
12. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 1229–1230. – Арк. 2; Сливка Ю. Вказ. пр. – Лист № 46.
13. Там само. – Лист № 49.
14. Там само. – Лист № 43.
15. Там само.
16. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 1216–1218.
17. Там само. – Спр. 1229–1230. – Арк. 3.
18. Там само. – Спр. 1184–1186. – Арк. 4.
19. Там само. – Спр. 1203.
20. Там само. – Спр. 1228.
21. Сливка Ю. Вказ. пр. – Листи № 51–57.
22. Шевченко Ф. Про створення “Вступу до історичної науки” // Український історичний журнал. – 1959. – №1. – С. 90–99.
23. Сливка Ю. Вказ. пр. – Лист № 44.
24. Критский Ю. Эпистолярное наследие историков как историографический источник // История и историки. Историографический ежегодник за 1973 год. – М., 1975. – С. 87.
25. Сливка Ю. Вказ. пр. – Лист № 47.
26. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 716–719.
27. Сливка Ю. Вказ. пр. – Лист № 47.
28. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 1235. – Арк. 3.
29. Там само. – Спр. 1242.
30. Там само. – Ф. 349. – Спр. 1243.
31. Там само. – Спр. 1244.
32. Там само. – Спр. 1206–1208. – Арк. 3.
33. Там само. – Спр. 1266.
34. Там само. – Спр. 1271.
35. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4620. – Оп. 4. – Спр. 6, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 29, 35.
36. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 1130.
37. Там само. – Спр. 1162–1164.
38. Ясь О. Ф. Шевченко та його науковий доробок з того боку “залізної завіси” // Істину встановлює суд історії. – К., 2004. – Т. 2: Наукові студії. – С. 23.
39. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 1117–1118.
40. Там само. – Спр. 1102, 11098, 1141–1153, 1247–1272.
41. Памяти Ю.Д. Марголиса: письма, документы, научные работы, воспоминания. – СПб., 2000. – С. 304–306.
42. Там само. – С. 305.
43. ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 1094.

ЛИСТИ Г.П. ЖИТЕЦЬКОГО: З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ О.М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Гнат (Ігнат) Павлович Житецький – літературознавець, історик, архівіст і книгознавець, автор листів до відомого історика і археографа Олександра Матвійовича Лазаревського – малодосліджена постать в українській історіографії. Деякі відомості про його життя, службову і наукову діяльність наведені у передмові до праці Г.П. Житецького “Київська громада за 60-тих років”, у дослідженні В. Плачинди про П.Г. Житецького, батька Гната Павловича, у студії О. Оглоблина “Українська історіографія”, а також у невеликих розвідках Л. Дубровіної та Л. Шевченко¹.

Народився Г.П. Житецький 15 лютого 1866 р. (за ст. ст.) у м. Кам'янець-Подільському у родині Павла Гнатовича Житецького, відомого вченого-філолога, педагога і громадського діяча, члена Київської громади, доктора російської словесності, члена-кореспондента Петербурзької академії наук².

У 1876 р. Гнат Павлович вступив до 2-ої Київської гімназії, в якій його батько з 1869 р. по 1876 р. працював учителем російської мови і словесності. Після закінчення гімназії у 1880 р., він продовжив навчання у Колегії Павла Галагана, провідну роль у заснуванні якої відіграв його батько П.Г. Житецький³.

Як видно з “Пам'ятної книжки” за 1880–1881 рр. учня 1-го класу Колегії Павла Галагана Г. Житецького, він був старанним учнем, вчився на “4” і “5”, багато читав. Не давалися йому лише грецька і латинська мови, з яких мав трійки⁴.

У 1880 р. на вимогу київського генерал-губернатора М.І. Черткова його батько П.Г. Житецький через свою громадську діяльність був змушений залишити Київ і два роки працювати у Петербурзі. Щотижня він писав листи дружині – Варварі Семенівні та чотирьом синам. Особливу увагу він приділяв старшому сину Гнату. З листів видно, що він не полишав сина своєю увагою, давав поради, які книжки читати. Г.П. Житецький записав у “Пам'ятній книжці”, що батько радив йому читати праці М. Костомарова⁵.

Під впливом батька майбутній вчений зацікавився українською історією й філологією, а також став відвідувати засідання Історичного товариства Нестора-літописця⁶.

У 1884 р. Г.П. Житецький поступив на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. За університетських часів Гнат Павлович товаришував зі студентами, які цікавилися як наукою, так і національними питаннями. До них належали Д.М. Петрушевський, Є.О. Кивлицький, П.Р. Тимошик, К.Л. Якубовський. У 1889 р. він закінчив навчання зі ступенем кандидата⁷.

Того ж року Г.П. Житецький переїхав до Петербурга. Завдяки протекції свого хрещеного батька В.Л. Беренштама він влаштувався на службу у столичні періодичні видання: “Неделю” і “Школу и жизнь”. Через півроку юнак отримав посаду викладача у гімназіях Гуревича і Таганцевої. Скоро Гнат став відомим педагогом, і його запросили читати лекції в Учительському педагогічному інституті та у Миколаївському кадетському корпусі. Протягом 29 років він викладав у навчальних закладах Петербурга історію, педагогіку і російську словесність, вислуживши чин статського радника⁸.

Викладацьку діяльність у 1898–1903 рр. він поєднував з посадою редактора історичного відділу “Большой энциклопедии” видавництва “Просвещение”, до якої написав близько 300 статей⁹.

У листопаді 1917 р. Гнат Павлович викладав у Петроградському учительському інституті, а також у Миколаївському кадетському корпусі. З листопада того ж року йому було видано посвідчення “для вільного проживання в Петрограді і його околицях і безперешкодливого передвиження по вулицях”¹⁰.

У 1918 р. його запросили до Києва. Маючи бажання повернутися в Україну, але не знаючи, яка там ситуація в непевний революційний час, Г.П. Житецький отримав два посвідчення Петроградського учительського інституту. В одному з них – від 27 травня 1918 р. – йшлося про те, що його, викладача інституту, звільнено до 1 вересня 1918 р., “к каковому строку он обязан вернуться в Институт для продолжения занятий”. В іншому посвідченні – від 6 червня 1918 р. – було зазначено, що педагогічна рада Петроградського учительського інституту відряджає його для ознайомлення з підготовкою нових курсів і станом навчальної справи в Учительських інститутах Півдня Росії¹¹.

З переїздом до Києва 23 серпня 1918 р. Гната Павловича було призначено членом Тимчасового комітету із заснування Всенародної бібліотеки України при Українській академії наук. Комітет працював у складі трьох членів та секретаря під головуванням академіка В.І. Вернадського¹².

Члени комітету підготували статут і штатний розклад бібліотеки. Одночасно вони приймали книги і рукописи, які надходили до бібліотеки від організацій і приватних осіб, а також рятували приватні книгозбірні від знищення. Члени комітету працювали у важких умовах – при відсутності відповідного приміщення для бібліотеки та за мізерну платню¹³.

У 1919 р. Г.П. Житецький заснував і редагував часопис Всенародної бібліотеки “Книжный вісник”¹⁴.

До осені 1920 р. Гнат Павлович завідував відділом стародруків і рукописів. Він був особисто причетний до збирання найціннішого українознавчого рукописного фонду Національної (Всенародної) бібліотеки України, основу якого склали особові фонди відомих діячів України. Після розділу відділу, він очолив відділ рукописів. З початку 1922 р. у відділі почалася робота над описом і інвентаризацією рукописних книжок, документів і листування. Гнат Павлович особисто описував рукописні книги та збірки документів, створював перші алфавітний і хроноло-

гічний каталоги, розробляв інструкції з описання рукописних книг, документів та автографів на книжках, закладав підвалини теоретичного обґрунтування розподілу рукописного матеріалу між архівами, бібліотеками та музеями. За 1922–1926 рр. було опрацьовано 16200 рукописних одиниць зібрання¹⁵.

9 травня 1920 р. Г.П. Житецького обрали членом Комітету з охорони пам'яток старовини та мистецтва при Українській академії наук¹⁶.

Завдяки своїй посаді в УАН Г.П. Житецькому вдалося захистити свою квартиру від ущільнення. 29 вересня 1922 р. Всеукраїнський комітет сприяння вченим при Раді Народних Комісарів УРСР видав йому охоронну грамоту № 321, в якій зазначалося, що Г.П. Житецький є науковим співробітником академії наук, переіменованої у 1921 р. у Всеукраїнську і відповідно до декрету Раднаркому УРСР від 30 серпня 1921 р. та постанови Губвиконкому і Центржилвідділу його квартира не підлягає ущільненню, а його майно не підлягає реквізиції¹⁷.

З 15 серпня 1918 р. по жовтень 1924 р. Гнат Павлович викладав також українську й російську мови у колишній київській Фундуклеївській гімназії, а згодом у трудовій школі № 54¹⁸.

Наукова спадщина Г.П. Житецького досить різноманітна. Він – автор статей про відомих українських і російських письменників та відомих вчених. Серед них – розвідки про письменника І. Вишенського, першого ректора Київського університету М. Максимовича, історика і письменника М. Костомарова, поета і художника Т. Шевченка¹⁹.

Вчений досліджував також життя і творчість О. Пушкіна, М. Гоголя, М. Некрасова та ін. У колі його наукових інтересів були історія громад в Україні та епістолярна спадщина відомих вчених і діячів української культури: М. Костомарова, О. Лазаревського, П. Чубинського, П. Терновського²⁰.

Серед творчих планів Гната Павловича були історія Києва і київського некрополя. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського зберігаються матеріали під назвою “Библиография для книги о Киеве и киевском некрополе”²¹. Проте розпочата ним справа залишилася незавершеною. 8 квітня 1929 р. Г.П. Житецький помер.

Листи Г.П. Житецького до О.М. Лазаревського відносяться до того періоду в його житті, коли він у 1898–1903 рр. працював редактором історичного відділу “Большой энциклопедии”. Для підготовки енциклопедичних статей він залучив ряд авторів з України, серед яких був і О.М. Лазаревський.

Олександр Матвійович Лазаревський народився 8 червня 1834 р. у с. Гирявці Чернігівської губернії, поблизу м. Конотоп,* у небагатій дворянській родині козацького походження. Освіту він здобув у Конотопському повітовому училищі (1844–1846), 2-й Петербурзькій гімназії (1850–1854) і на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету (1854–1858), який він закінчив зі ступенем кандидата²².

У наступні роки Олександр Матвійович служив у різних установах, служба в яких була пов'язана з ліберальними реформами, що проводилися в Російській

імперії у 60–80 рр. XIX ст. Він вважав їх великими і взяв безпосередню участь у реалізації селянської та судової реформ. Завдяки наполегливій, невтомній праці, кристалевій чесності і непідкупності він досяг успіхів на службі у судових органах і завершив свою службову діяльність у чині статського радника на посаді товариша голови Київського окружного суду та члена Київської судової палати. За відмінну службу у судових органах його було нагороджено трьома орденами²³.

Службову діяльність О.М. Лазаревський поєднував із плідною науковою роботою, здійснивши значний внесок у розвиток української історичної науки. Він започаткував в Україні дослідження таких спеціальних історичних дисциплін, як бібліографія й дипломатика, стояв біля витоків досліджень з історіографії та сфрагістики, продовжив дослідження у галузі української генеалогії, розробивши критичний підхід до оцінки родовідних легенд²⁴.

Суттєвим є внесок Олександра Матвійовича у розвиток практичного джерелознавства. Він опублікував велику кількість актових документів, мемуарів, епістолярію, літописів, матеріалів сімейних архівів та історико-статистичних документів. Учений ввів їх до наукового обігу, розширивши джерельну базу вивчення української історії. Він розробив методичні засади практичної археографії, постійно вдосконалював правила публікації документів, приділяючи велику увагу критичній оцінці документальних джерел.

О.М. Лазаревський започаткував також новий напрям у дослідженні соціально-економічної історії Української козацької держави, яка виникла в ході Національної революції (1648–1676 рр.) і продовжила своє існування в Лівобережній Україні до 1764 р. під назвою «Малоросія» як автономія у складі Російської держави. Своїми працями він здійснив поворот від романтичного козакофільства до вивчення життя різних станів Української козацької держави, яку називав «старою Малоросією». У цьому вчений мав ряд послідовників. У своїх працях з історії України другої половини XVII–XVIII ст. він показав українську етнічну ідентичність, простежив її безперервну історію, чим забезпечив існування як держави у свідомості еліти²⁵.

Багаторічна наукова діяльність О.М. Лазаревського, його дослідницька спадщина, яка складає понад 400 праць і публікацій історичних документів з історії Лівобережної України, були великим кроком уперед у розвитку вітчизняної історичної науки. Це розуміли його сучасники, серед яких був і Павло Гнатович Житецький, батько автора листів до О.М. Лазаревського. Збереглося кілька листів Олександра Матвійовича до Павла Гнатовича. В одному з них за 1883 р. йдеться про старовинні портрети відомих українських діячів та про художника, який умів їх копіювати²⁶. Отже їх об'єднували спільні творчі інтереси, любов до української старовини, до рідної України.

В іншому, короткому листі за 1887 р. О.М. Лазаревський запрошував П.Г. Житецького відвідати його вдома з приводу приїзду до нього академіка М.І. Сухомлинова, колишнього викладача Олександра Матвійовича у роки навчання у Петербурзькому університеті²⁷.

Коли у січні 1893 р. П.Г. Житецького вразив лівобічний інсульт, внаслідок якого було спаралізовано праву частину тіла, то О.М. Лазаревський, серед небагатьох його вірних друзів, не забував його відвідати. У листі до В.С. Гнилосирова від 12 лютого 1896 р. Павло Гнатович писав: "Тільки й чую ще, що живу на світі, як прийде до мене щира душа й вірний товариш О.М. Лазаревський"²⁸.

У листі від 11 червня 1893 р. О.М. Лазаревський дякував П.Г. Житецькому за пам'ять, за привітання з днем народження і висловлював надію на покращення його здоров'я та передавав вітання дружині Павла Гнатовича – Варварі Семенівні²⁹.

Свідченням теплих, дружніх стосунків П.Г. Житецького і О.М. Лазаревського був лист Павла Гнатовича з приводу смерті Олександра Матвійовича, яка сталася 31 березня 1902 р.: "Я потерял мою вторую совесть. К нему обращался я с самыми тайными помыслами души моей, ему же отдавал на суд каждый шаг моей жизни. Со времени моей болезни, когда я перестал бывать у людей, сам он каждую неделю бывал у меня. Теперь и сам не знаю, как я буду жить без него"³⁰.

Отже, Олександр Матвійович знав сина Павла Гнатовича – Гната. Тому, працюючи у відділі російської історії у видавництві "Просвещение", він розпочав роботу над підготовкою до видання "Большой энциклопедии" з пошуку авторів статей, і звернувся до О.М. Лазаревського не тільки як до відомого вченого, але й як до товариша свого батька.

Робота над підготовкою "Большой энциклопедии" через конкретні терміни подачі статей вимагала від Г.П. Житецького відповідальності, дисциплінованості, організаційних якостей. Ці риси характеру були й у О.М. Лазаревського. Це й зблизило їх, незважаючи на різницю у віці, про що свідчать листи Гната Павловича.

Оригінали листів Г.П. Житецького до О.М. Лазаревського зберігаються в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. Збірка складається з 26 листів і листівок. Перший лист відправлено 15 лютого 1891 р., останній – 30 березня 1902 р., напередодні смерті Олександра Матвійовича.

У листах йдеться про співпрацю Г.П. Житецького з журналом "Киевская старина", для якого через О.М. Лазаревського він надсилав статті і рецензії на книги, які публікувалися в Росії, але мали значний науковий інтерес для українських вчених. Одночасно він повідомляв про книжкові новинки, в яких йшлося про Україну. Так було, наприклад, з 3-м томом "Історії Росії" Д. Гловайського, чотири розділи якого були присвячені історії Південного Заходу Росії, тобто Україні. Гнат Павлович вважав за необхідне опублікувати рецензію на цю працю.

У листах він ділиться з Олександром Матвійовичем творчими планами, радиться з ним щодо тематики своїх досліджень, особливо з історії і культури Лівобережної України XVII–XVIII ст., розповідає про проблеми при підготовці статей до "Большой энциклопедии".

Листи написані у шанобливому, але одночасно і діловому стилі, що обумовлено різницею у віці й особливостями відносин між автором і адресатом, які були творчими особистостями, об'єднаними спільною справою – роботою над статтями до "Большой энциклопедии" і "Киевской старины".

Листи написані розбірливим почерком і добре збереглися. Вони публікуються за хронологічним принципом відповідно до часу їх написання. Авторські дати зазначені за місцем їх у автографі.

Текстові скорочення, за винятком повторень, розкриті у квадратних дужках із зніманням крапки. Примітки і коментарі подані після публікації тексту листів.

При публікації листів Г.П. Житецького до О.М. Лазаревського повністю збережено мову, морфологічні та стилістичні особливості оригіналу тексту.

1. Житецький І. Київська громада за 60-тих років. – К., 1928. – С. I–III; Плачинда В.П. Павло Гнатович Житецький. – К., 1987. – 205 с.; Дубровіна Л. Житецький Гнат Павлович // Українські архівісти. Біобібліографічний довідник. – К., 1999. – Вип.1 (XIX ст. – 1930 рр.). – С. 140-143; Шевченко Л.В. Житецький Гнат Павлович. Український історик і діяч культури // Репресоване краєзнавство (20–30 рр.). – К., 1991. – С. 343-344; Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956. – К., 2003. – С. 28, 29, 146, 147.

2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1. – Спр. 24789. – Арк. 1

3. Там само; Плачинда В.П. Назв. праця. – С. 78.

4. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 46934. – Арк. 7.

5. Плачинда В.П. Назв. праця. – С. 60; ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 46934. – Арк. 51 зв., 53, 55, 71 зв., 73, 73 зв., 74 зв.

6. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 46934. – Арк. 84 зв.

7. Там само. – Спр. 24789. – Арк. 1; Спр. 49573. – Арк. 8.

8. Там само. – Спр. 49573. – Арк. 9; Спр. 46925. – Арк. 1.

9. Там само. – Спр. 24789. – Арк. 1.

10. Там само. – Спр. 46925. – Арк. 2.

11. Там само. – Спр. 46925. – Арк. 3, 4.

12. Там само. – Спр. 24789. – Арк. 1; Спр. 46907. – Арк. 1, 2.

13. Там само. – Спр. 46907. – Арк. 1, 2.

14. Там само. – Спр. 24789. – Арк. 1; Житецький І. Київська громада за 60-тих років... – С. II.

15. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 46907. – Арк. 1, 2; Дубровіна Л. Назв. праця. – С. 141.

16. Там само. – Спр. 46925. – Арк. 15.

17. Там само. – Спр. 46923. – Арк. 1.

18. Там само. – Спр. 24789. – Арк. 1; Спр. 46925. – Арк. 22.

19. Житецкий И. Литературная деятельность Ивана Вишенского. – К., 1890; Его же. Первый ректор Киевского университета М. Максимович. – СПб., 1904; Его же. Три момента в жизни Н.И. Костомарова // Южные записки. – 1905. – №. 19; Его же. Профессорская деятельность Н. Костомарова // Голос минувшего. – 1917. – № 5–6; Его же. Т.Г. Шевченко // Вестник Европы. – 1907. – № 8.

20. Житецкий И. Пушкин на юге России. – К., 1899; Його ж. Київська громада за 60-тих років. – К., 1928. – 35 с.; Його ж. Листування О.М. Лазаревського і М.І.Костомарова // Україна. – 1927. – № 4. – С. 98-104; Його ж. Новий уривок з автобіографії М.І. Костомарова. П'ять листів П.П. Чубинського до М.І. Костомарова // За сто літ. – К., 1929. – Кн. 4.

21. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 46895. – 40 арк.

* Нині це село перейменоване у Шевченкове і знаходиться у Конотопському районі Сумської області.

22. Отрывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского // Киевская старина. – 1902. – № 6. – С. 471, 473, 478-480; IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68438. – Арк. 1; Спр. 68440. – Арк. 1.
23. Герасименко Н.О. Подвижник історичної науки О.М. Лазаревський // Укр. іст. журн. – 2004. – № 4. – С. 90-102; № 5. – С. 16-35.
24. Там само. – № 5. – С. 31.
25. Там само. – С. 31-32.
26. Листи Олександра Лазаревського // Укр. археогр. збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 314
27. Там само. – С. 322.
28. Плачинда В.П. Назв. праця. – С. 147, 154.
29. Листи Олександра Лазаревського... – С. 340.
30. Плачинда В.П. Назв. праця. – С. 178.

№ 1

**Москва
23.XI.1889**

Многоуважаемый Александръ Матвѣевичъ!

Среди моихъ мытарствъ и суеты московской, я успѣлъ кое что просмотрѣть изъ списковъ малорусскихъ матеріаловъ Арх[ива] Иностр[анных] дѣль. Между этими дѣлами есть дѣла (и ихъ много) о сотникѣ Лисовскомъ (новг[ород]-сѣвер[ском]). Помнится о Лисовскомъ писали Вы (Рус[ский] Арх[ив] 1873 г.?). Книга эта есть у Евг[ения] Алекс[андровича] [1], пользовались ли Вы тогда дѣлами Арх[ива] Иностр[анных] дѣль? Я точно не помню всей статьи и ссылок к ней. Выписываю заглавія нѣкоторыхъ дѣль: Дѣло по челобитной Д. Кутневскаго на сотника Фед[ора] Лисовскаго въ укорительныхъ на его Данилу словахъ; списокъ съ универс[ала] Скоропадскаго [2] Нов[город]-Сѣв[ерской] Усп[енской] соборной ц[еркви] на дворы, лавки и проч[ее], коихъ доходами помянутой церкви, а не сотнику Лисовскому корытоваться и мн[огое] др[угое]. Если Вы не имели под руками всѣхъ этихъ матеріаловъ, то тутъ есть охотникъ обработать эти матеріалы, любопытные и очень характерные, для «Кіев[ской] Стар[ины]». Сообщите мнѣ объ этомъ, Александръ Матвѣевичъ, хотя бы черезъ Евгенія Александровича. Вопросы два: извѣстны ли Вамъ эти матеріалы, интересна ли ихъ обработка для «Кіев[ской] Стар[ины]»?

Глубоко уважающій Васъ
И. Житецкий

IP НБУВ. – Ф. 71. – Спр. 1080. – Арк. 1-2. – Автограф.

№ 2

СПгъ, Екатерин. кан. д[ом] 27, к. 24
[18]91.II.15.

Многоуважаемый Александр Матвѣвич!

Спасибо Вамъ за отвѣтъ, – все что Вы мнѣ предлагаете – выполняю: о книгѣ Шляпкина едва ли раньше половины марта (къ № 4), объ остальномъ (Кочубей, Мердерь) сообщу раньше; но о Лисовскомъ можно сказать только десять словъ, – въ редакціи есть книжка, и эти десять словъ можно изобразить на мѣстѣ, почему я ничего и не посылаю. Но вотъ о какой книгѣ нуженъ спѣшный, очень спѣшный отзывъ: объ Иловайскомъ[3] (III-й т.). Вы, можетъ быть, читали отзывы Безобразова (Рус[ское] обоз[рение] [18]90 г. № 12) и Сторотиева (В[естник] Евр[опы] [18]91 г. №1); и въ Москве, и въ Петербургѣ всюду разговоръ объ этой компиляціи. На дняхъ въ историч[еском] обществѣ было сообщеніе Платонова[4] объ этой книгѣ, (напечатано будетъ въ Ж.М.Н.П.), а также будетъ статья магистранта рус[ской] ист[ории] Кази-Веттера о томъ же. ¼ сочиненія (4 главы) посвящены Юго-Западу, но Юго-Запад молчитъ. Поздній отзывъ никому не нуженъ.

«Передмовами» занимаюсь, но черезъ мѣсяць я почти свободный человекъ (экзамены, пасха). Тогда дѣло пойдетъ усиленнымъ ходомъ. А пока что успѣваю, дѣлаю. Тогда, въ болѣе свободное время пришлю кое что для случайной библиографіи.

Прощайте. Всего лучшаго.

Искренне уважающій Васъ

И. Житецкий.

P.S. Если что будетъ нужно или для Васъ, или для редакціи, – пишите мнѣ, будьте добры.

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68054. – Арк. 1-2. – Автограф.

№ 3

СПгъ, Горох[овая] ул[ица], д[ом] 44, кв[артира] 3
Сент[ябрь] 26, г[од] [18]95

Глубокоуважаемый Александръ Матвѣвич!

Желание выслать Вамъ оттискъ одной изъ моихъ замѣтокъ и поговорить о статьѣ А. Крымскаго[5] (№ 9. К[иевская] с[тарина]) совпало съ прочтеніемъ въ газетѣ о 37-мъ присужденіи премій гр[афа] Уварова[6]. Пользуясь случаемъ, высылаю Вамъ бандеролью «Новое Время» вмѣстѣ съ брошюркой. Позвольте поздравить Васъ, Александръ Матвѣвич, и пожелать Вамъ ко II-му тому «Описанія старой Малороссіи» присоединить еще новые и новые томы. Вы, конечно, повѣрите искренности моего пожеланія и ожиданія, такъ какъ у меня осталась заинтересованность судьбами описываемой Вами старой Малороссіи.

Статья А. Крымскаго произвела на меня самое неприятное впечатленіе. Прежде всего – тонъ статьи какой-то странный, не говорю уже о задорномъ ея

характерѣ. Пусть г. Франко[7] увлекается и строить фантастическіе выводы во многих случаяхъ, – указать ихъ г. Франку слѣдовало. Но, во первыхъ, пріемъ возражений, (вмѣсто гипотезъ г. Франка ставить не менѣе произвольныя свои и затѣмъ восклицать – «хотя бы Франко опровергъ мои догадки, онъ этимъ все таки не защититъ своихъ – стр. 238 и т. п.), – никуда не годится. Опорой для новыхъ гипотезъ служатъ увѣренія, что эта гипотеза «психологически очень вѣроятна!» (стр. 223), или установленіе особыхъ законовъ этой психологіи и т[ак] д[алее], и т[ак] д[алее]. Во вторыхъ, языкъ статьи крайне неряшливый, а выходки – прямо неприличны (стр. 239, 240, 241, 247 и др.). Наконецъ, въ третьихъ, статья, какъ я писалъ о томъ и отцу, болѣе свидѣтельствуеъ не «amica...» (стр. 212), а о суетѣ суеть, далекихъ отъ любезной истины. Во всѣхъ прочтенныхъ мною 35 страницахъ я больше вижу растянутого празднословія и придиричivosti, чѣмъ серьезнаго разбора весьма недурной книги стараго постоянного сотрудника «Кіев[ской] Стар[ины]», и болѣе серьезнаго изъ галичанъ – Ив[ана] Франка. Я хотѣлъ спросить Васъ, Александръ Матвѣевичъ, въ правилахъ ли ред[акции] «Кіев[ской] С[тарини]» печатать в журналѣ письма къ ея сотрудникамъ? Если да, то найдете ли Вы удобнымъ, что бы я, по напечатаніи 2-й статьи, обратился за нѣкоторыми разъясненіями къ К[рым]скому съ такимъ письмомъ въ ред[акцию] К[іевской] С[тарини] для напечатанія въ ближайшемъ ж[урнале]? Разбора длинныхъ (такъ сказать «передовыхъ») въ «К[іевской] С[тарини]» статей К[рымского], конечно, я дѣлать не буду, а въ краткой замѣткѣ – письмѣ вопрошу кое о чемъ рецензента. Во всякомъ случаѣ, такое письмо (для печати или нѣтъ), я вполнѣ предоставляю, если Вы позволите, на Ваше усмотрѣніе и распоряженіе. Как Вы находите мое намѣреніе? Боюсь, не увлекаюсь ли я? Но здѣсь всѣ, прочитавшіе статью К[рымского], разделяютъ мое мнѣніе о ней.

Искренне уважающій Васъ

И. Житецкій.

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68055. – Арк. 1-2зв. – Автограф.

№ 4

Фонтанка, 92, 4

24 февр[аля] [18]99-го г[ода]

Простите, глубокоуважаемый Александръ Матвѣевичъ, что задержалъ отвѣтъ на письме Вамъ. Думаль, что дѣло, о которомъ Вы пишете выяснится вполнѣ, но теперъ возможности откладывать нѣтъ, и я пишу Вамъ.

Хотѣлъ я писать о «Полтаве» Пушкина[8], а слѣдовательно пришлось бы говорить и о прошломъ Малороссіи, но вѣдь съ моихъ точекъ зрѣнія «Полтавой» то я не совсѣмъ доволенъ, вѣрнѣе отношеніемъ Пушкина къ историческимъ матеріаламъ, имѣвшимся у него подъ рукою, прошлому Малорусской исторіи, къ этическимъ вопросамъ (апофеоз доноса и кое что другое); основная мысль (эпilogъ) и всѣ 3 пѣсни, противоречивость въ характеристикахъ, рѣдко замѣчаемыхъ под

звучность рифмъ и бойкость стиха, то же меня мало удовлетворяють въ этой поспѣшной работѣ поэта. Кое что я уже сдѣлалъ для своей цѣли, но когда поднялись вопли и «загрѣмили вити» о Пушкинѣ осенью, я отложила работу; развѣ годна она въ годъ 100-летн[его] юбилея поэта. Разозленные необыкновенною торжественностью (а особенно быстротою сборовъ, такъ что послѣ 10 недѣль ихъ пришлось властямъ прекратить, ибо собрано было въ 70 дней – 236 тыс(яч) и цифра могла превзойти все возможное) говорю, разозленные торжественностью празднествъ Мицкевича[9] патриоты рѣшили превзойти поляковъ и стали даже неистовствовать*, и я рѣшилъ окончательно обождать съ «Полтавой».

Не рассказать ли «о Пушкинѣ въ Малороссіи»[10]. Для «К[иевской] С[таринны]» это было бы удобно. Но во 1-хъ, я могъ бы дать только пересказъ общеизвестныхъ матеріаловъ, т[ак] к[ак] нѣтъ охоты изъ за Пушкина бросать все «печене и варене» и выискивать всякій мелкий или новый фактъ, во 2-хъ, слажу ли я еще и съ этой работой, въ 3-хъ, двѣ небольшія заказанныя работы о Пушкинѣ лежать у меня съ Рождества, а я къ нимъ еще не приступалъ Evgo –

1) Не отказываюсь пересказать о пребываніи Пушкина въ Малороссіи для К[иевской] С[таринны],

2) Всѣ усилія употреблю, что бы за 5 недѣль до торжества (26-е мая) статья была бы у Васъ въ рукахъ,

3) Не полагайтесь на одного меня, поищите и другихъ «разбойниковъ пера» на подобные темы,

4) О ходѣ своей работы въ сторону ли удачи, въ сторону ли неудачи «бюллетени» съ поста буду посылать Вамъ хоть открытками, что бы Вы были апсouvant дѣла. Достаточно? Будьте добры, отвѣтите два слова.

А у нас «бурный приливъ», еще не успокоившійся. «Кто побѣдит въ неравномъ спорѣ»? Об[ер] прокуроръ, Горемыкин[11], Боголюповъ (полиція) или Вите[12], Ермоловъ, Куропаткинъ[13], Муравьевъ[14] (!) и др. (учащіеся, – конечно выражаясь такъ грубо для краткости)... «Ура» императрицѣ-вдовѣ отъ студентовъ при проѣздѣ, тактичность, солидарность и выдержанность учащихся всѣхъ, сочувствіе общества – это въ ихъ рукахъ козыри, есть и другіе. Но немалое и противъ. Во всякомъ случаѣ, кто бы ни побѣдилъ, а нечего ждать ничего хорошаго, освѣжающаго и подымающаго духъ. Гроза пройдетъ, но воздухъ едва ли очистится. Симпатичное общество земляковъ въ П[етербург]ѣ имени Т.Г. Шевченка устраивает 25-го панихиду; въ мартѣ большой вечеръ. Начинаются Шевченк[овские] дни.

Весь Ваш И. Житецкий

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68056. – Арк. 1-2 зв. – Автограф.

№ 5

**Фонтанка, 92, 4.
Марта 4, г. [18]99**

Глубокоуважаемый Александръ Матвѣвичь!

Письмо получилъ; видѣль Мяк[отина] [15] сегодня и говорилъ ему; онъ Вамъ напишетъ письмо. Мало данныхъ о Пуш[кине] въ Малор[оссии] (Кіевъ, Каменка). Все же буду писать. Мнѣ бы нужно было знать, что есть для коротенькаго описанія Кіева въ самомъ началѣ 20-ихъ г.г. XIX-го в. Нѣтъ ли хорошей журнальной (современной намъ) статьи, а еще лучше современнаго 20-м г.г. описанія?.. Знаю, что кое что есть, но что наиболѣе пригодно по характерности и опредѣленности? Будьте добры, сообщите такую библиограф[ическую] справку. А о Каменкѣ и вообще окрестности ея, хотя бы и не непременно въ 20-хъ г.г., ничего нѣтъ? Должно быть нѣтъ. Искренне преданный Вамъ.

И. Житецкий

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68057. – Арк. 1. – Автограф.

№ 6

**Фонтанка, 92, 4.
13 апреля [18]99.**

Вотъ въ какомъ положеніи, глубокоуважаемый Александръ Матвѣвичь, находится Пушкинь; перечтенъ весь онъ самъ; ворохъ книгъ и брошюръ перечтенъ; оставалось проработать еще дня два въ Публич[ной] библиот[еке] съ книгами и статьями, которыя тамъ только могъ дастать, въ концѣ страстной написать и дополнить то, что уже есть на клочкахъ, и думалъ я не позже 19-го отправить къ Вамъ статью. Но неожиданно Публич[ная] библиот[ека] закрылась не на 16-е – 20-е, какъ обыкновенно, а на 12-е – 20-е(!). Т[о] е[сть] съ понедѣльника. Сижу на мели, кое что чиркаю, но необходимо, 21-е и 22-е еще просидѣть въ Публич[ной] библиот[еке]. Такъ что статью пошлю 23-го апрѣля**. Поздравляю Васъ съ праздниками.

Весь Вашъ И. Житецкий.

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68058. – Арк. 1. – Автограф.

№ 7

**Фонтанка, 92, 4.
24 апр[еля] [18]99.**

Глубокоуважаемый Александръ Матвѣвичь,
статья окончена, кромѣ послѣднихъ 2 страницъ. Для нихъ нужно ввести текстъ, к[ото]рый я получу 26-го. Вся статья около 15 печат[ных] страницъ. ¾ ея въ готовомъ переписанномъ видѣ посылаю Вамъ сейчасъ на почту заказной бандеролью. Остальное не замедлитъ прибыть тѣмъ же путемъ. Передъ Пасхой и на Пасхѣ Вы мне не писали ни слова. Почему? Мож[ет] б[ыть] и статьи уже не нуж-

но? Т[ак] к[ак] теперь К[иевская] С[тарина] выходитъ 2-го, 3-го числа, то думаю, что № 5 выйдетъ мая 2-го, 3-го (какъ № 4), а слѣдующій около 1-го іюня, въ к[ото]ром и приличествуеъ говорить о Пуш[кине], т[ак] к[ак] юбилей 26-го – 28-го мая. Пишу [...]

Остаюсь искренне преданный
И. Житецкий

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68059. – Арк. 1. – Автограф.

№ 8

Фонтанка, 92, 4.
24 апр[еля] [18]99-го г.

Глубокоуважаемый Александръ Матвѣвичъ!

Сегодня утромъ рано отправилъ Вамъ открытое письмо. Сейчасъ посылаю больше 2/3 статьи, 5 листовъ, 1 полулистъ (думаю, печатныхъ страницъ 11), а пришлю остальное никакъ не позже 3-хъ дней послѣ отправки начала. Можете быть увѣрены, что ровно черезъ 3 (если не черезъ два) дня получите все. Так[им] образомъ общаніе мое, что въ исходѣ Апрѣля статья будетъ въ редакціи “Кіе[вской] Стар[ины]” исполнено. То, что еще пришлю, будетъ трактовать о Пушкинѣ, Байронѣ[16] и декабристахъ (страницъ 5 печатныхъ), итого печатный листъ. Обратите вниманіе на вставки: на поляхъ 6-го листа (оборотъ) и на стр[анице] 8-й (2 пропущенныхъ по ошибкѣ стиха). Послѣдняя строка 11-й стр[аницы] “были вліяніе европейской литературы и друзей декабристовъ”. Прилагаю (дальше въ этомъ письмѣ) примѣчанье, а, по моему, его весьма слѣдуетъ напечатать. Если ничего не имѣете противъ, то печатайте сейчасъ послѣ подробнаго заголовка, гдѣ у меня стоитъ звѣздочка. Немного мѣста оставить на тотъ случай, если ред[акция] захочетъ ч[то] н[и]будь отъ себя прибавить, тогда послѣ всего примѣчанія надо указать “прим[ечание] ред[актора]”, а если не будете добавлять, то и не надо, какъ захотите. Заглавіе новое – болѣе удачно и соотвѣтствуетъ содержанию. Послѣ краткаго заглавія – подзаголовокъ мелкимъ шрифтомъ. Подстрочныхъ примѣчаній въ статьѣ никакихъ. Вотъ, кажется, и все. Теперь просьба большая: хочу имѣть 50 оттисковъ, больше ничего. Но оттиски на порядочной бумагѣ (ну, хоть такой, какъ въ книгахъ отца[17]), а также въ порядочной обложкѣ. И нельзя ли просить, ч[то] б[ы] въ оттискахъ вышло не меньше 16 страницъ (больше можно)? Будьте добры, Александръ Матвѣвичъ, исполните мою просьбу, буду Вамъ искренне благодаренъ. Сообщите, исполните ли и когда выйдетъ № со статьей моей? Да и годна ли статья? (Verte)

Искренне преданный
И. Житецкий

8 ч(асов) утра 25-го. P.S. Конечно, если надо, перерасходъ за оттиски, т(о) е(сть) ихъ “добропорядочность” готовъ уплатить. Въ случаѣ непригодности статьи, вышлите ее не замедляя, мѣсто ей найду. О крупныхъ измѣненияхъ въ статьѣ сообщите. Простите за всѣ затрудненія. Желая Вамъ всего добраго. Вашъ

И. Житецкий. За пачкотню простите, нѣтъ времени переписывать. Вчера не до 4-хъ, а до 2-хъ была открыта почта. Посылаю сегодня.

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68060. – Арк. 1-2 зв. – Автограф.

№ 9

Фонтанка, 92, 4.

Сегодня утромъ, глубокоуважаемый Александръ Матвѣвичъ, отправилъ къ Вамъ, какъ сказалъ, конецъ статьи. Всего будетъ до 18 печатныхъ страницъ. Статьей недоволенъ, но и тема невозможна, что делалъ П[ушкин] на Юге въ Малороссии – совсѣмъ не для юбилея 100-лет[него] разговоръ, а для пикантнаго фельетона. Какъ увидите, пустился на всѣ экивоки, что бы и Пушк[ин] былъ помянуть добрымъ словом, и К[иевская] С[тарина], какъ опредѣленный органъ, не забыты. Но неудачно, да и спѣшно притомъ. Теперь 1) Желалъ бы удержать римскія цифры (I-VI), но не надъ строкой, а рядомъ въ красной – яснѣе дѣло будетъ. 2) Въ самой послѣдней строкѣ д[олжно] б[ыть] слово «сооруженіе», а не «сооружать», если у меня такое стоитъ 3) Послалъ тогда же Вамъ для смѣси въ № К[иевской] С[тарини] замѣтку о малорус[ских] перев[одах] Пушкина[18]. А теперь жду хоть 2 слова отъ Васъ на всѣ мои многочисл[енные] посланія.

Преданный Вамъ

И. Житецкий

Если бы прислали одну корректуру, то сейчасъ бы обратно.

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68061. – Арк. 1. – Автограф.

№ 10

Фонтанка, 92, 4

26 апр[еля] [18]99

Глубокоуважаемый Александръ Матвѣвичъ!

Маленькое дополненіе и (послѣднее) къ концу статьи; послѣдніе строки (съ красной) слѣдуетъ напечатать такъ: А въ это время величайшему русскому поэту доканчивали сооруженіе памятника въ Москвѣ: на немъ находится надпись:

И долго буду тѣмъ любезень я народу,

Что чувства добрыя я лирой возбуждал.

Спбъ

И. Житецкий

Весьма былъ бы радъ, если есть какая нибудь возможность, получить корректуру одну какую нибудь: 2 дня въ Питеръ пересылка, 2 назадъ плюс еще 1 день. Итого было бы 5 дней. Но поступайте, какъ желаете.

Ваш И. Житецкий

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68062. – Арк. 1. – Автограф.

№ 11

Фонтанка, 92, 4.

5 мая [18]99

Очень благодарен Вам, дорогой Александр Матвеевич, за письма. Не разобрал в открыткѣ подчеркнутаго слова во фразѣ «У Вас было Г», а слѣд[ующее]. Такъ и напечатано. Если Васъ не затруднить, то оттиски, какъ только они будутъ закончены, пришлите мнѣ сюда вѣ П[етербург]гѣ, хотя бы и до выхода № «К[иевской] С[таринны]», т[ак] к[ак] продавать оттиски я не предполагаю. Да хорошо было бы и обложку дать порядочную цвѣтную соотвѣтственно бумагѣ. Перерасходъ, если надо, мой. Ну да вы сами лучший знатокъ этого дѣла, какъ и за корректуру мнѣ, конечно, беспокоиться нечего. Простите, что надоедаю просьбами.

Искренне преданный Вамъ

И. Житецкій

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68063. – Арк. 1. – Автограф.

№ 12

Фонтанка, 92, 4

6 мая, [18]99

Быть можетъ, дорогой Александр Матвеевич, римскихъ цифръ (I. II...VI) и не надо (1-й цифры я не видѣлъ на присланном листкѣ). Поступайте, какъ знаете, т[о] е[сть] какъ по Вашему лучше. Если бы оттиски были готовы вѣ маѣ, то половину (20-25), если будетъ возможность, пришлите заказной бандеролью; будетъ не болѣе 3 фун[тов] [19], т[о] е[сть] обойдется пересылка вѣ 50-55 копѣекъ. Такое огорченіе сдалъ небольшую замѣтку 6 стр[аниц] вѣ «Рус[ское] Бог[атство]» о П[ушкинѣ] для мая, сегодня читаю: на 3 мѣсяца журналъ закрыть М.В.Д.

Ваш И. Житецкій

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68064. – Арк. 1. – Автограф.

№ 13

Фонтанка, 92, 4.

10-е мая [18]99

Вы правы, глубокоуважаемый Александр Матвеевич, – не надо послѣднихъ 2 строкъ, а то чужой совѣтъ, но неладный. Хорошо, что письмо мое пришло не во время. И такъ, если книга отпечатана, то значить моя статья вѣ № майскомъ? Тогда и оттиски, конечно, не запоздають, т[о] е[сть] вѣ 20-х числахъ мая будутъ мною получены. Больше 30 и не посылайте, остальные возьму по приѣздѣ вѣ редакціи. Застану ли Васъ вѣ Кіевѣ, если приѣду вѣ первыхъ числахъ юня? Хотѣлось бы переговорить о нѣкоторыхъ научныхъ, журнальныхъ и издательскихъ предпріятіяхъ. Очень благодарю за Ваши хлопоты по поводу оттисковъ и жду увидѣть свое писаніе вѣ печатномъ текстѣ.

Искренне преданный

И. Житецкій

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68065. – Арк. 1. – Автограф.

Гороховая, 53, 29.
3-го мая, [1]900

Дорогой Александръ Матвѣвичь!

Сегодня получилъ отъ Васъ письмо. Вы очень обрадовали меня тѣмъ, что желаете для «Б[ольшой] Э[нциклопедии]» писать нѣчто большее. Въ этомъ случаѣ, было явное недоразумѣніе, – я, помня Ваше желаніе, что бы Васъ не заваливали (да еще срочной) работой, присылалъ и немного, и небольшое, теперь буду очень радъ пересылать Вамъ и больше, и статьи должныя быть болѣе пространными. Что же касается мѣсячнаго срока, то и онъ былъ искусственъ, именно для Васъ, так какъ я знаю, какъ Вы любите свое fav niente послѣ 1-го іюня. Въ дѣйствительности, вообще сдача В до словъ только на ВО (исключительно) необходима к 1-му іюня, остальное В къ 1-му – 5-му іюля. Вижу я, что перестарался, и теперь не буду. И такъ, предполагаю присылать Вамъ болѣе обстоятельную работу и сроки сообразовать только съ ходомъ печатанія и редактированія «Большой Энцикл[опедии]». Съ В не удастся этого сдѣлать вполнѣ, но это ужъ моя вина.

Въ частности: 1) Съ Вами нельзя не согласиться по поводу войсковыхъ, но тутъ я не при чемъ, – слова эти передали мнѣ изъ военного отдѣла, гдѣ въ словахъ на В всѣ ВО (и военная канцел[ярія], и коллегія и знамя и всяческое другое). Слѣдовательно, какъ же Вы предполагаете, разбивать ли всѣ чины по отдѣльнымъ рубрикамъ (писарь и т. д.) или все свести подъ однимъ кровомъ – генеральная старшина? Если послѣднее, то выйдетъ статья для Г и не въ одинъ столбецъ, и Вы ужъ, будьте добры, возьмите ее на себя, о чемъ и сообщите. 2) Никакого сомнѣнія, что В[елико] Буд[ищанский] мон[астырь] [20] развѣ только займетъ около полустолбца, но нельзя было бы и предполагать, что Вишневецкіе [21], Виш[невеч]чина [22], возный [23] займетъ не то нѣсколько строкъ, но даже поль столбца, очевидно, каждое гораздо больше – столбецъ, два... Да Вамъ ужъ виднѣе. Вообще, Вы объемомъ не стѣсняйтесь: присланные Вами «слова» были написаны лапидарно[24], и такъ кратко, что ни одной строки не вычеркнуто. 3) Если я просилъ о Бѣлец[ких] [25] и Бѣлозер[ских] [26] по нѣсколько строкъ, то потому что о нихъ больше и сказать нельзя. Вообще скажу, что среди большихъ статей рѣдко, но можетъ проскользнуть пустякъ въ нѣсколько строкъ. Если Вы не захотите писать о таковомъ, – только сообщите и тогда ужъ это обязанность редакціи восполнить. 4) Буду просить Васъ, вмѣсто опущенныхъ Вами словъ, если возможно, написать о Варлаамѣ Ванатовичѣ [27] архіеп[ископе] Кіевском, ум[ер] в 1721 и Величкѣ Самуилѣ [28], о каждомъ не по нѣсколько строкъ, а не скупясь. Кромѣ того, все же буду просить хоть что ниб[удь] сообщить о Войнаровскомъ [29], т[о] е[сть] то, что Вы бы считали необходимымъ. Въ крайнемъ случаѣ – гдѣ о немъ искать болѣе точныхъ біограф[ий], а не вымышленныхъ опозитизированныхъ свѣдѣній? 5) Слѣдовательно, позвольте за Вами считать: Варл[аама] Ванат[овича], Вел[ико]Буд[ищанский] мон[астырь], Величка, Вишневецкихъ Д. и І., Вишневецчину, Вознаго и (Войнаровскаго?). Хотѣлось бы хоть до Ви имѣть скорѣе – остальное въ Іюне. А ужъ по поводу Г впередъ запрашиваю о Генераль-

ной старшинѣ и Гетманѣ (кромѣ другаго на Г, о чемъ сообщу своевременно). Ге будутъ просить в редакціи должно быть къ 10-15 августа, а мож[ет] б[ыть] и позже. 6) Есть у меня Васильчиковы[30] (ихъ четверо – А. А, И. В., Ал. И., Вик. И.) историки и администраторы. Не желалось бы всѣхъ ихъ отдать въ однѣ руки (о нихъ нѣсколькими строчками не отдѣлаешься), но Вы не хотѣли ли бы написать или о комънибудь изъ нихъ, одномъ, двухъ или о всѣхъ?

Теперь, кажется, все выяснилось.

Сейчасъ пишу въ контору и ругаюсь, за то, что Вамъ не выслали 1-го тома “Больш[ой] Энцикл[опедии]”. Перемѣна съ Трачев[ским] [31] и Милюк[овым] [32], дѣйствительно, весьма выгодна для дѣла.

И такъ, увѣдомьте, хоть кратко, – вообще о статьяхъ на В, о генер[альной] старш[ине], о Войнаров[ском], о Васильчиковыхъ и о статьяхъ на Г, которые предполагается будутъ составляться съ Іюля мѣсяца, списокъ же будетъ разосланъ въ концѣ Мая.

Работы по горло. Въ Публ[ичной], Акад[емической] и иныхъ библіотекахъ сижую по 3-4 часа въ день послѣ службы. Рѣдко раньше б[о] обѣдаю. Желаю всего добраго. Преданный Вамъ И. Житецкій.

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68066. – Арк. 1-2 зв. – Автограф.

№ 15

Гороховая 68, кв[ртира] 14
23 сент[ября] [1]900 г.

Глубокоуважаемый Александръ Матвѣевич!

3-го окт[ября] буду въ ред[акции] Б[ольшой] Э[нциклопедии] и скажу, что-бы выслали все причитающееся. Росплата пока подсчитана будетъ до Бо включительно. Пожалуйста, сообщите, высылали ли Вамъ какіе нибудь выпуски Б[ольшой] Э[нциклопедии]? Пока вышло 2 т[ома], 6 вып[усков] (26 вып[уск]). А затѣмъ, если не выслали, желаете ли получить? Условія, – сотрудникамъ даромъ тѣ выпуски, гдѣ есть ихъ статьи, 30% уступки, гдѣ нѣтъ. Но почему Вы себя не считаете сотру[дником]? Неужели виною я? Съ Г – ред[актор] исторіи М[илюко]въ. Онъ д[олжно] б[ыть] Вамъ напишетъ? За Вами же оставлены слова, о к[ото]рыхъ я хотѣлъ говорить лѣтомъ, да не видалъ Васъ. На Г къ концу ноября Генер[альная] старшина, Гетманъ, Гетманщина, къ Рождеству Гордѣнко Е.С. [33] (Харьковскій, почему то М[илюко]въ просиль, чт[обы] Вы написали) и Грабянка [34]. Послѣ Р[ождест]ва – Довбышь[35]. Если откажетесь, огорчите не меня (я уже огорченъ), а М[илюко]ва. И такъ жду отвѣта, а числа 7-8 ок[тября] скажутся результаты моего посѣщенія редакціи.

Ваш И. Житецкій.

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68067. – Арк. 1. – Автограф.

№ 16

Гороховая 68, 14.
5 окт[ября] [1]900 г.

Глубокоуважаемый Александръ Матвѣвичь!

Къ 1-му октябрю подведены Большой Энцикл[опедии] для расплаты расчеты только до Бр (Бо включ[ительно]). У Васъ на Б до Бр – Бакулин[ские], Бороздны и еще что то небольшое на сумму 7 р. 55 к. – 1-й томъ Б[ольшой] Эн[циклопедии] съ уступкой 30% что то около 4 р. 40 к., такъ что слѣд[ует] 3 р. съ коп. Рѣшилъ я обождать первыѣ чиселъ ноября, когда пройдетъ Бу, тогда окажется у Васъ руб[лей] 15-20, которые и будутъ конторой высланы. Может окажется и больше, не знаю. Вы получили 1-й т[ом] въ переплетѣ? Сброшюванъ ли или только корешокъ присланъ? Томы дальнѣйшіе надо ли распорядиться выслать? (выпуски, гдѣ есть Ваши работы, даромъ, гдѣ нѣтъ 30% уступки, кромѣ переплета; вышло 28 вып[усков]. Къ 1 ноябрю закончены будутъ 30 вып[усков]. Т[о] е[сть] 3 тома – до словъ на Бу). Отъ Васъ о Г отвѣта не получалъ. Евг[ению] Ал[ександровичу] скажите, если увидите, что дурно не отвѣчать на спѣшныя письма. Я жду очень 6-й день письма и словъ.

Ваш И. Житецкій

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68068. – Арк. 1. – Автограф.

№ 17

Гороховая, 68, 14.
29 дек[абря] [1]900 г.

Глубокоуважаемый Александръ Матвѣвичь!

Поздравляю Васъ и Вашиѣхъ близкиѣхъ съ наступающимъ Новымъ вѣком. Дай Вамъ много хорошиѣхъ дней и въ будущемъ здоровья и спокойнаго настроенія и любимаго, дорогаго для Васъ труда.

При мне Южаконъ[36] 2 недѣли назадъ распорядился выслать Вамъ даромъ (кромѣ цѣны переплета по 1 р. 20 коп.) II и III т[ома] Больш[ой] Энцикл[опедии]. 1-й т[ом] вышелъ давно и Вам д[олжен] былъ быть посланъ лѣтомъ. Вышли еще 2 вып[уска] (оканчивая словомъ Бушь) [...] слѣд[ует] въ январѣ. О гонорарѣ мнѣ говорилъ Милюковъ, что писалъ Вамъ.

Ваш И. Житецкій.

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68069. – Арк. 1. – Автограф.

№ 18

Гороховая 68, 14.
21 янв[аря] [1]901 г.

Дорогой Александръ Матвѣвичь!

Спасибо за отвѣтъ. Въ [т]ревогѣ я: Вы знаете, что дѣлается дома. Да нехорошо у Васъ и въ [го]родѣ. Теряешься и не знаешь, что же будетъ дальше. Вотъ

список словъ, какія, я помню, были оставлены за Вами: Бакуринскія, Биби-ковъ И.И булава, бунчук[овый] товар[ищ], бунчукъ, Бѣницкій, Бентавскій, Бѣлозерскій, Вишневецкіе, Вишневецчина, Возный, Велико Будищен[ский мона-стырь], Величко, кажется, что такъ. Точно не скажу, могу только приблизительно сказать. Слава богу, легче стало, когда М[илиюко]въ принялъ на себя рус[скую] ист[орию]. Станется въ будущемъ даже свободное время, а привычка работать 3-4 раза въ недѣлю в Публ[ичной] библи[отеке] установилась. Думаю заняться чѣмънибудь помимо Б[ольшой] Эн[циклопедии].

Желаю Вамъ всего лучшаго.

Искренне преданный

И. Житецкій.

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68070. – Арк. 1. – Автограф.

№ 19

Гороховая 68, 14

12 апр[еля] [1]901 г.

Простите, дорогой Александръ Матвѣевичъ, что долго Вамъ не отвѣчалъ, да и теперь отвѣчаю открыткой. Ей богу, опять съ 9-го запряжень окончательно, а о дѣлѣ надо сообщить, потому пока и пишу это краткое письмо. Я просилъ томы 2 и 3 выслать Вамъ въ переплетѣ; это – обычный недосмотр конторы. Можно будетъ надослать переплеты, а ввести въ переплетъ нетрудно. Въ концѣ апр[еля] или началъ мая попрошу Южакова распорядиться, дослать Вамъ 4-й т[ом], а въ маѣ весь 5-й. Что же я буду дѣлать съ беспорядками въ редакціи и конторѣ?! Я вѣдь только постоянный сотрудникъ. Всѣ статьи Ваши съ Барятин[ским] по Густын[ской] лѣтоп[иси] напечатаны или печатаются безъ какихъ бы то ни было измѣненій. Очень одолжите, если напишите: Домонтович, Дунинь-Бор[ковского], Жученокъ, Жураховскихъ, Забѣль, Зорку и Золотаренок. Да – поздно, Дорошенки написаны, Дмитр[ашко]-Раичъ только будетъ въ отдѣлѣ м[ало]рус[ской] литерат[уры]. Сроки для Д возможно скорые, для Ж – май, 3 – лѣтомъ.

Будьте здоровы.

Ваш И. Житецкій.

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68071. – Арк. 1. – Автограф.

№ 20

Гороховая 68, 14

24 апр[еля] [1]901 г.

Конечно, дорогой Александръ Матвѣевичъ, всѣ статьи Б[ольшой] Эн[циклопедии] – платны. (175 руб. за 32 столбца – около 2200 строкъ). За V-й томъ, законченный къ 15 апр[еля] словомъ Гаданіе, Вамъ (сказали мнѣ сегодня) причитается еще 22 р[убля] съ копѣйками, что и будетъ послано 26-го. Въ 1-й полв[ине] мая, будьте добры, сообщите, получили ли Вы деньги за V т[ом]? (да и

раньше – получали ли?). Я тогда скажу, чтобы Вамъ послали 4-й и 5-й т[ом] Б[ольшой] Эн[циклопедии] въ переплетахъ (послѣдний въ такомъ видѣ и появится только въ маѣ). Въ VI-й т[ом] (Гае-Го) войдутъ и Ваши большія статьи на Ге. Венед[...] А[...] очутился въ томъ же положеніи, какъ и Пав[ел] Ник[олаевич]. Больш[ая] Энц[иклопедия] съ новымъ ред[актором] И.М. Гревсом[37] допечатываетъ Г и въ маѣ будетъ торопиться съ Д[...], я сдаю Др. Лично у меня все обстоитъ благополучно. Съ 22 настали у насъ холодные дни, даже съ морозомъ, выпалъ обильный снѣгъ. Ходимъ въ шубахъ. И это передъ 1 мая! Холодно и гадко всюду.

Желаю Вамъ всего добраго

Ваш И. Житецкий.

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68072. – Арк. 1. – Автограф.

№ 21

**Садовая ул[ица], д[ом] 36/36, кв[ртира] №22
20 ноября [1]901 г.**

Дорогой Александръ Матвѣевич!

Безпорядочность дѣлъ по части редакціи произвели новое измѣненіе, так что я вновь вступилъ въ завѣдываніе отд[елом] рус[ской] ист[ории] вмѣсто И.М. Гревса. Немного надѣюсь я на упорядоченіе дѣлъ, но хуже чѣм шло дѣло за этотъ годъ ожидать нельзя. Пришлось взять завѣд[ование] [...], иначе хоть совсѣмъ бросай сотрудничество. За Вами, кажется, на З – Забелы и Золотаренко. Около полов[ины] декабря ихъ бы очень нужно было получить. Пришлете? Не менее безпорядка и по издат[ельской] части, напр[имер] гонорара и выпусковъ, хотя плотятъ и выдаютъ. Въ Декабре постараюсь и по той и по другой части устроить все, что въ Вашихъ интересахъ. По всѣмъ вообще дѣламъ пишете по моему адресу [...].

Ваш И. Житецкий

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68073. – Арк. 1. – Автограф.

№ 22

**Садовая 36/36, кв. 22
27 XI. [1]901**

Дорогой Александръ Матвѣевич!

Милюк[ов] давно совсѣмъ никакого участія въ ред[акции] Б[ольшой] Эн[циклопедии] не принимаетъ (кажется, еще до приключ[ения] съ нимъ, что то вышло у него съ Южак[овым]). Да и онъ не находится въ Петер(бурге). После ухода Гр[евса] остаюсь один я; такъ какъ я уже хлопочу о гонор[аре] для 4-5 мною приглашенныхъ сотрудниковъ, въ томъ числѣ и Васъ, то считаю, что удобнѣе, дабы я уже довелъ это до конца и на сей разъ (по крайней мѣрѣ пока) не слѣдъ бы лично Вамъ писать, ибо раньше Вы не писали. Надѣюсь, скоро все уст-

роится благополучно, Вы получите, конечно, все Ваше, а также и выпуски Б[ольшой] Эн[циклопедии], о чемъ позабочусь и что считаю прямымъ своимъ долгомъ. [...] Заб[...] и Золот[...] и вскорѣ напишу Вамъ.

Ваш И. Житецкий

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68074. – Арк. 1. – Автограф.

№ 23

Садовая 36/36, 22.

7 XII. [1901 г.

Самъ лично, дорогой Александръ Матвѣевичъ, отсылаю Вамъ 20 р. 8 к. гонорара. Небольшая сумма, причитающаяся за печатаемое до 3, будетъ выслана съ гонораромъ за 3, о чемъ я уже похлопочу заблаговременно. Сегодня же былъ въ конторѣ по поводу высылки Вамъ вышедших V, VI и VII том[ов] Б[ольшой] Энц[иклопедии] (вычетъ по 1 р. 26 только за переплетъ). Обѣщали вскорѣ выслать. Сообщите о полученіи. Дѣла можетъ быть наладятся. Къ сожаленію ред[акция] все болѣе и болѣе настойчиво просить о сокращеніи статей. Получилъ Ваши статьи о Забилѣ, Золотар[енке]. 2-я вполнѣ идетъ, а 1-я нѣсколько объемиста сравнит[ельно] со знач[ительностью] рода З[абил] [38] въ исторіи Малороссіи. Всѣ желанія Ваши по поводу дальн[ейших] словъ будутъ исполнены, о чемъ сообщу воблаговременіи. Нынѣ буду просить Васъ написать къ концу рожд[ественских] каникулъ (нач[ало] янв[аря]) объ Искрѣ. Обѣщаютъ въ концѣ янв[аря] даже приступить къ буквѣ К, чему я плохо вѣрю, какъ и вообще въ планомѣрность работы подъ ред[акцией] Южак[ова]. Во всякомъ случаѣ, если къ веснѣ доставите Мазепу[39], то будетъ хорошо. Желаю всего лучшаго.

Вашъ И. Житецкий

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68075. – Арк. 1. – Автограф.

№ 24

Садовая 36/36, кв. 22

21 декабря [1901 г.

Глубокоуважаемый Александръ Матвѣевич!

Еще въ началѣ декабря сказала, что бы выслали Б[ольшую] Эн[циклопедию], настоятельно напомнилъ 18-го дек[абря] и сегодня получилъ присланные всѣ выпуски Б[ольшой] Эн[циклопедии] до VIII т[ома] (до 71 в[ыпуска] и буквы Гя для своихъ городск[их] сотрудниковъ, к[ото]рые отъ меня и получать. Полагаю, какъ мнѣ безусловно обѣщали, что и иногородн[им] сотрудник[икам], т. е. и Вамъ, и Кивлиц[кому] и др[угим] посланы на этихъ дняхъ все вышедшее до 8 т[ома]. Вамъ сказалъ послать IV, V, VI и VII т[ома] въ переплетяхъ. Если въ началѣ янв[аря] не получите – сообщите – подгоню. Н.[...] Маркевич[40] – за Вами. Но все это нужно къ веснѣ. Теперь идетъ И и К. Сокращаю рѣдко я, а Южак[ов] [...] виновать, разогнавъ до 8-го т[ома] Г при по-

льно́мъ изданіи въ 20 т[омов]. Теперь крайняя скупость на объёмъ статей. Во всякомъ случаѣ о родахъ малор[оссийских] двор[ян], Богъ ихъ вѣ[дает], чѣмъ кромѣ стяжат[ельства] послужившимъ общест[ву] многого по объему нельзя помѣстить.

Вашъ И. Житецкій

Поздравляю Васъ съ наступ[ающим] праздник[ом]. Желаю всего лучшего.

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68076. – Арк. 1. – Автограф.

№ 25

**Гороховая, 36, 22.
6 февр[аля] [1]902 г.**

Глубокоуважаемый Александръ Матвѣевич!

Въ предыдущемъ мѣсяцѣ получалъ все извѣстія изъ дому и отъ Кивл[ицкого] о ходѣ Вашего не здоровья и о выздоровленіи. Дай Богъ, чтобы все обошлось совершенно благополучно, и что бы Вы совѣмъ оправились. Дѣла ред[акции] Больш[ой] Энциклопедии] какъ будто наладились и идутъ болѣе правильнымъ порядкомъ. Боюсь къ лѣту не потащутся ли опять черезъ пень въ колоду. Если что ниб[удь] понадобится, пишите мнѣ, авось, теперь легче и безъ особенно долгихъ проволочекъ удастся мнѣ удовлетворить Ваши желанія. Очень буду просить Васъ написать на букву К: 1) Канцелярія въ гетманс[кой] Малороссіи и 2) Коллегія Малороссійская. Первое слово надо бы къ началу марта, второе къ началу апреля (около 3-4). Если сроки не затрудняютъ, то, будьте добры, напишите.

Желаю Вамъ всего добраго. Тѣмъ болѣе, что въ окружающемъ о немъ такъ мало слышно. Терзаемся и мы здѣсь благодаря тому же, чему и Вы въ Кіевѣ. Только и есть что хорошаго, – зима этого года въ П[етербургѣ]. Погода до сихъ поръ прекрасная.

Желаю здоровья.

Преданный И. Житецкій

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68077. – Арк. 1. – Автограф.

№ 26

**Гороховая, 36, 22
25.П.[1]902**

Глубокоуважаемый Александръ Матвѣевич!

Писалъ Вамъ о нѣкоторыхъ словахъ на К. Теперь буду еще Васъ весьма просить написать для «Больш[ой] Энцикл[опедии]» статью о крестьянахъ малорусскихъ, исторія ихъ до конца XVIII в(ека). Статья эта у [...] идетъ подъ «посполство», у Мейера[41] пойдетъ вмѣстѣ съ другими отдѣлами о крестьянахъ ([...], казен[ные], удѣльн[ые] и др[угие]). О крестьянахъ надо написать столбцовъ 5, что равно приблизительно 5 стр[аницам] журнальн[ого] текста въ 2600-2700 печат[ных] букв, говорю так руководствуясь соображеніями о соответствіи этой статьи съ другими о крестьянахъ. Статью о малорус[ских] кр[естьянах] очень бы ну-

жно было получить не позже 18-го апр[еля], т. е. через 2 мѣсяца. Буду очень просить Васъ сообщить и о томъ, о чемъ сейчасъ пишу, и о другихъ словахъ на К.

Желаю Вамъ полного здоровья и всего добраго.

Искренне Вашъ

И. Житецкій.

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68078. – Арк. 1. – Автограф.

№ 27

Гороховая, 36, 22

22.II.[1902]

Глубокоуважаемый Александръ Матвѣвичъ!

Радъ, что Вы уже совсѣмъ здоровы. Если только желаете, пожалуйста, напишите о Кочубеѣ – доносителѣ (В.Л.). О родахъ дворянс[ких], какъ великор[оссийских], такъ и малор[оссийских] интересныхъ исключительно въ бытовомъ, а не въ историч[еском] отношеніи, писать не для чего. Хотѣль бы впередъ задолго обозначать сроки, да зависить это не отъ одного меня – заготовилъ списокъ на Л. – М., но у другихъ редак[торов] [...] они не готовы, а считать списки надо. Во всякомъ случаѣ Лубенщина (какъ хотите, понимайте), Мазепа, Маркевич Н[иколай] (малор[оссийский] ист[орик]), Молчанов за Вами, а пришлите ихъ въ Маѣ.

Всего добраго желаетъ Вамъ искренно преданный И. Житецкій.

О книгахъ и гонор[аре] ввремя позабочусь. 8-й томъ еще не [...]

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68079. – Арк. 1. – Автограф.

№ 28.

Гороховая, 36, 22.

30.III.[1]902.

Глубокоуважаемый Александръ Матвѣвичъ!

Знаю, что Вы загодя любите получать сообщеніе о словахъ и пишу Вамъ поэтому сейчасъ, какъ только выяснился окончательно списокъ словъ на Л и первую половину М. Буду Васъ просить написать къ 20 мая: 1) Лизогубы 2) Ломиковские (оч[ень] кратко), къ 20 іюня: 1) Мазепа и Мазепинцы, 2) Малороссійс[кая] губернія, 3) Маркевичъ Н.А., малор[оссийский] ист[орик], 4) Мартосы И.А. (1760–1831) и А.И. (1790–1842) [42]. Остальное М съ Ми надо будетъ къ 20 іюля (съ августа пойдетъ Н) и слова Вамъ сообщу вскорѣ. Если что пришлите на М до 1-го іюня, и то будетъ хорошо. Канц[елярия] Ваша пошла безъ сокращеній; жду Колл[егію] Мал[ороссийскую] и Кочуб[ея] въ началѣ апрѣля, а особенно буду просить о крестьян[ах] малор[оссийских] не позже какъ къ 20 апр[еля]. Тогда съ К и конецъ. 9-й т[ом] еще не вышелъ, прослѣжу за высылкой его Вамъ. Допечатывается И, но въ публику еще не пушено и Ж.

Желаю всего добраго.

Искренне Вашъ И. Житецкій.

IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 68080. – Арк. 1. – Автограф

1. Євгеній Олександрович Кивлицький (1861–1921) – літератор, педагог і громадський діяч, редактор “Киевской старины”(1889–1892)

2. Йдеться про Івана Ілліча Скоропадського (1646–1722) – українського гетьмана (1708–1722)

3. Іловайський Дмитро Іванович (1832–1920) – російський історик і публіцист. За політичними поглядами був монархістом. Доктор історії з 1870 р. Автор праць з історії суспільно-політичних відносин Київської Русі, Великого князівства Литовського та історії України XVI–XVII ст. У 1876–1905 рр. опублікував 5-томну узагальнюючу «Историю России», про третій том якої йдеться у листі Г.П. Житецького до О.М. Лазаревського, в якому справедливо наголошено на її компілятивному характері. Науковий інтерес представляв лише розділ з історії України XVI–XVII ст., звідси необхідність, на думку І.П. Житецького, рецензування праці Д.І. Іловайського в журналі «Киевская старина»

4. Платонов Сергій Федорович (1860–1933) – російський історик, професор (з 1899 р.), член-кореспондент (з 1908 р.), академік АН СРСР у 1920–1931 рр. Директор Пушкінського дому Інституту літератури АН СРСР (1925–1928) і бібліотеки АН СРСР (1925–1928). За політичними поглядами був монархістом.

5. Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942) – український філолог, історик, сходознавець, письменник, перекладач. Академік УАН (з 1918 р.), заслужений діяч науки УРСР (1940). У листах Г.П. Житецького до О.М. Лазаревського йдеться про рецензію А.Ю. Кримського на докторську дисертацію І.Я. Франка «Иоанн Вишенский, его жизнь и сочинения», опубліковану у журналі «Киевская старина» (1895. – № 9. – С. 211-247; № 10. – С. 1-47). У вступі автор рецензії пояснив, що її «резкий тон» обумовлений тим, що він не прагнув «отмечать достоинства Франковской диссертации», а навпаки, намагався «указать ей слабые места» (Див.: Киевская старина. – 1895. – № 9. – С. 212)

6. Йдеться про присудження Уваровської премії О.М. Лазаревському за працю «Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 2. Полк Нежинский» (К., 1893. – 521 с.), яку рецензував В. Мякотін. – Див.: Отчет о тридцать седьмом присуждении наград графа Уварова. – СПб., 1896. – 126 с.

7. Франко Іван Якович (1856–1916) – український вчений, письменник, громадський діяч.

8. Про поему російського поета О.С. Пушкіна (1799–1837) «Полтава» йдеться у статті Г.П. Житецького «Поэма «Полтава» в историческом и историко-литературном отношении», яка була опублікована у 3 томі творів О.С. Пушкіна, видання Брокгауза-Ефрона. – Див.: Житецький І.П. Київська громада за 60-тих років. – К., 1928. – С. II.

9. Міцкевич Адам-Бернард (1798–1855) – польський поет, діяч національно-визвольного руху.

* «Многое, многое писалось о Пушкинѣ ныне и пишется вездѣ; въ «Нов(ом) Врем(ени) въ каждомъ № по 5-10 сообщений. Дошли до того, что думаютъ строить часовню на мѣстѣ дуэли, а хоронили поэта безъ церковнаго покаянія. Да и мало ли что творили съ опальнымъ поэтомъ и его памятью отцы и дѣды именно нынѣшнихъ радѣтелей» (Примітка автора).

10. Стаття Г.П. Житецького під назвою «Из первых лет жизни Пушкина на юге России» була опублікована у 1899 р. у журналі «Киевская старина» (№ 5. – С. 283-306)

11. Горемікін Іван Логінович (1839–1917) – державний діяч Російської імперії, міністр внутрішніх справ (1895–1899), член Державної Ради (з 1899 р.), голова Ради Міністрів (квітень-липень 1906, 1914–1916 рр.). Проводив політику контрреформ, відстоював непорушність самодержавства, займав антидумську позицію і домігся розпуску 1-ї Державної думи.

12. Вітте Сергій Юлійович (1849–1915) – російський державний діяч, граф (1905). Директор департаменту залізниць Міністерства фінансів (1889–1892), міністр шляхів сполучення

(1892), міністр фінансів (1892–1903). Впроваджував політику прискороного розвитку капіталізму і залучав у російську економіку іноземний капітал. Голова комітету міністрів (1903–1906). Член Державної ради та голова Комітету фінансів (з 1906 р.).

13. Куропаткін Олексій Миколайович (1848–1925) – російський військовий діяч. Військовий міністр (1898–1904). Командуючий Маньчжурскою армією (з 7 лютого 1904 р.). Головнокомандуючий збройними силами Російської імперії на Далекому Сході (жовтень 1904 – березень 1905). За проявлену нерішучість і не вміння організувати взаємодію військ після поразки під Мукденом був звільнений з посади головнокомандуючого і призначений командуючим Маньчжурскою армією. Член Державної думи (з 1906 р.)

14. Йдеться, ймовірно, про Муравйова Михайла Миколайовича (1845–1900) – графа, російського дипломата, міністра іноземних справ (1897–1900).

15. Мякотін Венеамін Олександрович (1867–1937) – історик, публіцист і політичний діяч. Один з лідерів Трудової народно-соціалістичної партії. На початку 1890 р. перебував у Києві, де, як магістрант Петербурзького університету, досліджував соціально-економічну історію Лівобережної України. У цей період він познайомився з О.М. Лазаревським. Повернувшись до Петербурга, він викладав у Петербурзькому університеті. У листі Г.П. Житецького йшлося про його зустріч з В.О. Мякотіним на прохання О.М. Лазаревського. Отже, вони продовжували підтримувати стосунки з від'їздом В.О. Мякотіна до Петербурга. Про це ж свідчать і листи Венеаміна Олександровича до Олександра Матвійовича, опубліковані В.І. Вороновим. Подальша доля В.О. Мякотіна була такою: у 1918 р. він емігрував до Болгарії, де викладав у Софійському університеті. Згодом переїхав до Чехословаччини, а потім до Франції. – Див.; Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 330.; Воронов В.І. Листи російського історика В.О. Мякотіна до О.М. Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 630-641.

** «Знаете ли Вы о нём» (Примітка автора).

16. Байрон Джорж Ноел Гордон (1788–1824) – англійський поет-романтик. Відіграв видатну роль у суспільному житті Європи, як сміливий борець проти політичної й ідеологічної реакції.

17. Тобто Павла Гнатовича Житецького

18. Замітка Г.П. Житецького «Малорусские переводы стихотворений Пушкина» була опублікована без підпису в журналі «Киевская старина» за 1899 р. (№5. – С. 65(д))

19. Фунт – міра ваги, яка у ХІХ ст. в Російській імперії дорівнювала 409,5 грам. – Див.: Шостьин Н.В. Очерки истории русской метрологии. – М., 1975. – С. 260.

20. Великобудищанський Свято-Троїцький монастир розташований за 26 км від м. Полтави. Його засновано у 1672 р. як Спаський жіночий скит. У 1689 р. за сприяння генерального судді В.Л. Кочубея на місці скиту виник Спаський жіночий монастир. У 1886 р., після приєднання до монастиря Свято-Троїцької церкви, його назву змінено на Великобудищанський Свято-Троїцький монастир.

21. Вишневецькі – український князівський рід (ХІV–ХVІІ ст.). У ХVІІ ст. сполонізований.

22. Вишневещина – володіння князів Вишневецьких, які були розташовані переважно на Волині, а з 80-рр. ХVІ ст. і на Лівобережній Україні (Лубенщина, Роменщина та ін.).

23. Возний – судовий урядовець у Польщі, Литві, Білорусі й в Україні.

24. Лапідарно – коротко, стисло, але чітко і ясно.

25. Стаття про Білецьких опублікована у 4 томі “Большой энциклопедии” (СПб., 1902. – С. 199).

26. У статті йдеться про Білозерську Надію Олександрівну (1838–1912) – письменницю і перекладача, яка за свої праці отримала у 1893 р. Уварівську премію Петербурзької академії

наук. Дружина Василя Білозерського (1825–1899) – українського громадського і культурного діяча, члена Кирило-Мефодіївського братства, який у 1861–1862 рр. видавав часопис «Основа». Стаття опублікована у 4 томі «Большой энциклопедии» (СПб., 1902. – С. 214.).

27. Варлаам Вонатович (?–1751) – архієпископ Київський і Галицький. За наклепом київського війта Д. Полоцького його і членів консисторії 2 серпня 1730 р. викликано до Петербургу і віддано під суд таємної канцелярії. Архієпископа позбавлено архієрейства й священства та як простого ченця вислано до Кирило-Білозерського монастиря. У 1841 р. його поновлено в архієрейському званні, проте він відмовився від нього, прийняв схиму під ім'ям ієромонаха Василя і поселився у Тихвінському монастирі, де і помер. – Див.: Крыжановский Е.М. Феофан Прокопович и Варлаам Вонатович // Собр.соч. – К.,1890. – Т. 1. – С. 311-333.

28. Величко Самійло Васильович (бл. 1670 – після 1729 р.) – дослідник історії українського козацтва, автор фундаментального історичного трактату про події в Україні XVII–XVIII ст. Стаття про С. Величка була опублікована у 4 томі «Большой энциклопедии» (СПб., 1902. – С. 583-584)

29. Войнаровський Андрій (бл. 1680–1740 або 1741) – український військовий і політичний діяч. Небіж і довірена особа гетьмана І.С. Мазепи.

30. У статті про Васильчикових йшлося про Олександра Олексійовича (1832–1890) – російського історика, письменника, правнука гетьмана К.Г. Розумовського, директора Ермітажу (1832–1890) і автора праці «Семейство Разумовских» (СПб., 1880, 1882, 1887); Олександра Іларіоновича, автора праці «О самоуправлении», Віктора Іларіоновича (1820–1878) і Іларіона Васильовича (1777–1847). Стаття опублікована у 4 томі «Большой энциклопедии» (С. 438-439)

31. Трачевский А.С. – професор, редактор відділу історії «Большой энциклопедии».

32. Мілюков Павло Миколайович (1859–1943) – російський історик та політичний діяч, лідер Конституційно-демократичної партії Росії, професор Московського, а згодом (в еміграції) Софійського університетів. Брав участь у підготовці «Большой энциклопедии», поряд з С. Южаковим був редактором 2-5 томів. Найважливіші праці П.М. Мілюкова: «Очерк истории русской культуры» (1896–1901); «Главные течения русской исторической мысли» (1897); «Из истории русской интеллигенции» (1902) та ін.

33. Йдеться, ймовірно, про Гордієнка Єгора (1812–1897) – лікаря і громадського діяча, професора хімії Харківського університету, голову Харківської міської думи, який приділяв значну увагу питанням поліпшення освіти і господарства.

34. Грабянка Григорій (р.н. невідомий – бл. 1737 р.) – український військовий і державний діяч. Дослідник історії українського козацтва, автор історичного трактату «Действия презельной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого...» (1710).

35. Довбиш – військовий барабанщик на Запорозькій Січі, який з допомогою литаврів скликав козаків на раду. Стаття про довбиша була опублікована у 8 томі «Большой энциклопедии» (С. 584-585).

36. Южаков Сергій Миколайович (1849–1910) – російський соціолог і публіцист. У 1900–1909 рр. за його редакцією побачила світ 22-томна «Большая энциклопедия».

37. Гревс Іван Михайлович (1860–1941) – російський історик, професор Петербурзького університету (1899–1941; з 1924 – Ленінградського), професор Вищих жіночих (Бестужевських) курсів у Петербурзі (1892–1918). Досліджував історію середньовічної культури і побуту. Велике значення мала його педагогічна діяльність як одного із засновників семінарської системи і екскурсійного методу в російській університетській освіті, видного діяча жіночої освіти в Росії.

38. Стаття, ймовірно, була скорочена, оскільки в опублікованій у 9 томі «Большой энциклопедии» (С. 443) у статті про Забіл йдеться лише про українського поета Віктора Миколайовича Забілу.

39. Стаття про українського гетьмана Івана Степановича Мазепу (1629 або 1633, або 1644–1709) була опублікована у 12 томі «Большой энциклопедии» (СПб., 1909. – С. 484-485).

40. Стаття про Маркевичів і, насамперед, про Миколу Андрійовича (1804–1860) – українського історика і етнографа, автора 5-томної «Истории Малороссии» була опублікована у 12-томі «Большой энциклопедии» (СПб., 1909. – С. 648).

41. Мейер Іосиф (1796–1856) – німецький гуманіст, демократ, публіцист і книговидавець. У 1826 р. заснував у м. Готі видавництво «Бібліографічний інститут». У 1840–1855 рр. у ньому було опубліковано «Большой энциклопедический словарь», (46 основних і 6 додаткових томів). 5 і 6 видання словника стали основою для «Большой энциклопедии», яку видавало у 1900–1909 рр. у Петербурзі товариство «Просвещение».

42. У статті про український козацько-старшинський рід Мартосів, опублікованій у 12 томі «Большой энциклопедии» (СПб., 1909. – С. 680-681) значна увага приділена письменнику й історичу Олексію Івановичу Мартосу (1790–1842), який написав тритомну «Историю Малороссии», скульптору Івану Петровичу (1750–1835) і письменнику Івану Романовичу (1760–1831).

НУМІЗМАТИКА

ІСТОРІЯ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРИВНІ: ВІД 1918 ДО 2008 РОКУ.

(До 90-річчя закону про грошову одиницю – гривні)

Перший в історії нашої держави національний законодавчий акт – Тимчасовий закон¹ про випуск державних кредитових білетів (карбованців) Української Народної Республіки був прийнятий 19 грудня 1917 р.

А національна валюта гривня як законний (тобто, встановлений конкретним законом) грошовий знак була запроваджена до державного грошового обігу в 1918 р. В той час на наших землях державні паперові гривні забезпечували грошовий обіг паралельно з “місцевими” бонами (емісії окремих населених пунктів і територій) та різноманітними іноземними (російськими, австрійськими, польськими, німецькими тощо) банкнотами і монетами, які за українськими законами та іншими вітчизняними нормативними актами вільно функціонували на всій території УНР. Карбованець і гривня перебували в обігу одночасно у фіксованому співвідношенні – 1 крб. дорівнював 2 грн. А вони, в свою чергу, мали встановлене законодавчо-нормативними актами співвідношення до кожної з іноземних валют.

Отже, у цьому році наша держава відмічає своєрідний ювілей – 90 років тому Центральна Рада ухвалила перший закон про національну грошову одиницю – ГРИВНЮ.

Закон про грошову одиницю, карбування монети та друк державних кредитових білетів².

1 березня 1918 р.

Центральна Рада 1 березня 1918 р. ухвалила:

1. За основну грошову одиницю прийняти гривню, що містить 8,712 долі щирого золота, гривня ділиться на 100 шагів, 2 гривні відповідають одному карбованцю емісії 1917 р.

2. Монету прийняти такої вартості:

а) золоту на 20 гривень,

б) срібну на одну гривню,

в) іншого металу, який тимчасово встановить міністр фінансів: на 1 шаг, 2 шага, 5 шагів, 20 шагів і 50 шагів.

3. Розмір і вагу монети має тимчасово установити міністр фінансів. На монеті з чільного боку мають бути написи: 1) назва монети, 2) рік биття монети, 3) назва місця биття.

4. Державні кредитові білети прийняті такої вартості: на 2 гривні = 1 карбованцеві, 5 гривень, 10 гривень, 20 гривень, 100 гривень, 500 гривень, 1000 гривень, (2000 гривень – ?).

5. Кредитові білети мають бути типу виданих 100 карбованців з однією рисунком і кольору для кожної вартості, але на відворотній стороні мають бути лише такі написи:

а) Державні кредитові білети Української Народної Республіки забезпечуються всім державним майном Республіки,

б) Державні кредитові білети Української Народної Республіки ходять нарівні з золотою монетою,

в) За фальшування кредитових білетів винуватих карається позбавленням волі і тюрмою.

6. Рисунки, кольори державних кредитових білетів тимчасово має встановити народний міністр фінансів.

З оригіналом протоколу згідно:

Тов. Голови Української Центральної Ради

М. Шраг

Секретар Української Центральної Ради

Я. Левченко

Таким чином, ще в перші місяці своєї незалежності в 1918 р. українська держава у сильному цейтноті все ж спромоглася ухвалити такий необхідний для запровадження і розбудови власного грошової системи закон про грошову одиницю (про монети і паперові гроші), але за відсутності свого банкотно-монетного виробництва та за браком часу встигла виготовити і ввести в обіг тільки паперові гривні (монет відкарбувати тоді не вдалося).

Вже через 2 місяці Центральна Рада, яка прийняла закон, втратила владу, і лише уряд гетьмана П. Скоропадського за договором³ від 27 травня 1918 р. замовив виготовлення першої партії паперової гривні в Берліні, яку доставлено⁴ в Україну в другій половині вересня того ж року. В жовтні до обігу були введені менші номінали (до 500 грн. включно), а в листопаді – вищі номінали (1000 і 2000 грн.). Але й після введення до обігу власної гривні основну масу грошових знаків на наших землях становили місцеві сурогати – бони та закордонні емісії, зокрема, російські.

Законом Директорії УНР про українську грошову одиницю⁵ від 6 січня 1919 р. було встановлено, що російські грошові знаки (кредитові білети і “керенки”) перестають бути законними платіжними знаками, а гривня є державною грошовою одиницею.

В західних регіонах держави українську грошову одиницю паралельно з “короною валютою” запроваджено в обіг Законом Української Національної Ради про введення в обіг гривень і карбованців в Західній Області УНР⁶ від 4 квітня 1919 р.

Але функціонування національних грошей за часів УНР тривало недовго. Термін дії карбованця – 2 роки і 8 місяців, а гривні – лише півтора роки. Їх вільний

обіг Владою Рад директивно заборонявся вже на початку 1920 р., зокрема, Розпорядженням Народного банку Російської Федерації⁷ від 6 січня 1920 р. і Декретом Ради Народних Комісарів УСРР⁸ від 8 травня 1920 р.

За цей період до грошового обігу було введено близько 14 мільярдів гривень⁹.

На сьогодні з 2 вересня 1996 р. до грошового обігу України вже введено 3 типи (канадський, англійський і український) банкнотної гривні та увесь номінальний ряд затверджених Верховною Радою України обігових розмінних монет. Але ситуація складається таким чином: банкноти і монети є, а законів України про грошову систему і національну валюту вже 15 років немає.

Це фундаментальні закони, прийняття яких вимагають мінімум дві постанови найвищого державного законодавчого органу і Конституція України :

1. Постанова Президії Верховної Ради України «Про національну валюту в Україні» за №1809 від 14 листопада 1991 р., пункт 3¹⁰:

Кабінету Міністрів України разом з комісіями Верховної Ради України з питань економічної реформи і управління народним господарством, з питань планування, бюджету і цін та Національним банком України створити Економічну раду по розробці механізму впровадження національної валюти, а також для підготовки проекту Закону про грошову систему.

2. Постанова Верховної Ради України «Про роботу Національного банку України» за №2227 від 24.03.1992 р., пункт 6¹¹:

Національному банку України разом з Кабінетом Міністрів України підготувати і протягом 1992 р. подати Верховній Раді України проекти законодавчих актів про Національний банк України, Державну скарбницю України, комерційні банки, систему нагляду за діяльністю комерційних банків, валютне регулювання, грошову і кредитну системи, національну валюту.

3. Частина друга 92 статті Конституції України¹² констатує, що:

“Виключно законами України встановлюються:

1) ... засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків, статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України ...”.

За відсутності законів України про грошову систему і національну валюту українські монети намагаються карбувати і успішно справляються з цим всі, хто забажає: держава, в особі Нацбанку; “королі України-Руси”; громадські організації і бізнесмени; якісь невідомі вітчизняні та закордонні фальшивомонетники. До того ж, Нацбанк паралельно з монетами державного статусу іноді карбує монетовидні вироби квазі-державного або відомчого статусу, на яких зображені відомчі документи Нацбанку, а їх державні аналоги відсутні (указ Президента України або постанова Кабміну).

Такими є мідно-нікелева 5-гривнева і срібна кілограмова 100-гривнева монета, які випущені в 2006 р. з нагоди 10-річчя грошової реформи 1996 р. При цьому срібна монета лише легалізована, але фактично не введена до обігу, бо вільно не продавалась навіть в центральному апараті Нацбанку, а чисельні запити колекціонерів (і найвідоміших в державі, і аматорів) та організацій всіх рівнів залишились без задоволення.

Часто на монетах відсутня назва держави, але зазначається назва емісійного інституту. В багатьох випадках головний державний символ – герб – зменшено до такого розміру, що на монеті він сприймається як якийсь міні-знак. Іноді зустрічаються державні монети – “раритети”, на яких зображення державного герба України взагалі відсутнє. Мова йде про золоті монети “Оранта”, які розроблялись як інвестиційні, а введені в обіг як колекційні. Яким документом пояснити таку метаморфозу в термінології? Перш за все, розкриває суть проблеми не документ, а його відсутність і небажання затвердити національну термінологію...

Ще на стадії затвердження Міжвідомчою координаційною радою Кабміну України дизайну цих інвестиційних – “пам’ятних” монет, Нацбанк проігнорував протокольні вимоги фахівців НАН України і Держріддородога. Що це – зразок “вільного трактування” Конституції України (ігнорування вимог 20 статті)? А номінали монет “Оранта” 500, 250, 125 та 50 грн. теж не всі стандартні. Зауважимо, що номінали 250 і 125 грн. випадають з номінального ряду українських грошей, які коли-небудь були затверджені Верховною Радою України. А чому золоті монети однакової ваги ½ трійської унції мають 4 різні номінали – 250, 200, 100 і 50 грн.? При цьому ціна золота в світі постійно зростає, а номінали українських монет постійно зменшуються – чим пояснити цей абсурд в діяльності Нацбанку?

А як можна було допустити карбування українських державних монет на ронделях англійських мідно-нікелевих монет? Адже англійські монети більшого діаметру і майже вдвічі важчі за українські! Але ж габаритно-вагові показники монет в залежності від їх основної тематики (українські стандарти) розроблялися не Нацбанком, а НАН України і після узгодження з Міністерством культури, Держріддородога і Нацбанком були протокольні затверджені Віце-прем’єр-міністром України на засіданні Міжвідомчої координаційної ради Кабміну ще 11 листопада 1994 р. А чому наші портретні монети мають номінал не 1 грн., як було затверджено Міжвідомчою координаційною радою Кабміну України, а 2 грн., який, в свою чергу, передбачався для монет історичної тематики? Відповідь теж елементарна – з боку вищих інстанцій відсутній будь-який зовнішній контроль посадовців Нацбанку і їх фахової кваліфікації, а на внутрішній самоконтроль банкірів, як виявилось, сподіватись не має сенсу.

Для мідно-нікелевих монет зазначимо їх головну характеристику (діаметр) в залежності від тематики і номіналу, які були затверджені 11 листопада 1994 р.:

- діаметр 31 мм – номінал 1 грн. “Видатні особи” (портретна серія),
- діаметр 33 мм – номінал 2 грн. “Історичні події, спорт, флора-фауна”,
- діаметр 35 мм – номінал 5 грн. “Архітектура і техніка”.

На українських банкнотах канадського і англійського типів зразка 1992 р. державний герб теж відсутній, але це зрозуміло і виправдано, адже на підставі повноважень, які були надані першому Голові Правління Нацбанку В.П. Матвієнку (Постанова Президії Верховної Ради України за № 1952–XII від 10 грудня 1991 р.)¹³, він затвердив зразки цих грошових знаків ще до ухвали постанови про

державний герб (Постанова Верховної Ради України від 19 лютого 1992 р.)¹⁴, тобто, в той час, коли герб ще не затвердили.

Інша справа, коли розробку дизайну українських гривневих банкнот зразка 2003–2006 рр. здійснювали “засекречені автори” з Нацбанку, які, як виявилось згодом, мають недостатній фаховий рівень, зокрема, у сфері геральдики. Результат – на всіх номіналах банкнот державний герб зображено без дотримання елементарних геральдичних вимог щодо затверджених Верховною Радою України кольорів складових елементів герба. А остання з трьох українських видів 1-гривневих банкнот – синьо-жовта, зразка 2006 р. – має прикру геральдичну помилку: кольори елементів герба спотворено, “поміняно місцями”, тобто, тло геральдичного щита – жовте, а тризуб – синій. Мабуть про необхідність геральдичної експертизи в Нацбанку забули, а з НАН України для надання відповідної експертної геральдико-боністичної довідки нікого з фахівців не запросили, як це завжди практикувалося раніше. Тому зараз провідні історики та геральдисти вимагають негайного вилучення з державного грошового обігу банкнот номіналом 1 гривня зразка 2006 р.

Наведені недоліки не сприяють поліпшенню позитивного іміджу держави, її емісійного інституту, грошової системи і, відтак, грошової одиниці. Зазначені недоліки складають тільки малу частку з усього їх масиву. А причиною такого незадовільного стану речей в цій ділянці розбудови банківської системи є відсутність достатнього національного законодавства, навіть фундаментальних конституційних законів, зокрема, про грошову систему і національну валюту.

І щоб автора ніхто не звинуватив в помилковості його висновків і тверджень про певний вакуум законодавчо-нормативної бази, процитуємо енциклопедичні визначення наших провідних вчених у галузі теорії грошей і грошового обігу.

В «Енциклопедії банківської справи», в статті за редакцією М.І. Савлука зазначено: „Грошова система – визначена законодавством форма організації та регулювання грошового обігу в країні ... на основі єдиного державного механізму, має в собі елементи: назву і величину грошової одиниці, види грошей, забезпечення грошових знаків, порядок емісії грошей, організацію готівкового і безготівкового обігу, механізм грошово-кредитного регулювання, методи встановлення валютного курсу, механізм валютного регулювання”¹⁵.

В Україні досі не існує спеціального закону про грошову систему. Окремі її елементи визначено в Законі “Про Національний банк України”, в Декреті Кабміну України “Про систему валютного регулювання і валютного контролю”, в Указі Президента України “Про грошову реформу в Україні”, в нормативних актах НБУ.

Цікавий, але маловідомий для широкого загалу факт, що М.І. Савлука – провідного науковця України у галузі теорії грошей, грошового обігу і кредиту, ще за часів СРСР–УРСР 27 грудня 1990 р. розпорядженням колишнього головного банкіра України – Голови Правління Республіканського банку Держбанку СРСР В.Д. Буряка було залучено до робочої групи банку – попередника НБУ з метою розробки першочергових заходів із створення національної банківської системи, запровадження власної валюти і розробки необхідного банківського законодавства.

Далі на сс. 62–65 енциклопедія¹⁶ подає такі визначення:

“Банківське законодавство України – це система (великий масив) різноманітних щодо юридичної сили (ієрархія-статус документів), форм і сфер дії законодавчих і нормативних актів:

- відповідні статті Конституції, закони і постанови Верховної Ради України,
- Укази Президента України (з 28.06.1996 до 28.06.1999 року – вимога Конституції України),
- Постанови Уряду (Кабінету Міністрів України),
- інструкції, положення, правила Національного банку, Мінфіну, Державної комісії цінних паперів та фондового ринку,
- локальні нормативні акти,
- міжнародні конвенції та договори”.

Отже, на сьогодні гострою проблемою є недостатня кількість законів, які регулюють суспільні відносини у сфері банківської діяльності.

У США, ФРН, Франції, Великій Британії та інших країнах з розвинутою економікою у зазначеній сфері діють понад 2 десятки законів. В Україні їх в 3 рази менше. При цьому недостатність законодавчої бази частково компенсується відомчими інструкціями НБУ, а цілий пласт відносин, стандартів, нормативів залишається без державного і навіть відомчого регулювання.

Загальновідомо, що фундаментальними державними актами є Закони України “Про банки і банківську діяльність” (1992–2000), “Про Національний банк України” (1999), але вони жодним чином не відмінюють і не підмінюють законнів, визначених ст. 92 Конституції України, зокрема, закону “Про статус національної валюти”.

Зауважимо, що за таких умов, коли в Україні навіть конституційні закони десятиліттями не приймаються Верховною Радою у визначеному порядку, то їх досить часто замінюють не наступні за статусом документи Кабміну України, а їх підмінюють відомчими інструкціями Нацбанку, які приймає його Правлінням без будь-якого публічного обговорення в Кабміні, НАН України, Мінфіні та інших зацікавлених міністерствах, відомствах і організаціях. Так, подібне постійно трапляється з нормативними актами, що регулюють виготовлення і введення в обіг пам’ятних та інвестиційних монет. Вони через кожні 2–3 роки кардинально змінюються Нацбанком, і, на жаль, не завжди на краще. Від такого „порядку”, двозначності та нестабільності у відносинах НБУ КМ безпідставно і всупереч укладених договорів та домовленостей страждають всі комерційні банки (колишні дистриб’ютори Нацбанку), музеї, сотні нумізматичних організацій, тисячі колекціонерів.

Тепер повернемося до найголовнішої термінології щодо назви конституційного закону про статус національної валюти. Тож проведемо власне дослідження терміну “статус” в контексті назви цього закону (в «Енциклопедії банківської справи України» ні назва закону, ні термін “статус” не наведено і ці поняття не розкрито) та подамо енциклопедичне визначення терміну “валютна система”.

Враховуючи перехідні положення Конституції України, засоби масової інформації 5 вересні 1996 р. повідомляли, що Голова Верховної Ради України О.О. Мороз на прес-конференції заявив про необхідність звіту Кабінету Міністрів України про грошову реформу після закінчення обміну карбованців на гривню, і що секретаріату Верховної Ради доручено зробити запит Президенту України щодо необхідності надати до Верховної Ради України проект закону “Про грошову реформу”. Ця конституційна вимога діяла з 28 червня 1996 р. до 28 червня 1999 р., коли Перехідні положення Конституції надавала право Президенту України ухвалювати Укази з економічних питань, які ще не врегульовані законами, з одночасним поданням до Верховної Ради України однойменних законопроектів. Але очікуваного проекту закону ніхто так і не надав.

В «Енциклопедії банківської справи України» на сс.118–119 розкрито поняття “валютна система”¹⁷, а на с. 375 ще раз уточнено: “Національна валютна система – державно-правова форма організації валютних відносин держави, регламентована національним законодавством. Є частиною грошово-кредитної системи держави, обслуговує переважно зовнішньоекономічний оборот товарів, послуг і капіталів, її основними елементами є національна грошова одиниця, склад офіційних золотовалютних резервів, механізм формування валютного курсу, умови конвертування національної валюти й характер валютних обмежень, форма та організація міжнародних розрахунків, до неї належать ті національні органи й установи, які регулюють і контролюють валютні відносини”¹⁸.

Труднощі у визначенні терміну “статус” суттєво розкриваються і конкретизуються, якщо проаналізувати проекти Конституції в редакції від 23 листопада та 27 грудня 1995 р., 2 лютого і 27 лютого 1996 р.,¹⁹ які майже нічим не відрізняються і в яких зазначено:

“Виключно законами України встановлюються:

б)... грошове, ...і інвестиційного регулювання,...валюта, проби, види, вартість, типи і карбування монет, порядок випуску та емісії банкнот ...”.

Зауваження та пропозиції члена Конституційної комісії О.О. Мороза:

“Виключно Конституцією і законодавчими актами України визначаються:

б)... порядок випуску та емісії банкнот ..., валюта, проби, вартість та типи національних монет”²⁰.

Знову виникає запитання: хто і для чого в останній період, а, можливо, і в конституційну ніч з 27 на 28 червня 1996 р. змінив прозору, чітку і конкретну редакцію зазначеної статті на таке неоднозначне, не зрозуміле і не конкретне формулювання назви закону, яке навіть не потрапило до головної банківської енциклопедії? Можливо, це ті особи, які карбували інвестиційні монети, а вводили їх в обіг, як пам’ятні колекційні, хто використовував для національних монет ронделі закордонних?

Ще одне питання: чим пояснити відсутність законів (або небажання їх приймати) про грошову систему і про національну валюту, зокрема, про грошову одиницю? Адже останні закони за обсягом можна викласти максимум на одній-двох сторінках. Як аналоги і зразки для визначення структури, обсягу і змісту можна

розглянути вищенаведений Закон УНР від 1 березня 1918 р. і закон ФРН про карбування монет від 8 липня 1950 р. в редакції від 1 січня 1975 р. з додатком про карбування медалей (уточнимо, на монетних ронделях) від 13 грудня 1974 р.

Зважаючи на вищевикладене, легко зробити висновок, що 15-річна відсутність зазначених законів України пояснюється лише недостатньою кваліфікацією відповідних державних службовців або організованою протидією певних банківсько-політичних сил, яким краще керувати банківською системою в ручному режимі, ніж виконувати конкретні закони. За відсутності законів службовцям всіх рівнів (рангів) можна безконтрольно і безкарно робити все, що кому заманеться, а за наявності законів, за помилки і порушення законодавства винні мали б нести конкретну відповідальність, навіть, кримінальну.

Якою ж є справа сьогодні – на 18 році незалежності України – із законодавчим забезпеченням випуску монет? Так, вітчизняні та закордонні фальшивомонетники-“нумізмати” за 15 років накарбували кілька сотень різновидів обігових монет, з яких значна частина так званих “високовартісних раритетів”. Не зважаючи на наші звернення до найвищих посадовці, Нацбанк і всі державні інстанції таких “лохотронів” не хочуть помічати і ніяк їм не протидіють, а інколи навіть “прикривають” елементарну кримінальщину, офіційно підтримуючи “липу”.

Останнім часом в офіційних виданнях Нацбанку і практично в усіх приватних каталогах друкується чимало обмеженої (неповної), явно неправдивої та недостовірної інформації або відвертої “липи”, навіть про офіційні випуски²¹ державних обігових монет, зокрема, про луганський нововиріб-“раритет” – 2 копійки 1992 р. карбування. Але ж документально засвідчено, що на Луганському верстатобудівному заводі²² робочий інструмент для серійного карбування монети номіналом 2 коп. виготовили лише 12 серпня 1993 р., бо в 1992 р. передбачалось всі розмінні монети білого кольору (1, 2 і 5 коп.) замовляти в Італії. Так і було зроблено, але влітку 1993 р. в повному обсязі було відпрацьовано вітчизняні технології виготовлення обігових монет з алюмінієвого сплаву, і серійне карбування 2 коп. замовили в Луганську.

Отже, колекціонерів-фахівців, в першу чергу, цікавлять документи про статус і офіційні характеристики грошових знаків, а вже потім – власне нумізматична продукція (банкноти, монети, медалі на монетних ронделях, жетони і т. п.). Хто діє навпаки, той ризикує зібрати не колекцію дійсних нумізматичних цінностей, а “купу” металолому (іноді, навіть, з дорогоцінних металів). Спритні ділки від нумізматики уміло розповсюджують серед недостатньо обізнаних колекціонерів численні подробиці всіх типів і видів, ерзац-раритети, копії монет замість оригіналів, “фантастичні випуски” і т. п. Відсутність необхідного законодавства дозволяє багатьом спритникам певний час уникати будь-якої відповідальності за свої протиправні дії та провокує до розширення сфери діяльності, а число таких недоброчесних розповсюджувачів фальшивок все зростає.

З метою протидії вищезазначеним проявам та з правом надання фахової допомоги найвищим органам державної влади (Верховній Раді, Кабміну і Президенту України), міністерствам і відомствам (Мінфіну, Мінкульту, Нацбанку і т. д.),

музеям, клубам колекціонерів та іншим організаціям на базі громадських організацій НАН України було створено Асоціацію нумізматів України, яка об'єднує нумізматів, боністів, фалеристів та інших колекціонерів і захищає їх права на першочергового та повне забезпечення нумізматичною продукцією. Мета Асоціації – не торгівля монетами, як дехто помилково вважає, а організація в державі цивілізованого нумізматичного ринку. Але, на жаль, чимало банківських працівників цю істину не бажають розуміти і діяти відповідно до здорового глузду. Часто вони вчиняють навпаки – створюють численні перешкоди на шляху нумізматичних товарів від державного емісійного інституту до споживача-колекціонера. У цьому випадку несуть збитки і Нацбанк, і пересічні громадяни, а виграють виключно перекупники за рахунок попередньої скупки монет і створення їх штучного дефіциту.

Цивілізований нумізматичний ринок будь-якої провідної держави світу передбачає розвиток і повнокровне функціонування не тільки програми сучасних національних монет, але й програми збереження монетної спадщини, а також активний ринок боністики, медальєрики, фалеристики, програм інформаційного та супутнього забезпечення, аукціонної торгівлі, організації абонементного обслуговування та постійних зустрічей колекціонерів тощо (мінімум 10–12 програм або напрямків діяльності). Тільки в такому випадку держава зможе отримувати на постійній основі максимальні прибутки від нумізматики, розвиненої в повному обсязі.

У свою чергу, ринок сучасних національних монет повинен в себе включати і сегмент інвестиційних монет, перші 4 номінали з яких ще в 1996 р. для нас відкарибувала Австрія, але вже в 1997 р. НБУ перейменував – “перехрестив” їх на пам’ятні-колекційні(?). Але від такої акції технічні характеристики цих монет (назва, проба і вага металу, діаметр, якість карбування) не змінились, однак вдвічі від закордонних аналогів зросла ціна.

На сьогодні Нацбанк щорічно карбує по кілька найменувань інвестиційно-колекційних монет, тобто технічні характеристики інвестиційних монет, а ціна чомусь така, як у колекційних. Але ж багато країн карбують звичайні інвестиційні монети (якість карбування “Анциркулейтет”) і такого ж дизайну колекційно-інвестиційні (якість карбування “Пруф”), але ж у перших ціна майже в півтори рази менша. Чому така різниця в ціні за аналогічні монети? Відповідь елементарна – у них є відповідне законодавство, і вони його чітко виконують, як того вимагає міжнародна практика і традиції.

Тому звичайні закордонні інвестиційні монети з аналогічними характеристиками можна в Україні купити значно дешевше від інвестиційних умовно колекційних вітчизняного карбування. Тим більше, що ронделі ми в Україні не виробляємо, а закуповуємо їх в інших країнах. Це означає, що якість монет (проба і чиста вага дорогоцінного металу) нам гарантує закордонний постачальник, а не власний монетний двір.

Тепер розглянемо так зване українське “законодавство” (інструкції Нацбанку) про колекційні пам’ятні монети.

Як було зазначено вище, документи найвищої юридичної сили ухвалюють Верховна Рада України і Кабмін України, які забезпечують прийнятим актам дер-

жавний статус. У свою чергу, Національний банк України приймає відомчі документи. Якщо Нацбанк забажає підвищити юридичну силу своїх відомчих документів до державного статусу, то ці документи повинні пройти відповідну процедуру розгляду і затвердження якщо не у Верховній Раді України, то, в крайньому разі, на рівні Кабінету Міністрів України.

Саме такими загальноприйнятими нормами користувались ініціатори, розробники та виконавці спільної Постанови Кабміну і НБУ № 230–6 від 14 квітня 1994 р. щодо підготовчих заходів до карбування пам'ятних монет²³. Цією Постановою при Кабміні створена Міжвідомча координаційна рада (склад ради: Віцепрем'єр-міністр України – керівник ради, Голова Держріддорогмету – заступник керівника ради, члени ради – Голова Правління Нацбанку, Міністр фінансів, Міністр культури, Президент НАН України і заступник директора одного з ДНІ НАН України). Зазначена рада, в свою чергу, створила Робочу комісію²⁴ з попереднього розгляду дизайнів пам'ятних монет, яка переважно складалася з представників НАН України. З метою налагодження в Україні цивілізованого нумізматичного ринку, за сприяння керівників Міністерства культури, НАН України і колишнього Держріддорогмету 6 травня 1995 р. Мініюстом була зареєстрована Асоціація нумізматів України, до Правління якої також увійшло чимало працівників НАН України²⁵.

За невеликі (на сьогодні – мізерні) кошти Резервного фонду Кабміну зазначені вище та залучені додатково міністерства і відомства першочергово підготували для затвердження Кабміном проекти «Концепції комплексного розвитку національної нумізматики і функціонування її цивілізованого ринку»²⁶, «Положення про статус сучасної державної нумізматичної продукції»²⁷, «Положення про категорії якості карбування та стану збереження колекційної металевої нумізматичної продукції України»²⁸, пакет інших необхідних документів (понад 20 найменувань), перелік яких за рекомендацією НАН України визначено Наказом Держріддорогмету за № 21–в від 14 вересня 1994 р.²⁹

У 1994–1996 рр. зазначені документи в обов'язковому порядку використовувалися всіма організаціями-виконавцями Постанов Кабміну і Нацбанку України, а державний статус пам'ятних монет було засвідчено документами Міжвідомчої координаційної ради, які в обов'язковому порядку були завізовані керівниками міністерств і затверджені Віцепрем'єр-міністром України.

Після чергової реорганізації структурних підрозділів Кабміну і ліквідації Держріддорогмета – координатора робіт всіх організацій-співвиконавців, зазначена координаційна робота з грудня 1995 р. зосередилась в Міністерстві фінансів України. Мінфін ініціював прийняття нової постанови Кабінету Міністрів і Національного банку України за № 526 від 1996 р.³⁰ і створення Державної міжвідомчої нумізматичної ради України, яка на виконання п. 6 ст. 116 Конституції України повинна була б з 1997 р. за рахунок комплексного розвитку національної нумізматики і функціонування її цивілізованого ринку забезпечити додаткові надходження до Державного бюджету України.

Комплекс зазначених робіт доручався Міністерству фінансів, Державній податковій адміністрації, Головному Управлінню Державного казначейства, Міністерству економіки, Міністерству культури і мистецтв, Міністерству юстиції, Міністерству статистики, Міністерству машинобудування, військово-промислового комплексу і конверсії, Міністерству промисловості, Державному митному комітету, Міністерству внутрішніх справ, Службі безпеки, Міністерству зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі, НАН України, Міністерству у справах молоді та спорту, Нацбанку, Національному олімпійському комітетові, Асоціації нумізматів України, іншим зацікавленим міністерствам, відомствам та організаціям.

Планувалося, що в Держнумраді будуть створені спеціальні робочі комісії³¹ (організаційні заходи за Мінфіном), які повинні були б остаточно допрацювати «Комплексну нумізматичну програму до 2000 р.», проекти додаткових законодавчих і нормативних документів, спрямованих на комплексний розвиток національної нумізматичної та її цивілізованого ринку. На жаль, на березневому (1997 р.) засіданні Міжвідомчої координаційної ради на прохання Нацбанку напрацьовані проекти документів були передані на затвердження до банку, а Держнумраду не створили. Отже, гарантований статус державних мають тільки документи, затверджені Кабміном, а документи прийняті Нацбанком мають відомчий статус.

Типовим прикладом такого відомчого документу, яким Нацбанк намагається підмінити низку документів державного статусу (зокрема, не затверджених Кабміном в березні 1997 р.) є «Інструкція про організацію виготовлення, випуску в обіг і реалізації пам'ятних та ювілейних монет України»³². Постанова Правління НБУ № 438 від 7 листопада 2000 р. (реєстрація Мінюсту № 876/5097 від 27 листопада 2000 р.) із змінами 2005 р. і 2008 р.³³.

Досить часті і суттєві зміни цього відомчого документу призводив до низки негативних наслідків, зокрема, розбалансування всього нумізматичного ринку України і протестів тисяч колекціонерів, які не можуть в робочий час або за станом здоров'я відвідувати банки і витратити багато годин на процедуру одержання монет (через великі черги та значний час на оформлення накладних і фінансових документів).

Правління Нацбанку своєю постановою № 11 від 17 січня 2008 р. (реєстрація Мін'юсту № 80/14771 від 1 лютого 2008 р.) відмінило дистрибуторство комерційних банків на реалізацію пам'ятних монет України, згідно з якою колекціонери мали можливість гарантовано купувати монети за ціною НБУ, та взаємін ще не розробило і не оприлюднило нового порядку продажу монет колективним членам Асоціації нумізматів України та іншим організаціям, які є юридичними особами.

На сьогодні Мін'юст розглядає скаргу Асоціації щодо оптимізації останньої редакції зазначеної Інструкції.

Після надання Мін'юстом своїх висновків і рекомендації доцільно додатково опрацювати і конкретизувати основні нумізматичні терміни і детально проаналізувати питання ціноутворення на нумізматичну продукцію, оскільки у фахівців це питання викликає безліч обгрунтованих запитань.

1. Енциклопедія банківської справи України / Гол. ред. В.С. Стельмах – К., 2001. – С. 165–167.
2. *Дмитрієнко М., Ющенко В., Литвин В., Яковлева Л.* Гроші в Україні. – К., 1998. – С. 232.
3. Там само. – С. 157.
4. Там само. – С. 177.
5. Там само. – С. 196.
6. Там само. – С. 202.
7. Там само. – С. 209–110.
8. Там само. – С. 216–217.
9. Там само. – С. 221.
10. Постанова Президії Верховної Ради України Про національну валюту за № 1809–ХІІ від 14.11.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 4. – С. 23.
11. Постанова Верховної Ради України Про роботу Національного банку України за № 2227 від 24.03.1992 р.
12. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1997. – Частина друга 92 статті.
13. *Дмитрієнко М., Ющенко В., Литвин В., Яковлева Л.* Вказ. пр. – С. 232.
14. Постанова Верховної Ради України від 19.02.1992 р.
15. Енциклопедія банківської справи України... – С. 165–167.
16. Там само. – С. 62–65.
17. Там само. – С. 118–119.
18. Там само. – С. 375.
19. Проект Конституції України. Рішення Конституційної комісії України. 11.03.1996 р. – С. 116.
20. Там само. – С. 352.
21. Банкноти і монети України. Національний банк України. – К., 2004. – С. 78.
22. *Люлько А.С.* ЛСЗ – первый монетный двор Украины. – Луганск, 2005. – С. 93.
23. Постанова Кабінету Міністрів України і Національного банку України за № 230–6 від 14.04.1994 р.
24. Склад постійної конкурсної комісії з попереднього розгляду дизайну колекційних монет України. Оригінал.
25. Свідоцтво про реєстрацію Асоціації нумізматів України. Видане Мініюстом України за № 650 від 6.05.1995 р.
26. Проект Концепції комплексного розвитку національної нумізматики і функціонування її цивілізованого ринку. Січень 1997 р. Розроблено МК Радою для затвердження Кабінетом міністрів України.
27. Проект Положення про статус сучасної державної нумізматичної продукції. Січень 1997. Розроблено МК Радою для затвердження Кабінетом міністрів України.
28. Проект Положення про категорії якості карбування та стану збереження колекційної металевої нумізматичної продукції України. Січень 1997 р. Розроблено МК Радою для затвердження Кабінетом міністрів України.
29. Наказ Держзріддорогмету Про організаційні заходи щодо виконання програми Колекційні монети України за № 21–в від 14.09.1994 р. Копія.
30. Постанова Кабінету Міністрів України і Національного банку України за № 526 від 1995 р.
31. Проект Положення про Державну міжвідомчу нумізматичну раду України. Лютий 1997 р.
32. Інструкція про організацію виготовлення, випуску в обіг і реалізації пам'ятних та ювілейних монет України.
33. Постанова Правління НБУ № 438 від 7.11.2000 (реєстрація Мініюсту № 876/5097 від 27.11.2000 р.) зі змінами.

ЄВРОПЕЙСЬКІ МОНЕТИ В УКРАЇНСЬКОМУ ГРОШОВОМУ ОБІГУ XIV – ПОЧ. XVI ст.

Дослідження історії формування та генези грошового обігу на українських землях у період пізнього середньовіччя не можливе без врахування впливів європейської монетної системи. Особливо це актуально з огляду на географічне розташування та політико-економічне становище українських земель.

З другої половини XIV ст. українські території знаходилися під владою кількох держав: Улус Джучи (узбережжя Чорного та Азовського морів від р. Дунай на схід, включаючи півострів Крим), Великого князівства Литовського (Волинь, Поділля, Київська земля, Чернігово-Сіверщина), Корони Польської (Галичина та інші західні регіони, у тому числі, з 1430 р. Поділля, а в результаті Люблінської унії 1569 р. – Волинь та Наддніпрянщина), Угорщини (Закарпаття), Молдови (Буковина) та Росії (їй у 1500–1618 рр. належала Чернігово-Сіверщина). Тому природним стало те, що грошовий обіг на українських землях XIV–XVI ст., складався як з місцевого монетного матеріалу й джучидських монет, так і з номіналів європейського походження.

Даній тематиці частково присвячені праці М. Котляра, Р. Шуста, В. Рябцевича, О. Огуя та ін. Чимало статей та доповідей на нумізматичних конференціях торкаються питань обігу іноземних монет, у тому числі і європейських, на українських територіях¹. Метрологічна характеристика монет подана окремо у нумізматичних довідниках. Варто зазначити, що не всі номінали дослідженні рівнозначно, зазвичай історики-нумізмати приділяють увагу окремим грошовим одиницям, зважаючи на великий обсяг матеріалу, який повноцінно охопити в рамках однієї праці виявляється досить проблематичним.

Дана стаття носитиме оглядовий характер – автор робить спробу дати характеристику основним грошовим одиницям європейського походження, що мали ходження на українських землях.

Матеріали монетних скарбів з території сучасної України свідчать, що основною грошовою одиницею протягом досліджуваного періоду був гріш (grosso).

Празькі гроші – срібні монети, випуск яких на території Чехії відноситься до років правління короля Вацлава II (1278–1340). Емісія празьких грошів почалася у 1300 р. спочатку на монетному дворі у Празі, а згодом у м. Кутна Гора, і з перервами тривала до 1544 р.² З празької вагової гривні срібла випускали 64 гроші, кожен по 12 парвусів. Вага гроша була непостійною, що можна побачити з таблиці³:

Правитель	Рік	Вага срібла в 1 од.	Проба
Вацлав II (1278 – 1305 рр.)	1300 р.	3,955 г	937,5 (чисте срібло)
	1311 р.	3,41–3,34 г	937,5
	1340–1346 рр.	3,18–3,06 г	937,5
	1360–1378 рр.	2,7–2,4 г	937,5
Вацлав IV (1378 – 1419 рр.)	1378–1419 рр.	1,83–1,66 г	937,5
	1419–1544 рр.	≈ 0,85 г	937,5

Іконографічно даний номінал можна охарактеризувати наступним чином:

Аверс: корона, навколо кругова легенда в два рядки: “WENCESLAUS SECUNDUS / DEI GRATIA REX BOEMIE” («Вацлав Другий з Божої ласки король Богемії (Чехія)»)

Реверс: лев з подвійним хвостом (Герб Богемії та Чеського королівства.), навколо кругова легенда: GROSSI PRAGENSES” (“Празький гріш”).

На українському ринку празькі („широкі”, як називають їх письмові джерела) гроші домінували в Галичині, на Поділлі та інших українських землях. Перша письмова згадка про празькі гроші на західноукраїнських територіях відноситься приблизно до 1305 р., а далі вони зустрічаються доволі часто, особливо в актових джерелах. Литовський князь Юрій Коріатович у 1374 р. надав Кам’янцю на Поділлі 200 ланів землі з умовою сплати за цю землю протягом 20 років по 20 „широких грошів” з лана на рік⁴. У 1391 р. у Перемишлі продали два “дворища” за “10 гривень широких грошей”, а в кінці XIV ст. по всій Перемишльській волості податки на користь короля збирали “по два гроша широкая” з двору. Якщо звернутися до Львівської міської книги, то в ній, за словами М. Котляра, найчастіше згадуються саме широкі гроші (“grossi lati”). Наприклад, у записі 1387 р., у якому зазначається, що коваль Ніколас запропонував заплатити за майно вдові іншого коваля – Песхона 20 „широких грошів” (“XX latis grossis”)⁵.

Найбільш розширену топографію знахідок празьких грошей на території сучасної України містить праця М. Котляра⁶. Пізніше топографічні описи не змінюють загальної картини, тому обмежимося даними, зібраними згаданим дослідником. Не будемо наводити повний топографічний опис, а зробимо лише зведену таблицю для ілюстрації ареалу поширення досліджуваного монетного номіналу:

Область	Кількість знахідок (шт.)	Частота знахідок
<u>Волинська обл.</u>	Більше 624	9
<u>Львівська обл.</u>	560	3
Тернопільська обл.	? (1 визначений)	3
Рівненська обл.	?	1
<u>Київська обл.</u>	Більше 36	5
Черкаська обл.	123	3
Сумська обл.	57	1
Житомирська обл.	214	2
Вінницька обл.	50	1

Отже, за частотою знахідок, переважають Волинська і Київська обл., а за кількістю знайденого монетного матеріалу – Волинська і Львівська обл. Волинська обл. є тут безсумнівним лідером. Таким чином, зважаючи на топографічні дані, напрошується висновок про можливу локалізацію території активного курсування празьких грошей, а саме – обмеження її, в основному, західноукраїнськими землями.

Як і в другій половині XIV ст., у XV ст. празькі гроші домінували в грошовому обігу, особливо західноукраїнських земель. Стає ще більш відчутнішою їхня перевага над місцевими монетами – галицькими і київськими, які помалу випадали з обігу, тоді як «широкі» гроші в кінці XIV – на початку XV ст. надходили на західні території українських земель в значній кількості. То був час наймасштабнішої емісії цих монет у Чехії, за короля Вацлава IV⁷. Широке розповсюдження даного грошового номіналу на територіях країн Центральної і Східної Європи, і на українських землях, зокрема, дослідники пояснюють великими масштабами їхніх емісій на батьківщині. Існує думка, що за весь час емісії їх відкарбовано понад 1 млрд. штук⁸.

При дослідженні грошового обігу Галичини першої чверті XV ст. М. Котляр встановив, що празькі гроші частіше, ніж в кінці XIV ст., згадуються в джерелах, проте не завжди як реальна монета. В умовах безперервного зниження вартості польських і львівських напівгрошів (які також входили до монетного обігу України) широкі гроші все більше ставали еквівалентом вартості, лічильною одиницею, на яку можна було надійно спиратися при торгівельних угодах.

В актових записах дуже часто зустрічаються такі: сплачено ... кіп (гривень) широких грошів, у рахунок чого дали ... кіп (гривень) малих, тобто польських або львівських напівгрошів⁹.

З матеріалів скарбів відомо, що празькі гроші використовувалися у XV ст. не лише населенням Галичини, а й інших українських земель. Волинські і подільські документи 30-х рр. XV ст. дозволяють дослідникам простежити географію обігу празьких грошів. Так, у грамоті князя Свидригайла, писаній у Луцьку 1434 р., згадано “триста коп широких грошей”. Існує ще чимало свідчень того, що празькі гроші в Україні рахували, як правило, на копи, за винятком Галичини, де їх частіше рахували на гривні. Останнє підтверджує запис у львівському акті за 1440 роком, в якому

згадані: “100 широких гривень широких грошів монети Празької”. Лічба празьких грошів на гривні, а не на копи зафіксована також у сяноцькому документі 1449 р.¹⁰

З 20-х рр. XV ст. празькі гроші перестали надходити на українські землі, проте їхня роль в обігу зберігається до кінця століття, а значення їх як еквівалентних одиниць вартості навіть дещо зростає. Так, як зазначає М. Котляр, в українських та білоруських джерелах XVI ст. часто зустрічаються згадки про празькі гроші (“широкі”), значно частіше, ніж у скарбах. У своєму дослідженні згаданий автор наводить такий приклад з актового матеріалу: “...на Київщині землю купили за 12 “рублів грошей широких”¹¹. М. Котляр дійшов висновку, що «широкі гроші» застосовувалися головню при збиранні податків, мита тощо. Проте, варто звернути увагу на ту обставину, що, починаючи з XVI ст., роль основної лічильної одиниці на українському грошовому ринку перебирають на себе півгроші. Зокрема, свідчення про це зустрічаються в актовому матеріалі. Так, в одному з документів від 3 травня 1522 р. зазначається про продаж маєтку за «200 кіп грошей литовської монети полу грошової лічби», придбаного раніше «за 50 кіп грошів широкої чеської монети»¹². Не викликає сумніву, що цей документ походить із західноукраїнських земель (м. Луцьк, сучасна Волинська обл.), тобто з території, яка однією з перших відчувала зміну валютних пріоритетів на європейському ринку, а отже, є досить показовим прикладом поступової зміни основних розрахункових одиниць українського грошового ринку.

Повертаючись до празьких грошей, зазначимо, що особливість їхнього застосування може критися в тому факті, що, по-перше, за таким призначенням вони використовувалися у двох попередніх століттях, по-друге, вони були кращої якості, ніж польські та литовські монети. Як і раніше, празькі гроші залишалися авторитетним еквівалентом монетної вартості, до якого прирівнювали різні платіжні засоби тогочасного ринку, переважно гроші.

При розгляді грошового обігу, важливим і, водночас, цікавим для науковців є питання цінової вартості грошей у досліджуваній період. Ця проблема, без сумніву, потребує окремого детального вивчення. Джерелом інформації є актові документи, де містяться оцінки вартості товарів при розгляді скарг купців чи предметів власності, або рухомого та нерухомого майна в протоколах судових позовів та вироків. Так що, наприклад, з протоколу судового спору купців Іллі з Грубешова та Сахна зі Львова про боргові конфлікти, що виникли під час їхньої торгової поїздки до Києва і перебування в Луцьку (від 1 липня 1445 р., м. Львів), зазначено, що одна шуба коштувала “20 кіп широких грошів”¹³. Цей факт підтверджує висновок М. Котляра про особливості застосування празьких грошів.

Іноді у білоруських писемних пам’ятках зустрічаються згадки про “вузький” грош, який ідентифікується дослідниками як польський гріш (З. Даунене, М. Котляр). Празький грош у даній групі джерел називається також “плоским”. М. Котляр наводить у своїх студіях такий приклад: “Давали ... по плоскому грошу, по чотирнадцяти пенезев у грош”¹⁴.

Згадки про **польські монети** зустрічаються на сторінках актових джерел рідше, ніж про литовські, однак польський гріш безспідставно вважається дослід-

никами поширеною монетою у місцевому обігу, при чому майже по всій території сучасної України.

Половиною фракцією гроша був напівгріш. Це була найпоширеніша до половини XVI ст. монета на українських землях Великого князівства Литовського та Польщі. Про його співвідношення з грошем зазначено на сторінках значної кількості актових джерел, зокрема, зібраних в “Архиве ЮЗР” (3 т., 8 ч.). Науковці зазначають, що в документах, частіше згадуються литовські напівгроші, а рідше – польські, і це може відображати дійсне співвідношення між ними в обігу.

Польський *напівгріш* (або *пів гріш*) на початку XV ст. Але до кінця століття ареал поширення цих монет обмежувався територією Галичини. У галицьких актах польські напівгроші згадуються, як правило, під назвою “грошів польських”.

Півгроші, згідно з загальноприйнятим визначенням, – нова назва монет, які до цього часу називалися квартинками (*quartenses medii grossi*)¹⁵. Емісії даного номіналу на території Польсько-Литовської держави тривали з перервами з XV до початку XVII ст. Маса півгроша складала 1,58–0,96 г (500–375-ї проби), тобто з часом відбувалося зниження якості монет¹⁶. Вартість номіналу, відповідно до його назви, складала ½ гроша. Початок карбування монет номіналом у півгріш дослідники датують 1393–1398 рр. (Чеське королівство)¹⁷.

Польські півгроші виступають в українському актовому матеріалі найчастіше під назвою “малі гроші” (“*grossi parvi*”). Цей термін фігурує у галицьких актових джерелах до середини XV ст., далі зникає. Часто згадки про малі гроші зустрічаються на сторінках львівських рахункових книг першої чверті XV ст., з огляду на що М. Котляр робить висновок про те, що ці гроші відігравали одну з основних ролей на тогочасному галицькому ринку. Витіснення з галицького ринку руських і львівських півгрошів польськими наприкінці 20-х рр. XV ст. призвело до того, що в обігу залишилося лише два популярних платіжних засоби: празькі гроші й польські півгроші. Тоді відпала потреба додавати визначення – “малий” чи “середній”. Починаючи з 30-х рр. XV ст. в галицьких актах з’являється загальний термін “польська монета”, без уточнення яка саме – адже було зрозуміло, що мова йде про півгроші, бо у дрібній монеті тоді скільки-небудь значних сум не виплачували. Термін “польська монета” з початку 30-х рр. поширюється і на Поділлі, яке доти не знало польських монет, про що можна судити як із складу скарбів, так і з нечисленних подільських письмових джерел того часу. Траплялося, що польську монету називали краківською, за місцем знаходження королівського монетного двору¹⁸.

Якщо у XV ст. польські півгроші потрапляли в першу чергу в Галичину, то у XV ст. півгроші Владислава Ягелло (1386–1434) та Казимира Ягелончика (1447–1492) досягли Волині, Поділля і Чернігівщини.

За короля Сигізмунда I карбування, як і литовське, не було безперервним. Воно почалося у 1507 р. випуском півгрошів, що тривало до 1511 р. У 1526–1529, 1545–1548 рр., велася емісія грошів, і 1528 р. – потрійних грошів і шестигрошовиків, у 1528–1535, 1548 рр. – дукатів.

Потрійний гріш, або *трояк* чи *тригрошовик* – польська срібна (згодом білонна та мідна) монета, номіналом, відповідно до назви, три гроши. Вміст чистого срібла дорівнював у середньому 2,3166 г. Карбування велося на краківському (1528) та торунському (1528–1530, 1534–1535) монетних дворах¹⁹.

Іконографічно трояки характеризуються переважно наступним чином:

Аверс: в центрі – профіль Сигізмунда I; кругова легенда: SIGISMVNDVS PRIME REX POLONIE.

Реверс: в центрі – орел, державний герб Корони Польської; кругова легенда: MONETA REGNI POLONIE рік (...) (наприклад: 1528).

У 1545 р. Сигізмунд II Август стає великим князем литовським, а у 1548 р. – польським королем. Тоді основною монетою як князівства, та і Польщі став литовський півгрош, карбований у 1545–1565 рр. у Вільно і у 1566 р. в Тікоціне.

Крім грошів та півгрошів на українському ринку XV ст. курсували й дрібні монети – денарії та тернарії, в основному польського виробництва. Вони згадуються на сторінках львівських рахункових книг першої чверті XV ст., зазвичай, при переліках дрібних видатків міста. У львівських актах вони часто називаються гелеррами²⁰.

Найдрібнішим номіналом був денарій, що фігурує в документах під назвою “пенезь” або “пенязь” (іноді з додаванням епітету “білий”). Це була єдина дрібна монета як литовської, так і польської монетних систем, причому одна з основних монет литовської монетної системи, не менш важлива, ніж гріш, $\frac{1}{10}$ частину якого власне денарій і складав. Епітет “білий” щодо денаріїв (литовських²¹) пояснюється більшим вмістом срібла в них, ніж в польських, котрі швидше чорніли. Назва денаріїв, переведена в множину – “пенезі” – набувала іншого значення: малися на увазі гроші взагалі. Так в тексті Першого Литовського статуту говориться: “карати не хочем а ни винити которою колвек виною пенезною”²². Також “пенязі” у розумінні грошей згадуються на сторінках книги Кременецького земського суду²³.

Срібні *денарії* у формі брактеатів домінували на грошовому ринку Польщі XII – другої половини XIV ст. Вартість денарія зменшувалася протягом XIV ст. від $\frac{1}{12}$ до $\frac{1}{18}$ гроша²⁴. Маса монети номіналом у денарій становила приблизно 0,7 г (214-ї проби)²⁵.

Також, варто зазначити, що перша половина XV ст. позначилася появою *польського златого* в якості грошово-лічильної одиниці. Дослідники вказують, що він був “еквівалентом золотого (європейського) дуката у срібній монеті”²⁶.

Литовські монети, будучи кращої якості, ніж сучасні їм польські гроші, посідали на українському ринку в XIV–XVI ст. досить авторитетне місце, хоча й не були рівноправними з великими срібними (талярами) та золотими (дукатами і флорінами) монетами. У литовських грошах сплачувались борги великих феодалів, оцінювалось майно. Ареал їхнього поширення охоплював, переважно, українські землі, що входили до складу Великого князівства Литовського²⁷.

Щодо самого процесу карбування, то слід зазначити, що на території литовської держави діяв, щоправда з перервами, один монетний двір – Віленський²⁸.

Середня маса монети номіналом у *гріш* коливалася від 3,10 г (бл. 775-ї проби срібла)²⁹ за часів правління Казимира III (1333–1370) до 2,059 г (375-ї проби срібла) за Сигізмунда I (1506–1548). Причому, литовський *гріш* був якіснішим за коронний (співвідносилися як 4:5). З середини XVI ст. монети номіналом у *гріш* карбувалися тільки у Великому князівстві Литовському і становили 10 пенязів (денаріїв), тоді як польські *гроші* на початок XVI ст. дорівнювали 18 денаріям³⁰. Згодом, у 1578–1580 рр. реформою Стефана Баторія (1576–1586) було проведено уніфікацію польських та литовських грошових одиниць, відтоді *гроші* карбувалися за єдиною монетною стопою.

За часів правління Сигізмунда II (1545–1572) поширення набули литовські випуски *трояків*, іконографічна характеристика яких виглядає таким чином:

Аверс: в центрі – профіль короля, з обох боків якого розірваний надвоє напис року випуску монети; кругова легенда: SIGIS AVG REX POLO MAG DVX LI;

Реверс: в центрі – герб Великого князівства Литовського «Погонь», під нею римська цифра III (номінал), під яким зображення «Колюмни», що з'їжджає на поле кругової легенди; кругова легенда: GROSSVS TRI PL MAG DVCA LIT.

Емісія литовських *трояків* тривала і пізніше. Дослідники відзначають велику кількість різновидів литовських *трояків*, відмінність метрологічних характеристик між ними та аналогічними номіналами польського карбування³¹.

Денарієві монети – *пенязі* – карбувалися з другої половини XIV ст. Вартість пенязів складала 1/10 *гроша*. Якістю вони переважали польські денарії (1/8 польського *гроша*). Першим емітентом був великий князь Витовт Кейстутович (1392–1430). Випуски пенязів тривали до другої половини XVI ст.³² Срібні литовські денарії посіли значне місце на українських ринках XIV–XV ст.

Найбільш відомими були монети із зображенням списа і литовського герба «колюмни», карбовані Витовтом у 1384–1388 рр. у Луцьку. Територія їх поширення охоплювала Волинь, Галичину, Поділля, Київщину і Переяславщину.

Зустрічалися також монети **Бранденбургу**, **Вестфалії**, **Ганновера** тощо, але їх в українських письмових джерелах окремо від литовських і польських монет не фіксували. Це відбувалося, як вважає М. Котляр, через те, що «на тогочасному ринку монети приймалися не за національною приналежністю, а за вагою і вмістом срібла чи золота. Практика міжнародної торгівлі примушувала більшість європейських держав карбувати монети основних номіналів, зокрема *гроші*, приблизно однакової ваги і вартості, щоб їм вільно було долати державні кордони»³³.

Угорські золоті. Ще одним типом монет були *золоті*, які в більшості українських актових джерел згадуються під назвою «червоні золоті». В джерелах галицького походження вживається еквівалентний термін «флорин». Золоті (злоті) виступали як реальна золота монета і як лічильна одиниця для срібних монет (дорівнював 30 польським *грошам* ще з XV ст.)³⁴. Високопробну золоту монету, котра отримала назву флорин, розпочали карбувати у м. Флоренція (1252 р.), згодом – у м. Венеція (1284 р.). Вона швидко поширилась європейськими країнами через свою високу якість: маса 3,537 г майже чистого золота, проба – 23,5 каратів. Мо-

нетна стопа: з 339 г (флорентійський фунт) – 96 монет³⁵. Угорські флорини карбувалися, починаючи з 1325 р. за флорентійським зразком, хоча згодом набули певних змін. Часом переростання флорина з грошової одиниці в лічильну дослідники визначають середину XV ст., коли він отримав назву “червоного золотого”, а еквівалентну суму в 30 грошів почали визначати як флорин або злотий польський³⁶.

Флорини відкарбовані у м. Флоренції, і на аверсі мали герб міста (лілея), а на реверсі – зображення Іоана Хрестителя (покровитель міста):

Аверс: герб міста (лілея); кругова легенда: FLOR – ENTIA.

Реверс: зображення Іоана Хрестителя (покровитель міста); кругова легенда: S IOHA – NNEVB.

Ці монети були чи не найбільш авторитетним платіжним засобом середньовіччя, що обслуговував великі торгові угоди та виступав засобом накопичення великих капіталів.

У більшості випадків золоті в письмових джерелах XV – початку XVI ст. вживаються з епітетом “угорські”. З цього приводу М. Котляр наводить приклади: 1506 р. великий князь литовський Сигізмунд віддав в оренду київське мито строком на два роки, за що йому щороку сплачували по 200 червоних золотих угорських; на початку XVI ст. замок Володимира-Волинського заставили в “тисячі золотих угорських”³⁷. В. Рябцевич вказує, що епітет “угорський” застосовується для позначення золотих угорського карбування. Іншої думки дотримується М. Котляр, який вважає, про угорські флорини у згаданих випадках йшлося тільки в окремих випадках, найбільше – на початку XVI ст. а загалом даний епітет вказував не на національну приналежність, а на високу якість, якою ці монети яскраво вирізнялися в попередніх двох століттях. У Галичині золоті монети в XV ст., називали не червоними золотими, а флоринами.

Венеціанські дукати (цехіни). Раніше вже згадувалося про початки карбування даного різновиду золотої європейської монети у м. Венеція. Варто зазначити, що за своєю масою вони дещо відрізнялися від флоринів, – були важчими, проте згодом ця різниця зникла³⁸. На відміну від флорентійських, венеційські золоті монети називали дукатами, а з XVI ст. – цехінами.

На аверсі вміщувалося зображення Ісуса Христа в оточенні з 15 зірок; кругова легенда: SIT TIBI CHRISTE DATUS, QUEM TU REGIS ISTE DUCATUS (Це королівство, яким ти правиш, тобі, Христе, присвячується). На реверсі зображувалася сцена посвячення Святим Петром дожа і в круговій легенді зазначалися його ініціали.

Венеціанські дукати у значній кількості надходили на територію Кримського півострова, Поділля та Півдня України.

Загальноєвропейська монетна традиція справила значний вплив на розвиток грошового господарства західної частини сусідніх з українськими землями країн, котрі, в свою чергу, внаслідок різних економічних та військово-політичних процесів запанували на значній частині українських територій. Тож, цілком природним є те, що майже всі номінали державного польського, угорського, а згодом і литовського карбування були тотожні номіналам європейських монет. Враховуючи фак-

ти та специфіку виробництва монет на західних українських землях, можна говорити не тільки про поширення автентичних монетних номіналів європейського походження шляхом торгівлі та фінансової політики на державному рівні, а й про європейський вплив на формування місцевої монетної системи безпосередньо в якості зразків для наслідування.

Розглядаючи особливості обігу європейських монет на українських землях, слід наголосити на тому, що думка про абсолютне домінування окремих номіналів у глобальних територіальних масштабах на сьогодні має бути переглянута. Зважаючи на аналіз топографії знахідок празьких грошів на території сучасної України, зроблений у даній статті на основі раніше проведеного дослідження, вже зараз можна висунути альтернативну точку зору і стверджувати, що їх масштабне поширення має певні локальні межі і не може претендувати на всеукраїнський територіальний простір. Така сама ситуація і з іншими європейськими номіналами. Для конкретної деталізації з подальшим визначенням дійсної території домінування у грошовому обігові даних монет, необхідно проаналізувати всі доступні топографічні дані, а також врахувати свідчення письмових джерел. Це є складним завданням, проте тільки таким чином можливо отримати обґрунтовані висновки про ступінь і ареал поширення монет окремих номіналів.

-
1. *Котляр М.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971; *Його ж.* Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981.; *Его же.* Кладовище и нумизматика. – К., 1974.; *Шуст Р.* Нумизматика. – К., 2007.; *Рябцевич В.* О чем рассказывают монеты. – Минск, 1978; *Его же.* К вопросу о денежном обращении западно-русских земель в XIV–XV вв. // Нумизматика и сфрагистика. 1965. Вып. II. – С. 168–187; *Огуй О.* Найменування грошових одиниць на території Північної Буковини (XIV–XX) // Українська мова на Буковині: Матеріали Всеукр. наук. конф. – Чернівці, 1994. – С. 44–45; *Його ж.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 – першій третині 19 ст.: Проблема поліномінацій в адаптивних термінологічних системах. – Чернівці, 1997; *Соболева Н.* К проблеме обращения пражских грошей в русских землях в XIV–XV вв. // Вестник Московского университета. История, 1967. № 2. – С. 55–57.
 2. *Шуст Р.* Вказ. пр. – С. 78.
 3. Там само.
 4. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов». – К., 1876. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 35.
 5. *Котляр М.* Нариси... – С. 25.
 6. *Його ж.* Грошовий обіг...
 7. Там само. – С. 27.
 8. *Шуст Р.* Вказ. пр. – С. 79.
 9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией / Под ред. Н. Костомарова. – 1863. – Т. I: (1361–1598). – С. 13.
 10. *Котляр М.* Грошовий обіг... – С. 69–70.
 11. *Котляр М. Ф.* Нариси... – С. 72.

12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. Колекція документів Київської археографічної комісії 1369–1899. Арк. 9зв.–10 зв.
13. Торгівля на Україні XIV – сер. XVII ст. Волинь і Наддніпрянина. – К., 1990. – С. 28.
14. Там само. – С. 74.
15. Там само. – С. 291.
16. Там само. – С. 292.
17. Там само. – С. 291.
18. *Котляр М.* Нариси... – С. 33–36.
19. Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник. – Тернопіль-Львів, 1998. – С. 369.
20. Там само. – С. 36–37.
21. На думку *М. Котляра* в процесі обігу давалася в знаки лігатура, тому денарії швидко чорніли. На польських монетах лігатури було ще більше.
22. Перший Литовський статут. Розділ I, артикул 1.
23. ЦДІАК України – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. № 9; Кременецький земський суд. – Арк. 58 зв.
24. *Зварич В., Шуст Р.* Вказ. пр. – С. 115–116.
25. Там само. – С. 115.
26. Там само. – С. 165.
27. *Шуст Р.* Вказ. пр. – С. 82.
28. *Рябцевич В. Н.* О чем рассказывают монеты... – С. 102.
29. *Зварич В., Шуст Р.* Вказ. пр. – С. 92.
30. Там само. – С. 92.
31. Там само. – С. 369.
32. Там само. – С. 116.
33. *Шуст Р.* Вказ. пр. – С. 69.
34. *Рябцевич В. Н.* О чем рассказывают монеты... – С. 110.
35. *Зварич В., Шуст Р.* Вказ. пр. – С. 144, 379.
36. Там само. – С. 380.
37. *Рябцевич В. Н.* О чем рассказывают монеты... – С. 81.
38. *Зварич В., Шуст Р.* Вказ. пр. – С. 379.

ОБРИЗАНІ ПРАЗЬКІ ГРОШІ В МОНЕТНОМУ ОБІГУ УКРАЇНИ

Серед нумізматичних знахідок XIV ст. досить чисельну групу становлять обрізані по колу празькі гроші. Абсолютна більшість таких монет походить із території Західної України і належить карбуванню Вацлава II (1300–1305), Яна I Люксембурзького (1310–1346) та Карла I (1346–1378)¹. Знахідки обрізаних празьких грошів зафіксовані в Польщі, Молдові, Німеччині та Румунії². На сучасному етапі відомо про більш ніж 300 таких грошів із знахідок, музейних та приватних колекцій. Чи не найбільша колекція таких монет зберігається у Львівському історичному музеї. В останній час, у зв'язку із введенням нової інформації значно виріс інтерес до цієї проблеми. Але досі остаточно не з'ясовано хронологію, обставини та мету обрізування міжнародної європейської валюти на українських землях. Традиційно дослідники вважали, що празькі гроші обрізувалися згідно з нормами галицьких монет XIV ст.³

Польський вчений В. Багенський зробив припущення, що на Русі празькі гроші обрізували наприкінці XIV ст. у зв'язку з надходженням менших за вагою та гірших за якістю грошів Вацлава IV. Він також порівняв цей процес з обрізуванням монет у німецькому маркграфстві Мейсен і Тюрінгія, де із введенням 1338 р. мейсенських грошів місцеве населення обрізувало важчі празькі гроші до ваги мейсенських. Е. Пініньські пов'язував знахідку обрізаного празького гроша Яна I Люксембурзького з Сілезії та подібну монету з Археологічного та Етнографічного музею в Лодзі з сілезькими квартинками і датував цей процес 1330–1350 рр.⁴ Виділяють кілька основних метрологічних груп за розмірами зрізаного металу: 1,2–1,69 г, діаметром 1,8–2,0 мм та 1,8–2,6 г, діаметром 2,3–2,7 мм; 1,2–1,7 г, діаметром 1,8–2,0 мм та 1,8–2,7 г, діаметром 2,0–2,5 мм⁵.

Окремий підрозділ цій проблемі присвятив А. Крижанівський у ґрунтовній праці про львівський монетний двір. Він виділяє три основні групи таких монет: вагою 1,89–2,40 г, 1,47–1,57 г та 1,16–1,31 г. Дослідник пов'язує цей процес з карбуванням і метричними показниками руських грошників Казимира III та додатковим зрізуванням металу за Владислава Опольського та Людовика Угорського, хоча й зазначає, що це питання не є однозначним⁶.

Польський дослідник Б. Пашкевич висловив версію про обрізування празьких грошів до ваги джучидських дірхемів Узбека (1312–1342) чи Джанібєка (1342–1357) вагою в 1,52–1,56 г⁷.

При аналізі українських знахідок привертають увагу такі, що датовані першою половиною XIV ст. В українських знахідках обрізані празькі, як правило, становлять окремі комплекси, або зустрічаються з цілими чеськими грошами. Обіг празьких грошів, здебільшого, розглядається в контексті грошового обігу україн-

ських земель Великого князівства Литовського чи Польського королівства⁸. Знахідки грошів Вацлава II (1300–1305), Яна I Люксембурзького (1310–1346) та Карла I (1346–1378) відносять до одного хронологічного періоду⁹.

В останній час до наукового обігу введено значну кількість нової інформації про знахідки празьких грошів. Всього на території колишньої Галицько-Волинської Русі зафіксовано 16 таких знахідок, датованих першою половиною XIV ст.: м. Луцьк Волинської обл.; міста Львів, Демидів, Белз, села Унів та Урич Львівської обл., м. Галич, с. Княже, с. Лісовики, м. Калуш Івано-Франківської обл., м. Чернівці, с. Зелена Липа Чернівецької обл., с. Польний Мукарів Хмельницької обл.; міста Перемишль, Ярослав та Трепла (Польща)¹⁰. Крім цього до першої половини XIV ст. належить значна частина точно невизначених знахідок празьких грошів та комплексів, датованих монетами Карла I.

Про широке використання празьких грошів у Галицько-Волинській державі свідчать й писемні джерела. Перша достовірна така писемна згадка датується 27 серпня 1320 р. Князь „володимирський і володар землі Русі” Андрій Юрійович надає низку пільг краківським купцям, серед яких зменшення податку на продаж худоби з трьох до одного гроша: ” ... щоб у місті Володимирі, де раніше повинні були за яку-небудь тварину платити три гроші, тепер визначаємо лише один гріш”¹¹. Оскільки інших монет грошового номіналу, крім чеської монети, тут не було, мова може йти тільки про празькі гроші. Документ також згадує й інший номінал – денарій.

Документ засвідчує, що у Володимирі і раніше розраховувалися празькими грошами. Князь Андрій Юрійович лише зменшив оплату, але підтвердив усі права, якими користувалися купці Кракова за його батька князя Юрія Львовича (1301–1308). Визначення грошового еквіваленту в міжнародних економічних стосунках з Краковом є цілком закономірним. Адже, найдавніші повідомлення про використання празьких грошів в Краківській землі датуються 1306 р.¹²

Цікаво, що в аналогічному документі, виданому під тією ж датою купцям м. Торуня, згадуються денарії, але не гроші¹³. Це відповідає історичним реаліям, адже вважається, що в землях Тевтонського ордену “епоха гроша” починається значно пізніше, а в Мазовії празькі гроші вперше згадуються лише під 1337 р.¹⁴

В грошах і денаріях визначаються грошові оплати при веденні вівітства за магдебурзьким правом у м. Сяноці. Документ, що зберігся в оригіналі, виданий "Князем і володарем Королівства Русі" Юрієм Тройденовичем у Володимирі 20 січня 1339 р.¹⁵

Отже, нумізматичні та писемні джерела свідчать, що вже в першій треті XIV ст. галицько-волинські землі долучилися до центральноєвропейського кола обігу та використання міжнародної валюти – празького гроша.

Чеські монети виконували тут всі характерні для розвинутого суспільства грошові функції: міжнародних грошей, засобів обігу, міри вартості, засобу платежу та накопичення скарбів. На це вказують знахідки таких монет серед скарбового матеріалу, в заповненні будівель, культурному шарі.

Значна частина монет з цих знахідок обрізана, вони датуються 30–40-ми рр. XIV ст. і походять з території Галичини та Західного Поділля. В той же час на Волині вони не зафіксовані.

В Молотівському скарбі, знайденому 1896 р. в с. Демидові, недалеко Миколаєва над Дністром, було 65 празьких грошів, широких і малих (*minores et majores*): Вацлава II (3 обрізаних), Яна I Люксембурзького (59 з них 38 обрізаних), три невідзначені, а також прикраси (п'ять браслетів, чотири скроневі каблучки і 6 перснів). Дуже цікаві три персні з печатками, і схематичними зображеннями птахів і написами кирилицею: “ПЕЧАТ + ВАНОВА”, “ПЕЧАТ + СКАЧКОВА”, 1(?)¹⁶. Саме зображення птахів вважають характерними зображеннями печаток галицьких бояр.

Зображення птахів на перснях відомо серед галицьких і волинських знахідок. Подібні персні знайдені в Ізяславі, в Жидичеві біля Луцька. Існує припущення про подібність зображень на жидичиському персні, перснях Молотівського скарбу та двох печатках 1334 і 1335 р. від грамот Юрія II Болеслава¹⁷.

Спорідненість деталей та стилістика на браслетах-наручнях з Молотівського скарбу поєднує їх з іншими знахідками XIV ст. із скарбів Шанчаю (Литва), Войнешті (Румунія) та Крилоса. Містом виготовлення таких браслетів вважається м. Галич¹⁸. На момент тезаврації у власника (власників ?) скарбу перебували цілі та обрізані гроші Вацлава II і Яна I Люксембурзького. Скарб датується першою – початком другої треті XIV ст., на що вказує відсутність монет Карла I (1346–1378).

Два обрізані гроша Яна I Люксембурзького, вагою 1,8–1,9 г, діаметром 2,6–1,8 мм та два – Карла I, вагою 1,3; 1,35 г, діаметром 18 мм походять з розкопок городища в с. Зелена Липа на Буковині. Причому гріш Яна I та гріш Карла I знайдено в руїнах одного приміщення. Крім празьких грошів на пам'ятці виявлено угорський денарій Людовіка I (1342–1382), дві мідні золотоординські монети (наслідування?) та два срібних наслідування дірхемів Джанібєка (1342–1357), вагою 0,32 та 0,55 г. А також уламок срібної невизначеної монети (можливо, північноіталійської 40-х рр. XIV ст.)¹⁹.

Скарб 2000 р., знайдений при реконструкції Львівської пивоварні, складався з 63 обрізаних празьких грошів: Вацлава II (2), Яна I Люксембурзького (57), Карла I (15). Згідно з хронологією празьких грошів Карла I, розробленої чеським дослідником В. Пінтою, скарб датований 1346–1349 рр. Монети скарбу обрізані під вагу 1,57–2,75 г, але більшість має вагу за 1,8 г²⁰.

Цими ж роками датується і скарб 2003 р. знайдений біля м. Калуша на Івано-Франківщині. В скарбі, що налічував близько 120 монет, зафіксовано угорський гріш Карла Роберта (1) (1301–1342), а також празькі гроші Вацлава II (3), Яна I Люксембурзького (115), Карла I (2). 30 грошів Вацлава II і Яна I Люксембурзького було обрізано до половини верхнього напису легенди аверсу. А середня вага п'яти зважених екземплярів становила 2,29 г²¹.

До періоду 1346–1349 рр., напевно, належить і частина знахідок, датованих грошами Карла I, які не містять галицько-руських та інших монет другої половини XIV ст.²²

У 2004–2005 рр. у верхньому шарі (оранці) поля біля с. Польний Мукарів Хмельницької обл. знайдено групу монет, які належать до кількох хронологічних груп.

Три монети відносяться до першої половини XIV ст. Це два обрізані празькі гроші Яна I Люксембурзького, вагою 2,05 та 1,95 г, діаметром 22,5 мм, та кримський мідний пул хана Узбека (1310–1342) з двоголовим орлом²³. Ці знахідки чудово ілюструють економічні та політичні процеси на Поділлі. Мідна монета Золотої Орди засвідчує перебування, адміністративне підпорядкування чи військову присутність ординців на Поділлі в 40-х рр. XIV ст. На відміну від срібних джучидських дірхемів, мідні монети присутні, як правило, в золотоординських містах і поселеннях.

Знахідки засвідчують проникнення обрізаної чеської монети на Поділля ще в першій половині XIV ст. Не виключено, що руйнування пам'ятки (житла?) пов'язано з військовими кампаніями 40–50-х рр. XIV ст.

Кількісний та якісний аналіз монетного матеріалу наведених знахідок свідчить, що у 30–40-х рр. XIV ст. основною грошовою одиницею на Галичині та Західному Поділлі слугували обрізані та цілі празькі гроші. Причому з 40-х рр. XIV ст. часто переважають обрізані монети.

Вагові характеристики не дозволяють поєднати ці знахідки з галицько-руськими грошами та з джучидськими дірхемами. Надзвичайно мала кількість знахідок таких монет в одних скарбових комплексах свідчить про хронологічний розрив у їх використанні.

Привертають увагу фінансові заходи у сусідній Польській державі за Казимира III (1333–1370), початок здійснення яких відносять до 30-х рр. XIV ст. Дослідники не однозначно трактують хронологію та характер цих грошових реформ. Так, частина дослідників вважає їх основним результатом введення нових монетних номіналів: квартників, напівгрошів та краківських грошів²⁴.

Сучасні дослідники розглядають реформу в контексті уніфікації регіональних монетно-грошових систем: малопольської, великопольської та куявсько-мазовецької. Карбування ж великих номіналів: квартників, напівгрошів та краківських грошів датується останніми роками правління Казимира III. Поява самого терміну "малій гріш", лічба на "великі" і "малі гроші" датуються 1335–1342 рр. Це явище пов'язується з існуванням різної денарісової монети та відповідних рахункових грошів: великопольських і малопольських, які знаходилися у співвідношенні 2:3, а також для узгодження норм лічби між Торунем і Краковом²⁵.

Від 1325 р. в писемних джерелах з'являється термін "grossi precisi" – обрізані гроші. Від 1335 р., коли в рахунках з'являються "малі гроші", обидва терміни часто співставляються. В історіографії існують різні погляди на значення цього терміну. Р. Керсновський вважав, що цим терміном зазначалися еквіваленти "малих грошів" – "профільовані брактеати"²⁶.

Але існує значна кількість реально обрізаних празьких грошів і за межами України. В одному з німецьких скарбів серед 169 грошів 1300–1346 рр. 117 було обрізаних, в іншому – 40. Після введення 1338 р. мейсенських грошів, старі празькі гроші не відповідали новим стандартам і були обрізані до 80% первинної ваги²⁷.

Аналіз українських знахідок дозволяє стверджувати про наявність досить значної кількості старих якісних грошів на час проведення грошових реформ у Польщі в 1336 (1338) – 1346 рр.

Характерною ознакою політичного і економічного статусу українських земель в XIV ст. дослідники вважають компроміс між Золотою Ордою, Великим князівством Литовським та Польським королівством у володінні українськими територіями. Таке явище, назване згодом кондомініумом, характеризується низкою рис, серед яких найголовнішим вважається верховне право на володіння певними територіями і сплата (отримання) традиційної ординської данини “виходу”. Кондомінантний статус у трьох найбільших землях України-Русі: Волинській, Галицькій та Київській фіксується з 1325 р., а 1351 р. він, ймовірно, поширився на Поділля²⁸.

Війна за галицько-волинську спадщину по смерті галицько-волинського князя Юрія II Болеслава у квітні 1340 р. суттєво вплинула на політичне і економічне становище українських земель. До основних претендентів на спадщину приєднався угорський король Людовік.

Фактичним правителем міста Львова і Галицької землі впродовж 1340-х рр. залишався один з найближчих родичів Юрія II Болеслава боярин Дмитро Дедько, котрий визнавав себе васалом одночасно трьох сусідніх володарів – Любарта, Казимира III і Людовіка Угорського²⁹.

Розуміючи військово-політичний потенціал Золотої Орди, Дмитро Дедько намагався активно використовувати традиційні відносини з ханською владою. Так, 1340 р. перед загрозою вторгнення польсько-угорського війська Дмитро Дедько навіть очолив дипломатичну місію до золотоординського хана Узбека. Польський хроніст Ян із Чарнкова окреслив аргументацію галицької делегації на чолі з Дмитром Дедьком і князем Данилом Острозьким: “...Казимір III захопив Русь і затримав виплату данини”. Реакція ординської влади виявилася дуже швидкою. Вже в липні 1340 р. потужне золотоординське військо пустошило польські землі, а армія Казимира III вимушена була тримати оборону на правому березі Вісли³⁰.

Виплата данини розглядалася як важливий елемент державної політики, слугувала стримуючим фактором чи спонукала до активних військових дій. Отримане в результаті внутрішніх податків і митних зборів чеське монетне срібло вивозилося за межі Галичини у вигляді данини, виплат, контрибуцій, купецького капіталу тощо. Певно саме значні виплати 40-х рр. XIV ст. спонукали до масового залучення старих монетних запасів, про що свідчить склад скарбів. Але обігові монети 40-х рр. вже не відповідали за якістю срібла та вагою старим чеським грошам. До теоретичної ваги “малого гроша” великопольської лічби в 2,33 г, до празького гроша вагою близько 3,5 г чи 2,06 г та краківського гроша в 3,1 г наближається значна кількість обрізаних празьких грошів. Частина таких монет мають вагу, наближену до ваги кварталників Казимира Великого в 1,6 г³¹.

Обрізаний празький гріш міг одночасно служити обіговою монетою і регламентованою грошовою одиницею у виплатах польському королю. А обрізане срібло бути джерелом для гривен ординського виходу та внутрішніх потреб. Це не

заперечує можливості обрізування обігової чеської монети і в наступні періоди³². Але, не зважаючи на значну кількість знахідок галицько-руських монет з такими грошами, відсутність обрізаних грошів Вацлава IV вказує на нетиповість цього явища для другої половини XIV ст.

Про окремі випадки використання обрізаних празьких грошів в другій половині XIV ст. на території Центральної України свідчить Борщівський скарб 1948 р. Виявлений під час прокладання магістралі біля мосту через р. Трубіж на кордоні Київської, Чернігівської та Переяславської земель, скарб складався зі 113 монет та двох фрагментів розламаної навпіл новгородської гривні з «горбатою» спинкою, вагою 101,01 та 90,92 г. Останнім часом цьому скарбу присвячено кілька публікацій³³. З 113 монет абсолютну більшість становлять дірхеми Золотої Орди та їх наслідування.

Найбільш рання датована монета – золотординський дірхем Токти, карбований в Сарай-аль-Махрусі в 710 р. х. (1310). Наймолодші монети скарбу – монети Буляка 782 р. х. (1380/1381) та два дірхеми Тохтамиша, один з датою 781 р. х. (1379/1380), інший – не датований.

Київське князівство Володимира Ольгердовича представлено двома монетами типу: «князівський знак – IS». Ще на одній монеті центральна частина затерта. 17 монет – наслідування гюлістанським дірхемам Джанібєка 753 р. х. (1352/1353). Тип другий представлений єдиною поки відомою монетою з дворядковою легендою "ПЄЧАТЬ..."(?) і князівським знаком – на одному боці та наслідуванням реверсу ординських монет Мухаммеда-Буляка від 773 р. х. (1371/1372). До Сіверського князівства віднесено 8 монет, здебільшого монети виділяються за наявністю «князівського знаку» у вигляді розквітлого хреста. Велике князівство Литовське репрезентується монетою типу: «спис з хрестом» – «ПЄЧАТЬ».

Чехія представлена трьома празькими грошами. Гріш Яна I Люксембурзького обрізано по колу до діаметра 18,2 мм, вага монети – 1,42 г. Гріш має 958°, серед розділових знаків на аверсі читаються два кружки між словами внутрішньої легенди. Гріш Карла I обрізано по колу до діаметра 17,0 мм і ваги 1,25 г. Гріш має 900°, між словами легенди один кружок: «KAROLUS ° PRIMUS». Зовсім стерта монета, ¼ празького гроша має діаметр 13,7 мм при вазі 0,69 г. Проба монети 800°, на аверсі читається лише кілька літер від імені короля Карла I. Вага гроша наближається до частини відомих монет Володимира Ольгердовича типу «князівський знак – IS», «князівський знак – плетінка», а також одній з монет Сіверського князівства. Цікаво, що київська монета другого типу також має вагу 1,10 г, що наближається до параметрів руських грошиків Владислава Опольського³⁴. ¼ частина празького гроша, ймовірно, обрізана під вагу обігових монет. Присутня у скарбі розламана навпіл новгородська гривна свідчить, що в цей час гривна залишалась основною традиційною найбільшою монетно-грошовою одиницею. Знахідки празьких грошів у Борщівському скарбі вказують на можливість отримання і використання європейського срібла князями Південної Русі на початку останньої чверті XIV ст.

Присутність багатьох номіналів в одному скарбовому комплексі, при тому, що більшість з них кратно співвідноситься до празьких грошів, підтверджує тривалюне знайомство мешканців Східної Європи з чеською валютою.

Але, напевно, в цей час основним постачальником чеської монети для Центральної України слугували західноукраїнські землі, де празький гріш обертався вже півстоліття. Такі монети, ймовірно, надходили сюди і з інших регіонів України під час тривалого правління Володимира Ольгердовича (1362–1394). Проте їх немає в величезному Сосницькому скарбі, датованому початком – серединою 90-х рр. XIV ст.³⁵ Разом з тим, київська монета Володимира Ольгердовича типу «князівський знак – IS» присутня в скарбі Червоного двору біля Вільно, де опинилася серед 14 празьких грошів Вацлава II, Яна I Люксембурзького, Карла I, а також 7 литовських монет – «погонь – подвійний хрест», 10 монет Лівонського Ордену і магістрів м. Ревеля, гривен і половинок. Це підтверджує обіг і метрологічне співвідношення празьких грошів, литовських та київських монет ще до появи монет Карла I³⁶. В Борщівському скарбі присутня єдина литовська монета типу „спис з хрестом-печать”. Останнім часом такі монети відносять до карбування Вітовта (1392–1430)³⁷. Знахідка монети в датованому скарбі дозволяє віднести її до початку 80-х рр. XIV ст.³⁸ У самій Литві відомі знахідки фрагментованих празьких грошів вагою 0,122 г, 0,45 г та 0,6–0,8 г, які можуть відповідати найдавнішим литовським монетам³⁹.

1. Соболева Н. Пражские гроши в музеях Украины // Нумизматика и сфрагистика. – Вип. 1. – К., 1963. – С.128; Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV–XV століттях. – Львів, 2007. – С. 129.
2. Piniński J. Obcięte grosze czeskie Jana Luksemburskiego // Nummus et Historia. – Warszawa, 1985. – S. 153–154, 157; Маркевич В., Полевой Л., Фин Ш. Кугурештский монетно-вещевой клад // Государственный историко-краеведческий музей МССР. – Кишенев, 1960. – С. 95; Bagiński W. Obcięte grosze praskie na Rusi Czerwonej // Biuletyn numizmatyczny. – Warszawa, 1983. – № 3. – S. 49; Крижанівський А. Вказ. пр. – С. 136.
3. Соболева Н. Указ. соч. – С. 137–138, 140; Котляр М. Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст. – К., 1968. – С. 123; Пивоваров С. Нумізматичні пам'ятки Буковини. – Чернівці, 2002. – С. 86.
4. Bagiński W. Ibid – S. 49; Piniński J. Ibid – S. 156–157.
5. Соболева Н. Указ. соч. – С. 131, 134–135, табл. 1, 5–11; Козубовский Г. К вопросу об обрезанных пражских грошах // Двенадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. – М., 2004. – С. 113.
6. Крижанівський А. Вказ. пр. – С. 129–137.
7. Paszkiewicz V. Grosz ruski // Міжнародна наук. конф. "Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність". – Львів, 2005. – С. 98–101, 107–108.
8. Рябцевич В. К вопросу о денежном обращении западнорусских земель в XIV–XV вв. // Нумизматика и сфрагистика. – К., 1965 – Вип. 2. – С. 113–120; Сиверс А. Топография кладов с пражскими грошами. – СПб., 1922. – С. 6; Соболева Н. К проблеме обращения пражских грошей в русских землях в XIV–XV вв. // Вестник МГУ (серия история). – 1967. – №

2. – С. 49–61; Piniński J. Grosze czeskie obieg na terenie Korony Wielkiego Księstwa Litewskiego – podobieństwa i różnice // Pieniadz i mennictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Białystok, 1987. – S. 42; Paszkiewicz B. – Ibid – С. 98–100.
9. Soboleva N. Nálezy pražských grošů na území SSSR // Sborník Národního Muzea v Praze. – 1970. – V. XXIV. – № 3/4. – S. 198–204, 241.
10. Kotlar M. Znaleziiska monet z XIV–XVII w. na obszarze Ukrainie SSSR. – Wroclaw, Warszawa, Krakow, Gdansk, 1975. – S. 32, №54, S. 30, №38, S. 28, №26; Soboleva N. – Ibid – S. 200, №5, №11; Пастернак Я. Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Краків-Львів, 1944. – С. 97; Берест А. Археологічні дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі 2000 р. // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2000. – Вип. 5 – С. 271; Пивоваров С. Нумізматичні пам'ятки XIV ст. на Буковині // Міжнародна наук. конф. "Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність". – Львів, 2005. – С. 137–144; Фіголь М. Мистецтво Стародавнього Галича. – К., 1997. – С. 209; Рожко М. Празькі гроші на теренах міста Львова у першій половині XIV століття. (За матеріалами археологічних розкопок) // До джерел. Зб. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ-Львів, 2004. – С. 621, 617–636; Петергирич В. Раскопки в древнем Белзе (Львов. обл.) // АО 1974. – М., 1975. – С. 337–338; Kubiak S. Znaleziiska monet z lat 1145–1500 na obszarze Polski. Inwentarz. – Poznan, 1998. – S. 218, S. 135; Paszkiewicz B. Reforma monetarna króla Wacława II w Polsce // Wiadomości Numizmatyczne. – 2001. – R. XIV. – Z. 1 (171). – S. 111.
11. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. – Львів, 2004. – С. 161, №6.
12. Paszkiewicz B. Reforma monetarna króla Wacława II w Polsce... – S. 25.
13. Купчинський О. Вказ. пр. – С. 157–158, №5.
14. Paszkiewicz B. Reforma monetarna króla Wacława II w Polsce... – S. 25; Соболева Н.А. К проблеме обращения пражских грошей... С. 65.
15. Купчинський О. Вказ. пр. – С. 193.
16. Грушевський М. Молотівське срібло. Археологічна замітка // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Львів, 2002. – Т. 6. – С. 361–366.
17. Михайлова Р. Художня культура Галицько-Волинської Русі. – К., 2007. – С. 92; Терський С. Два маловідомі персні-печатки з XIV ст. // Матеріали VI наукової геральдичної конференції у Львові. – Львів, 1997. – С. 89–91.
18. Михайлова Р. Вказ. пр. – С. 130–131.
19. Пивоваров С. Нумізматичні пам'ятки XIV ст. на Буковині... – С. 137–144.
20. Рожко М. Вказ. пр. – С. 617–636.
21. Крижанівський А. Вказ. пр. – С. 131.
22. Kotlar M. Ibid – S. 30, №41, №43; Козловская Е. Нумизматическая коллекция Львовского исторического музея // Нумизматика и сфрагистика. – Вип. 2. – К., 1965. – С. 152.
23. Щиро вдячний О. Погорільцю за інформацію.
24. Terlecki W. Reforma monetarna Kazimierza Wielkiego // Wiadomości Numizmatyczne. – 2001. – R. VI. – Z. 3–4 (21–22). – S. 251–272.
25. Kiersnowski R. Data i kształt reform monetarnych Kazimierza Wielkiego // Ryszard Kiersnowski. Historia – Pieniadz – Herb. Opera Selecta. – Warszawa, 2008. – S. 195–234; Paszkiewicz B. De moneta in Regno currente. Mennictwo polskie Kazimierza Wielkiego // Roczniki Historyczne. – 2008. – R. LXXIV. – S. 31–54; Kiersnowski R. Grosze Kazimierza Wielkiego // Ryszard Kiersnowski. Historia – Pieniadz – Herb. Opera Selecta. – Warszawa, 2008. – S. 235–267.
26. Kiersnowski R. Data i kształt reform monetarnych Kazimierza Wielkiego... – S. 221–222.
27. Bagiński W. Ibid – S. 49.

28. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. IV. – С. 82–87, 312; Шабульдо Ф. Кондомініум в українській землях XIV століття // ЗНТШ. – Т. CCLI. – 2006. – С. 7, 16; Русина О. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 59–61.
29. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2006. – С. 107.
30. Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 38.
31. Kiersnowski R. Data i ksztalt reform monetarnych Kazimierza Wielkiego... – S. 216.
32. Крижанівський А. Вказ. пр. – С. 32.
33. Козубовський Г. Сіверські монети XIV ст. – К., 1992. – С. 6; Зразюк З., Хромов К. Борщевський клад // Монеты джучидов и сопредельных государств. – К., 2007. – Ч. II. – С. 99, 117.
34. Крижанівський А. Вказ. пр. – С. 142.
35. Kotlar M. Ibid – S. 28.
36. Soboleva N. Ibid – S. 223, №139.
37. Kiersnowski R. Najdawniejsze monety litewskie // Ryszard Kiersnowski. Historia – Pieniadz – Herb. Opera Selecta. – Warszawa, 2008. – S. 286–291; Даркевич В., Соболева Н. О датировке литовских монет с надписью «печать» // Советская археология. – 1973. – № 1. – С. 92; Ivanauskas E., Douchis R.J. Coins of Lithuania 1386–1707. – Vilnius-Columbia, 1999. – P. 23–24.
38. Саяскукас С. Монеты Великого княжества Литовского с кириллической легендой «Печать» и их метрологическая связь с монетами Галицкой Руси и Молдавии // Грошовий обіг і банківська справа в Україні. Минуле та сучасність. – Львів, 2005. – С. 82–85.
39. Remecas E. Vilniaus žemutines pilies pinigų lobis (XIV a pabaiga). – Vilnius, 2003. – S. 51, 71, 103.

ΠΡΟΣΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

ДО ПРОСОПОГРАФІЧНОГО ПОРТРЕТА ІВАНА МАЗЕПИ ПОЕЗІЇ ВЕЛИКИЙ ДАР: ПОЕТИЧНА ТВОРЧІСТЬ ГЕТЬМАНА

Останнім часом у різних виданнях з'явилося чимало публікацій про життя й діяльність цієї непересічної особистості. Вони не просто схвально сприймаються свідомою громадськістю, а й сприяють пробудженню тих, над ким і досі тяжіє імперський стереотип анафемування великого гетьмана. А щоб називати його саме великим, маємо немало підстав. Історія України-Русі пам'ятає лише кількох правителів, які владарювали довше, ніж Іван Мазепа. Це князі Олег, Володимир, Ярослав Мудрий, Ярослав Осмомисл, королі Данило та Лев. Та, звичайно, не тільки тим славиться гетьман, скільки часу тримав булаву. Діла Івана Мазепи співмірні з ділами згаданих великих князів. Адже ніхто – ні до, ні після нього – не будував стільки храмів, шкіл, інших наукових закладів. Недаремно заїжджі іноземці описують тогочасний український люд, як найосвіченіший у Європі – все це стало відомо широкому загалу лише недавно.

Дипломатична діяльність Мазепи також відповідна дипломатії великих попередників – його посланців приймали при дворі французьких, англійських монархів, у багатьох інших країнах. Уже після смерті гетьмана (як відзначають знавці), його ідеї щодо справедливого державного устрою знайшли гідне продовження в принципах, проголошених Великою французькою революцією, в Конституції США. А на Україні в той час Катерина II руйнує Січ, запроваджує кріпацтво.

Доля гетьмана – сконденсована в одне життя трагедія його батьківщини, історія її розквіту і жорстокого поневолення. Аналізуючи цю незвичайну особу, мимоволі хочеться поставити риторичне запитання: чи міг він, один з найосвіченіших представників свого часу, державний муж і музикант, зодчий і мислитель, не бути поетом? І відповіді: ні, не міг. Бо лише у його душі могла народитися пісня про чайку, котра «вивела часнят при битій дорозі». Тільки з-під його пера могла з'явитися «Дума», ідеї якої актуальні й нині.

Велике поетичне обдарування – ще одна грань таланту цієї непересічної особи. Доля його літературної спадщини теж незвична і трагічна. Хоча в курсах з історії письменства згадується про Мазепу-поета, але здебільшого кількома загальними фразами. Виняток становить оцінка академіка Михайла Возняка, яку дано в «Історії української літератури»¹. Але й там, зробивши спробу вийти за межі скромних рамок, автор в основному тільки переказує зміст поезій, наводить деякі цитати із творів Мазепи. Більш докладно аналізує творчість гетьмана Є.Ю. Пеленський у малоформатному виданні літературної бібліотеки «Гетьман Іван Мазепа: Писання»².

Що ж спричинило до того, що літературні писання гетьмана не набули популярності? На Наддніпрянщині, де першої великодньої неділі широко оголошували анафему «зраднику Московії», його ім'я, звісно, не могло набути доброї слави. Пісні, писані ним у різні часи, поступово втрачають авторство і досить швидко починають сприйматися як народні. Та й хто вимагав від лірників та кобзарів авторства творів, що їх виспівували-виказували на курній дорозі, при битому шляху, на ярмарках та у дні свят?

На західні землі ця поезія просто не дійшла. Крім того, дослідники цієї історичної доби, хоча і мали досить переконливі свідчення та посилання на авторство принаймні кількох його творів, не поспішали їх докладно аналізувати. Упередженість, сила традиції, що відмовляла Мазепі у будь-якому таланті (крім таланту «зрадника справи царя Петра»), спричинили до того, що навіть його «Дума» залишилась без належної уваги. Хоча з огляду на час створення, «Дума» вирізнялася серед подібних творів як за думкою-ідеєю, так і за формою, і могла зацікавити дослідника навіть без урахування її авторства. Досить порівняти хвалебні пітети тогочасних віршомазів із виразним письмом рядків гетьмана, щоб визнати його видатний літературний талант. Слід зауважити, що історія літератури знала випадки, коли навіть завдяки одному-двома творам письменник або поет ставав відомим, залишав по собі пам'ять у віках. Тут ми маємо справу не просто з поетом, бо передусім Мазепа – діяч політичний, визначна державна особа. Вірші ж – то тільки ще один штрих до його багатобарвного портрета.

Текст «Думи» наведено в тій самій горезвісній «слідчій справі», яку підготував до друку серед інших джерел малоросійської історії за 1691–1722 рр. Д.М. Бантиш-Каменський і опублікував Осип Бодяньський. Генеральний суддя Василь Кочубей власною рукою написав на початку 1708 року «його царській величності» на Мазепу повторний донос, який у «справі» озаглавлено «Доношення Кочубея государю по статтям». Саме серед пунктів цього незвичного і водночас цікавого за формою та викладом думок і свідчень документа (якщо взагалі так можна сказати про цю річ) під номером 33 значиться «Дума пана гетмана Мазепы, в которой значное против державы великого государя оказуется противление».

Вміщуючи текст «Думи», публікатори вважали за потрібне супроводити його припискою: «По списку рука черненья самого Кочубея». Свідectво Василя Кочубея щодо авторства твору підсилено ще післямовою: «Сюю песню читаючи и уважаючи, один всечестный и разумный отец Архимандрит, дал мне оную и радил в спряту добром держати», бо «Дума его или песня есть доводом непостоянства в верности». Цілком зрозуміло, що Кочубей виважено поставився до включення «Думи» в текст доносу. Сам добре знав, чого можна чекати від неправдивого свідчення (тим більше закиду у зраді), чим може обернутися брехня. У ті часи не такто й легко було стверджувати Мазепине авторство без підстав, сподівань на те, що знайдуться свідки і присягнуть, навіть страхаючись диби. На допиті Кочубей робить доповнення до свого «доношення» щодо «Думи»: «Сю, де, песню дал ему Архимандрит Никон, который прежде бывал в Москве в Донском монастыре; от-

дал, де, ему ту песню тому лет с десять, и сказал ему, что ту песню скомпоновал он, гетман». Тут уже в точна вказівка на дату написання твору: допит відбувся у квітні 1708-го, отже, йдеться про 1698 рік. Авторство Мазепи підтверджено посиленням на свідка. В усякому разі писалася «Дума» ще до Північної війни, оскільки про шведів там немає жодного слова.

Зміст, політична тенденція твору – все свідчить на користь Мазеপিного авторства. Нас «Дума» цікавить і як поетичний твір, і як документ великої історичної ваги, оскільки в ній у поетичній формі передано ставлення гетьмана до ситуації, що склалася, його роздуми про минуле України, а також подано програму – заклик-звернення до синів вітчизни боротися за вольності шаблями! «Покінчіть чубитись!» – закликає автор, думати треба лише про загальну справу.

Ось текст «Думи», переданий за сучасною транскрипцією:

Всі покою щиро прагнуть,
А не в єден гуж всі тягнуть,
Той направо, той наліво,
А всі брати, тото диво!
Не маш любові, не маш згоди
Од Жовтої взявши Води,
Пшез незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали.
«Ей, братища, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано всеє знати
І річами керувати.
На корабель поглядімо,
Много людей полічимо,
Однак стирник сам керує,
Весь корабель управує.
Пчілка бідна матку має,
І оної послухає.
Жалься, Боже, України,
Що не вкупі має сини!
Єден живе із погани
Кличе: «Сюди, Атамани!
Ідем Матку ратовари,
Не дамо ей погибати!»
Другий ляхам за грош служить,
По Вкраїні і той тужить:
«Мати моя старенькая!
Чом ти вельми слабенькая?
Розно тебе розшарпали
Гди аж по Дніпр туркам дали,

Все то фортель, щоб слабіла
І аж вкінєць сил не міла!»
Третій Москві тож голдує
І їй вірне услугує.
Той на Матку нарікає,
І недолю проклинає:
«Ліпше було не родити,
Нежлі в таких бідах жити!»
Од всіх сторон ворогують,
Огнем-мечем руїнують,
Од всіх не маш зичливості,
Ані слушної учтивості:
Мужиками називають,
А підданством дорікають.
«Чом ти братів не учила,
Чом од себе їх пустила?
Ліпше було пробувати
Вкупі лихо одбивати!»
Я сам бідний не здолаю,
Хіба тільки заволаю:
«Ей, панове Енерали,
Чому ж єсьте так спалі!
І ви, Панство Полковники,
Без жадної політики,
Озмітеся всі за руки,
Не допустіть горкой муки
Матці своїй більш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте,
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблі маєм права!»

Досить уважно вчитатися у рядки гетьманової поезії, щоб зрозуміти – болить йому серце за Україну, де всі люди прагнуть миру і спокою, проте кожен тягне гуж у свій бік. Після експозиційної строфи, де згадуються Жовті Води, урочище, яке дало назву першій у визвольній війні перемозі війська Богдана Хмельницького над поляками, автор вказує на головну причину лиха, що призвело до української руїни, – чвари і отаманство. Забули чомусь ті «отамани», що не всі здатні повести за собою народ. Адже для цього треба мати принаймні талант і знання історії. Автор «Думи» вказує на необхідність єдиної, міцної влади, що, як у царстві

бджолоному, належатиме одній особі. Та особа, як керманіч кораблем, керуватиме державою, вестиме її крізь бурі та негоди твердою рукою. Слова «не всім дано всеє знати» – натяк на брак освіти у тих, хто мріє про верхівку влади. Будучи одним із найосвіченіших людей свого часу, витонченим інтелігентом, меценатом української культури, Мазепа із розпачем підкреслює, що відсутність освіти у деякої частини козацької старшини призводить до їх політичної незрілості. Не випадково порівнює він державу із кораблем, якому потрібен керманіч-стирник – досвідчений і вправний, а не солодкомовний базіка. Тому і звучить палке звернення-прохання до Бога, щоб зжалився над Україною, з'єднав сили її синів, направив на путь істини.

Гіркота і туга вчуваються у рядках, де охарактеризовано прислужників трьох покордонних з Україною, сильних і жадібних до здобичі держав – Московії, Польщі та Туреччини. Ворогують між собою отамани, розраховують на якусь одну із країн, закликаючи на Україну («рятувати неньку») магометан та католиків, або присягають на вірність Москві і водночас оплакують рідну землю, риторично-підступно запитують: «Чом така вона слабенька?!». Через незгоду та ворожнечу врешті козаки «самі себе звоювали». Вогнем та мечем «руїнують» матінку-Україну зажерливі хижачи, землі якої аж по Дніпро (при мовчазній згоді Москви) – під турками. Хто може зичити добра Україні? Вороги здатні принести тільки лихо, бажаючи бачити її на задвірках цивілізованого світу безсилою, немічною. А водночас дехто робить закид Україні! «Шепотники» нарікають, що, мовляв, не наставляла вона своїх дітей на добрий розум, необачно відпустила їх від себе у різні кінці світу. Між цими рядками проступає прозорий натяк на Андрусівське перемир'я, угоду від 1667 року Москви із Польщею терміном на тринадцять з половиною літ. За ним Правобережжя України відокремлювалося від гетьманського регименту. Було здійснено поділ земель України на правий і лівий береги, неначе розтягли на дві частини країну по живому. Дніпро, становий хребет держави, став правити за кордон.

Тож зостається з глибоким сумом констатувати, заключає «Дума», що не мають через те сини України ні від кого «зичливості» та «учтивості». Називають козаків мужиками (тобто бачать вільних покріпаченими), жебраками-міхоношами, підданством дорікають, – себто союз із Москвою сприймають не як військову злуку рівних, а як підлеглисть. Чи не краще було б, запитує автор, добре помізкувати і спробувати спільно подолати лихо? При цьому він зазначає: сам один не зможе подужати ворога, покінчити із небезпечним розтяганням земель держави на три боки, з паралічем влади, із запобіганням перед сильним сусідом.

Вінцем «Думи» є дужий заклик до козацької старшини – всіх генеральних з гетьманського уряду (себто – урядової верхівки) та полковників: забудьте всяку політику, досить чвар, вичікування по кутках. Треба взятися за руки, з'єднати сили в ім'я матінки-України, яка не може більше терпіти поневірян. Сини не повинні допускати більше гіркої муки на рідній землі! І як висновок – програма-максимум: треба звільнитись від ворогів, якщо хочеш мати свободу, вольності. А для того, щоб реалізувати, провести у життя ту програму, необхідно добре озброїтись, оголити шаблі, набити самопали. Вічна слава жде тих, хто стійко стоїть за віру, волю, за

Україну! Цю «Думу» можна розцінити як поетичний маніфест, послання від гетьмана з надією, що його зрозуміють. Висока національна свідомість, гарячий патріотизм, політична далекоглядність гетьмана виразно проглядають і читаються в «Думі».

Кочубей на допиті підтвердив, що «Дума» ходила у списку, поширювалась між старшинами. Він сприйняв і подав її як доказ давніх потаємних думок гетьмана про зраду московському цареві. Хоча, власне, «Дума» спрямована проти всіх потенціальних ворогів, внутрішніх чвар та незгод. Автор тому і наголошує, що «ліпше... вкупі лихо одбивати», бачить громадянський обов'язок кожного у єдності з долею батьківщини. Від її синів залежить майбутнє, а боротьба за прийдешнє, за права і вольності вкриє вічною славою тих, хто із зброєю в руках піднявся боронити рідний край. Попри все, Мазепа не міг тоді ризикувати розголосом про своє авторство. Він волів, щоб то залишалось таємницею. Бо ще не прийшов час розкрити задуми.

Літературна вартість «Думи» теж не менш вагома. Вона характеризується надзвичайною мовною пластикою, багатством поетичних образів, добірного гатунку порівняннями, легкою ритмікою. Своїми римами «Дума» близька до народної поезії, звідки, мабуть, і походить вираз: «Ліпше було не родити, нежлі в таких бідах жити!» Це цікавий художній малюнок суспільних відносин на Україні. Тут правдиво вказано на гріхи, що є гріхами всіх одночасно і кожного окремо. З тексту видно, що автор добре знається на літературі, знайомий з поезією, творами політичного спрямування, історичними джерелами, літописами. Достатньо нагадати два останні рядки – «нехай вічна буде слава, же през шаблі маєм права». У них упізнаємо далекий відгомін слів гетьмана Богдана Хмельницького з його широковідомого «Універсалу во всю Україну», виголошеного при обозі, який стояв у червні 1648 р. під Білою Церквою: «Маєте мушкет і при боку шаблю, то єю просто можете боронити своїх од поляків повреждаємих прав і вольностей».

У літописі Самійла Величка, що описує всі визначні події Визвольної війни і хронологічно доводить оповідь до часів Мазепи, наведено епітафію полтавському полковнику Івану Іскрі: «Через незгоду панства многії пропали, з землею ся мури кріпкі зрівняли», що нагадує двовірш з «Думи», «Пшез незгоду всі пропали, Самі себе звоювали». В історичних джерелах, наведених Величком, часто повторюються і такі вислови, як «не в один гуж тягнуть», «зжальтесь з неї». І в «Думі», і у літописця Україну персоніфіковано. Вона – ненька-мати, слабка і беззахисна. Цей образ живе в усних переказах, особливо в українському фольклорному репертуарі.

У праці про Івана Мазепу Ф.М. Уманець згадує, що після публікації розвідки про «Думу» його якимось запитав П.Я. Дорошенко, чи пам'ятає той псалму, видрукувану в «Киевской старине» (1887 – *Авт.* С. 777). Історичний кругозір, авторитет, художній смак Дорошенка був у ті часи незаперечним серед культурних діячів України, і через те Ф.М. Уманець хутко перечитав псалму. Вже перші рядки своєю ритмікою, будовою, конструкцією вірша, а також збігом висловлених думок привели до висновку, що належать та елегія і «Дума» перу одного автора. Псалму записано в рукописному збірнику наказного гетьмана Павла Леонтіївича Полуботка, сучасника Мазепи, якого цар вважав дуже хитрим і остерігався, що з нього

«може вийти другий Мазепа». Записано її на третій сторінці між документами 1710 року. Зберіг той збірник Яків Маркович, автор відомого своєю доскіпливістю та ретельністю «Щоденника», зять Полуботка, який добре був обізнаний з тодішньою політичною ситуацією і міг би обійти увагою ту елегію-псалму, коли б вона не належала Мазепі. Псалма, що має дещо інше спрямування, ніж «Дума», дуже подібна до творів тодішньої релігійної лірики. Водночас має багато спільного з тим, що знаходимо у «Думі»: лихо і біда України в тому, що «ненавидять злії люди» і несуть їй «тільки смуток із бідою», бо немає між ними любові-згоди, тож і «на світі все зле стало». На авторство Мазепи, вважають дослідники, вказує і те, що елегію ріднить із «Думою» згадка про поширену в козацькій верхівці невірність даному чесному козацькому слову: «Єден другого витає, а на слові забуває».

Псалму написано, як і всі інші твори Мазепи, досить чистою українською мовою. Цього не можна сказати про більшість тогочасних творів, які рясніють не тільки полонізмами, але і незрозумілою архаїкою. Оскільки псалма має характер молитви, то згідно із вимогами тодішньої поезики та літературного смаку, витримано її в так званому високому стилі (що вимагав, до речі, вживання не мови української, а церковнослов'янської).

Дві строфи, що несуть у собі молитовне звернення до Ісуса – це данина жанру, який дозволяє у такий спосіб розкрити те, чого зичить собі і громаді автор, який бачить, що є «неправда в добрій волі». Врешті, за умов неподільного панування церковної ідеології, до Бога тоді завжди звертали погляди – у горі-біді та в радощах. Але в псалмі читаємо: «Ні радості, ні впокою» немає на рідній землі, «любові... мало». Тому автор благає Бога: «Дай нам любов міти», щоб узріти прясним цей світ і не боятися за свої вчинки страшного суду на тому світі. Псалму українські лірники визнали своєю піснею. А це найкраще свідчення її значення, бо відбито в ній думки і прагнення народу, який, відчуваючи себе сиротою у власній країні, шукає порятунку у злагоді й любові.

Ще один твір, згідно з переказами, відносять до «руки черненья» гетьмана. Це «Пісня про чайку», що відома тепер у багатьох варіантах і була досить поширена. Авторство пісні засвідчує визначний історичний твір «Історія Русів», якому судилось відіграти важливу роль у науці, літературі, у розвитку політичної думки та зростанні української національної свідомості впродовж XIX століття. Праця хронологічно охоплює історію України від давнини до часу скасування гетьманства, до 1769 року. Написана «Історія...» десь у середині XVIII століття Григорієм Полетикою – людиною високоосвіченою та прогресивною, якого через це було обрано лубенською шляхтою депутатом до «Комісії для уложення проекту нової управи» (сподівались, це буде щось на зразок конституції для України). У часи написання «Історії Русів» ще не згасли на українських землях спогади про великих гетьманів, виборону свободи, про особу Мазепи. Жили ще свідки тогочасних подій і люди, обізнані з творами гетьмана. Тому свідчення автора названої праці має для нас велику вагу.

На користь авторства Мазепи і вірогідності наведеного в «Історії Русів» факту править і сам зміст пісні, її ідейне спрямування, схожість до «Думи». Держав-

ність України, її споконвічна автономність – провідна ідея «Історії Русів». Червоною ниткою приходиться думка: землі України – незалежний край, що завжди жив своїм власним життям, вольності якого боронило козацтво. Военні заслуги українського народу, русів-українців, знаходяться у прямій залежності від воєнної сили, міці, слави Запорізького козацтва. Так перетинається ідейно «Історія Русів» з «Думою», що виголошує заклик збройно боронити волю. «Пісня про чайку» ж (на користь авторства Мазепи править і її зміст, й ідейне спрямування, і схожість на «Думу») веде оповідь про події в іншому ключі, алегорично, відповідно до вимог барокової поезії XVII століття. Епічно розвиваючи поетичний образ-алегорію на тему беззахисного географічного становища України – «вивела діток при битій дорозі», – автор посилює враження ліричним забарвленням, особливо приспівом-жалобою. Мелодійність вірша зачаровує, а рондова будова, із повторенням найсильнішого ліричного мотиву двічі – на початку та в кінці поезії, – тримає читача в напрузі, не дає згаснути поетичній експресії.

Чайка та її чайченята – то не звичайний собі літературний мотив, а поетично оформлена ідея. З давніх-давен кигиче чайкою Україна, бо судилась їй доля будувати гніздо на перехресті шляхів із варяг у греки, із Азії до Європи, а по тих шляхах, як пріспіє жито, прийдуть жінці жати (в іншому варіанті пісні – чумаки) – діток забирати. Просить-благає чайка-небога не чіпати малих дітей, бо вона ж таки їм мати. А поки що б'є вона крилами у розпачі, не знаючи, що ж робити, де сховати від наруги дітей. Чи, може, злетівши вгору, втопитись чайці в Чорнім морі?.. Так синтетично окреслюючи концепцію про історичну долю України, автор поетичними засобами передає розпач, що огортає душу, коли доводиться знову чекати жіноцтво-чужинців, і ті вимагатимуть найдорожче, те, що складає постійний біль серця.

«Пісня про чайку», znana у кількох варіантах, знайшла свого адресата – народних співаків, а перероблена, – зайняла провідне місце у чумацькому пісенному репертуарі. Не виключено, що Іван Мазепа, який мав до всього ще і музичний хист, склав вірші разом із мелодією, як пісню.

Глибокий зміст поезія гетьмана не втрачає і дотепер. Вона не лише нагадує нам минуле, а й змушує пильно придивлятися до нього, щоб не повторити помилок. Коли ж й уроки історії нас нічому не навчать, то навряд чи буде порятунок тій чайці-небозі, лишатиметься вона, як завше, при битій дорозі з малими дітьми.

Дана розвідка являє собою спробу дещо додати до багатогранного просопографічного портрету гетьмана Мазепи, що вимагає ще більш детального дослідження особистих рис і таланту цієї визначної особи, представника елітарних верств української держави.

1. *Возняк М.* Історія української літератури. – Львів, 1924. – Т. 3. – С. 432–435.
2. *Гетьман Іван Мазепа.* Писання. – Краків – Львів, 1943. – С. 50.

УНІФОРМОЛОГІЯ

**ОДЯГ “МАЛОРОСІЙСЬКИХ” КОЗАКІВ: СКЛАД, ПОХОДЖЕННЯ,
ПОКРІЙ, МАТЕРІАЛИ, ФУНКЦІОНАЛЬНІСТЬ, ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.
ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – ПЕРША ТРЕТИНА XVIII ст.**

Українська історіографія налічує величезну кількість наукових праць, присвячених історії українського козацького війська, його організації, козацькому військовому мистецтву, а також озброєнню та колективним відзнакам (прапорам). В той же час козацький одяг фактично ще не ставав предметом спеціального дослідження. І це при тому, що величезний інтерес громадськості до цієї теми ніколи не вчухав.

Треба зазначити, що більшість спроб описати козацький одяг робилися не фахівцями-уніформологами, а археологами, етнографами, мистецтвознавцями й лінгвістами, які не володіли науковою термінологією історичної костюмології й не намагалися розглянути козацький стрій в його еволюції, вивчати його походження, утилітарні і символічні функції, чинники, що обумовлювали появу, впровадження чи довгострокове побутування певних видів одягу, або визначали специфічний неповторний стиль костюму. Дуже часто дослідники включають до загальної характеристики обмундирування городових козаків Гетьманщини досліджуваного часу різні види та елементи козацького (і не тільки!) одягу XVI–XVIII ст., в тому числі і вбрання запорозьких козаків другої половини XVIII ст., яке дуже відрізнялось від одягу «гетьманців». Тому й не дивно, що у суспільства і професійних істориків досі відсутнє чітке уявлення про вигляд українського козака тих буремних героїчних й трагічних для України часів.

Власне серед усієї і так незначної історіографії теми дослідження, з нашої точки зору, можна виокремити лише кілька наукових студій, автори яких відзначились дійсно позитивними результатами у розробці проблематики, вказаної у назві статті, як в цілому, так і різних її аспектів. Так, наприкінці XIX ст. видатний український вчений, археолог та колекціонер Д.І. Яворницький у першому томі своєї капітальної праці “Історія запорозьких козаків” (1892)¹ присвятив окремий розділ одягу запорозьких козаків. Праця, хоч і не стосується безпосередньо теми нашого дослідження, проте має велику джерелознавчу цінність з огляду на наявність в ній унікальних детальних описів предметів одягу запорожців XVIII ст. із роз’ясненням призначення особливостей покрою та окремих елементів, що мали аналоги і в строях гетьманського війська.

Натомість першим (та й досі єдиним) ученим, який спробував дослідити одяг українських городових реєстрових козаків середини XVII ст., хоч і фрагментарно, використавши при цьому різні типи історичних джерел (з пріоритетом речових і зображувальних), став археолог І. Свешніков. У 1992 р. побачила світ унікальна за своїм змістом та значенням монографія вченого “Битва під Берестеч-

ком”². Ретельно вивчивши отримані на місці битви 1651 р. артефакти, автор книги реконструював і розлого описав окремі збережені елементи одягу козаків: взуття, гудзики, гаплики, запони, що типологічно і конструктивно залишалися характерними для обмундирування козацького війська Гетьманщини ще упродовж багатьох десятиліть. Вчений також спробував в загальних рисах відтворити на основі окремих зображальних та наративних джерел вигляд козака періоду Визвольної війни. Втім, дослідник не спромігся уточнити особливості крою одягу та матеріали, з яких він шився, поклавши це завдання на майбутніх дослідників. Обмеженість інформації та джерельної бази праці обумовлена в даному разі специфічними науковими завданнями вченого, а рівно і його фахом. Помітна також відсутність у дослідника необхідних фахових знань з питань костюмології й уніформології XVII ст., передусім необізнаність у тогочасній місцевій термінології одягу. Подібну за змістом інформацію подано І. Свешніковим в колективній праці “Археологія доби українського козацтва...” (1997 р.)³.

У нашому дослідженні ми ставимо за мету **спробувати** комплексно дослідити історію обмундирування козаків Української козацької держави у другій половині XVII – першій третині XVIII ст., відомих за тогочасною офіційною російською і українською термінологією під назвою “малоросійських”. В числі поставлених завдань – здійснити детальну наукову реконструкцію покрою, складу матеріалів і способу носіння складових обмундирування українських козаків; встановити походження предметів козацького одягу, а також функціональне призначення окремих елементів і виявлених конструктивних особливостей; розглянути систему забезпечення козаків обмундируванням; позначити по можливості зовнішні і внутрішні фактори, що визначали певний загальний стиль / тип костюму, зумовлювали його за консервованість або зміни. В даній статті ми свідомо не торкаємося одягу козацької старшини, а також найманих полкових «служителів» – музикантів, гармашів, пушкарів, лікарів, стельмахів та ін. Це – окрема, не менш цікава і мало вивчена тема.

У додатку до статті подано тлумачення деяких з використаних у статті політонімів, топонімів та етронімів, етимологічний словник спеціальних костюмознавчих термінів, не роз’яснених в основному тексті, а також таблицю перекладу оригінальних мір довжини і лічби в Гетьманщині у метричні.

Коротко охарактеризуємо джерельну базу дослідження. Для реконструкції одягу козаків першорядну роль відіграли *зображувальні джерела*, а саме: графічні твори та історичні полотна XVII–XVIII ст., на яких зображено представників козацького війська, а також світські і ктиторські портрети української старшини та шляхти, печатки генеральних (гетьманських) канцелярій. З них найбільшу цінність мають рисунки, виконані голландським майстром Абрагамом ван Вестерфельдом – придворним художником литовського гетьмана Януша Радзівіла, який супроводжував гетьмана у походах, зокрема: детальна зарисовка з натури двох українських козаків у 1651 р., “Прийом Я. Радзівілом посольства Війська Запорозького на чолі з полковником С. Подобайлом”, “Полонення та смерть козацького полковника М. Кричевського після бою під Лоевим в Білорусі у 1649 р.” (гобелен). Величе-

зне джерельне значення становлять також гравюри голландського майстра-гравера В. Гондіуса, насамперед віньетки на картах України Г. де Боплана, де зокрема змальовано придніпровських козаків, та титульний аркуш книги історика Й. Пасторія „Bellum Scythico-Cosacium” („Скіфо-козацькі війни”) в Пасторлі (Гданськ, 1652), де зображено перемогу польсько-литовського війська після Берестецької битви; барельєф на саркофазі польського короля Яна Казимира у церкві Сен-Жермен-де-Пре в Парижі, виконаний скульптором Ж. Тібо у 1672 р., що зображає битву під Берестечком 1651 р., зокрема бойовий порядок козацької піхоти; гравюра із зображенням зимового походу козаків під проводом гетьмана С. Куницького на турецько-татарські володіння (грудень 1683 – січень 1684 р.), виконана австрійським художником Й.М. Лерхом у 1684 р.

Дуже важливе місце в розкритті теми займала робота з *речовими* джерелами. Це матеріали з музейних збірок України, представлені предметами одягу, що належали українським козакам і старшині, а також зразками цивільного українського одягу XVII–XVIII ст. Їхні морфологічні характеристики добре узгоджуються з іконографічними даними, представленими у зображальних джерелах.

Серед писемних джерел використано записки іноземців та документи офіційного і приватного характеру. До останніх належать майнові та судові акти (купівля, заповіти, поділ майна між спадкоємцями, розгляди різних судових справ), скарги козаків про крадіжки майна та проблеми з матеріальним забезпеченням під час воєнних виправ, кошториси витрат на пошиття повсякденного і святкового одягу козацьких «чинів», листи гетьманів до російських урядовців тощо.

Зважаючи на специфіку матеріалу, для вивчення й уточнення особливостей покрою та походження різних видів козацького одягу автор звернувся до наукових праць іноземних і вітчизняних фахівців з костюмології, уніформології й етнографії, які досліджували матеріал, що має безпосереднє відношення до теми нашої роботи. Це, зокрема, праці таких знаних науковців як М. Гутковська-Рихлевська (M. Gutkowska-Rychlewska), З. Жигульський (Z. Żygulski), З. Глогер (Z. Głoger), Л. Голембіовський (L. Gole(m)biowski), М. Левінсон-Нечаєва, Б. Познанський, Т. Ніколаєва, О. Студенецька, С. Летін та інші.

Перш ніж перейти безпосередньо до одягу козаків, слід коротко зупинитися на організації та системі забезпечення козацького війська.

Збройні сили Гетьманщини склалися з двох структурних частин – козацьких «городових» полків, тобто станового війська, і найманих регулярних військових формувань. За часів правління гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи гетьманська армія набуває своїх класичних рис, зазнаючи розподілу й оформлення окремих родів і видів військ та спеціальних служб. Мобілізація козацького війська провадилася за територіальним принципом. Кількість полків час від часу змінювалась внаслідок втрати чи приєднання до Гетьманщини певних територій Правобережжя. В кінці XVII ст. територія держави усталилась і поділялась на десять полків, а саме: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Полтавський та Миргородський. У по-

одиноких випадках окремі сотні вилучалися з-під юрисдикції полковника і передавалися у безпосередню підлеглість гетьманові. Це стосується, насамперед, Глухівської сотні, центр якої був гетьманською резиденцією, а також сотень Ніжинського полку, розташованих за Сеймом: Новомлинської, Кролевецької, Коропської, Воронізької та Ямпільської. Відбірні або «виборні» козаки цих сотень, обмундировані і споряджені найкращим чином, в поході часто залучалися до охорони гетьмана і становили окрему військову одиницю – гетьманську гвардію. Зазвичай командування ними довірялося глухівському та батуринському сотникам⁴.

В другій половині XVII ст. козацьке військо за родом військ поділялося на піхоту та легку кінноту. Пропорція між кавалерією та піхотою була досить умовною і впливала головним чином з фінансових можливостей козаків. На початку правління І. Мазепи кіннота складала 2/3 козацького війська. А вже наприкінці XVII ст. спеціальне формування козацької піхоти як роду військ припинилось. Втім, кінні козаки могли добре вести бій і в пішому строю. З початку XVIII ст. козак мав з'являтися на службу з двома кіньми (один в'ючний), що було можливим не для всіх козаків. Безкінні козаки умовно і складала піхоту. Такий універсалізм «малоросійських» козаків потребував наявності у них відповідного характерного комплексу озброєння та обмундирування.

Держава фактично не мала жодних зобов'язань щодо матеріального забезпечення козацького війська. Козаки, виступаючи у похід, мусили самостійно споряджатися своїм коштом, а тому рівень матеріальної готовності козаків, зокрема в одязі і спорядженні, напряду залежав від їх добробуту. Інтендантури козацьке військо теж не знало. Щоправда, з 1654 р. козак щороку отримував на озброєння по 30 золотих або 3 руб. А відповідно до «статей» І. Самойловича, царський уряд мав виплачувати 30 тис. козаків по 11 золотих польських на людину⁵. Однак з кінця XVII ст. цей пункт договірних статей починає порушуватися, а до часу правління І. Скоропадського видача грошей за службу для городових козаків практично припиняється, хоча під час далеких походів жалування все ж надходило. Відміна платні призвела до того, що велика частина козаків через нестатки й зубожіння не мала змоги підтримувати бойову готовність на належному рівні, тобто забезпечити себе необхідними для виконання служби речами: зброєю, спорядженням, одягом і конем з відповідним убором. Дуже складні часи українське військо переживало за гетьманування І. Мазепи, коли Україна стала театром бойових дій, а українська армія – авангардом у виснажливих походах проти Османської імперії в політичних планах Москви⁶.

Скарги козаків на нестатки були вельми частими. Наприклад, у писемній скарзі козаків під час походу 1700–1701 рр. знаходимо, зокрема, такі слова: “велми голодно на хліб, зело нужно на одєжду, особно конского корму”. А повертаючись з походу 1701 р., козаки ремствували, що їх гетьман в Москву їздить та милості отримує і не дбає про те, що вони на царській службі розорюються. Окремі козаки, що розорилися, навіть просили переписати їх у посполиті⁷. Про серйозну проблему козаків з обмундируванням засвідчує і сам І. Мазепа в листі до голови Посоль-

ського приказу Федора Головіна (червень 1702 р.), в якому обговорювалися деталі висилки українських військ до Прибалтики: «...Войско зась Городовое не все одержно і овшем болшая часть сермягами простыми покривается»⁸.

З початку XVIII ст. українське військо починає поступово втрачати свою автономність як окрема військова одиниця і перетворюватися у складову частину царської армії. «Решетилівські статті» 1709 р. остаточно включали українське військо до складу російських збройних сил, хоча воно продовжувало зберігати багато самобутності у комплектуванні, внутрішній організації і системі забезпечення. Військова служба козаків суттєво змінилась. Якщо раніше вони брали участь лише в походах царських військ проти найближчих сусідів, то тепер мусили битися за межами держави. У мирний час козакам доводилось нести варту на прикордонних форпостах, укріплених лініях, брати участь у їх спорудженні. Таким чином військова повинність ставала постійною. При цьому козаки мали відбувати службу на власному утриманні, не маючи в далеких краях (над р. Терек на Кавказі) ані харчів, ані одягу, ані фуражу для коней⁹. Усі ці зміни призводили до великих втрат і зубожіння козаків. Наприклад, в 1725 р. під Дербентом (у Закавказзі) стояло 6790 козаків, з них 5183 померло від хвороб і в боях. 961-го хворого відправили додому. Ті ж, хто лишився, терпіли крайні нестатки, не маючи взуття і одягу.

До другої третини XVIII ст. козацькі полки, як іррегулярні формування, не дотримувалися чіткої одноманітності в одязі за кольором і ґатунком матеріалів. Одяг був раціональним, зручним в умовах служби та традиційним. Очевидно, в цей час потреби в уніфікації козацького обмундирування не відчувало ані гетьманське керівництво, ані російський генералітет, бо українські козацькі загони діяли досить довгий час як окрема військова одиниця. Не було мундирів і в інших нерегулярних військах Російської армії. Відсутність форменого службового одягу у козаків, на нашу думку, розглядалась гетьманським й царським урядом та й самими козаками як особливий привілей. Адже в ті часи одноманітний, уніфікований й, як правило, наданий від уряду службовий одяг вказував на високий рівень залежності військовослужбовців від держави чи правителя, ставлячи таким чином вояків приблизно в один ряд із озброєними слугами, які знаходились на повному матеріальному забезпеченні держави чи сюзерена. Для порівняння, в польсько-литовському війську кіннота, що традиційно формувалася з шляхетської верстви, не мала мундирів аж до середини XVIII ст.¹⁰ Тому відсутність форменого одягу у козаків виглядає цілком закономірною.

Втім, звичайний комплект й фасон предметів одягу (а рівно і спорядження) у реєстрових козаків Гетьманщини, об'єднаних спільною етнічною і становою приналежністю, ідеологією і бойовими традиціями, були однакові для усіх. Вони надавали одноманітності «малоросійському» козацькому війську та водночас вирізняли серед інших верств населення, службовців-контрактників та військ союзників і супротивників. Зокрема, одяг «малоросійських» козаків помітно відрізнявся на той час від вбрання донських, слобідських і запорозьких козаків. Ця різниця впала в око англійському послу Ч. Вітвурту, який 1706 р. відзначив у своїх запис-

ках, що донські козаки “цілковито різняться від козацької нації під проводом Мазепи”¹¹.

А у 1735 р., разом з виокремленням групи «виборних» (відбірних) козаків, які мали нести на собі основний тягар військової служби, було уперше регламентовано козацький службовий стрій, власне впроваджено мундир у козаків. В основу складу і вигляду козацького однострою було покладено традиційний костюм городових козаків, що існував у них на той час. З того часу розпочинається принципово відмінний період історії козацького костюму, період уніфікованих зразків, який характеризується масштабними реформами, жорстким державним контролем за якістю козачого обмундирування, його відповідності мундирним регламентам та активними запозиченнями різних видів одягу у сусідніх народів.

Одяг «малоросійських» козаків, що проіснував практично без змін майже століття, почав формуватися разом із становленням українського козацтва як побутового явища й соціального стану¹². Він був вивіреном, зручним у бойових умовах та традиційним. Особливе геополітичне положення українських земель та коло військових супротивників і союзників козацтва створювали умови для надбання унікального бойового досвіду та складання своєрідного, раціонального військового костюму. Не останню роль в його формуванні відіграла специфіка місцевого географічного середовища (ландшафту) та природнокліматичних умов. При цьому, в ньому все ж повністю панував *східний стиль* (більшість його складових, як нами встановлено, мали східне походження).

Сталість й довготривалість вказаної традиційності значною мірою були обумовлені ідеологічним фактором, так званим *хозаризмом*¹³ – концепцією походження «козацько-української нації», що ототожнювалася із козаками, від хозар. Хозаризм утвердився в козацько-старшинських колах наприкінці XVII – початку XVIII ст., у відповідь на посилення централізаторської політики російського уряду. Нова еліта Гетьманщини, передусім представники козацької старшини, в більшості здобули свої права та привілеї збройним шляхом і не були нащадками давніх шляхетських родів, а тому мали шукати ідеологічних шляхів легітимації своїх прав й привілеїв та автономії Гетьманщини. Хозаризм ілюстрував перехід від хозарів як панівного етносу в Хозарському Каганаті до козаків як панівної верстви в Україні-Гетьманщині¹⁴. Таким чином, незмінно традиційний козацький одяг східного типу слугував підкріпленням хозарського (козарського) міфу походження козацького стану або «козацького народу», а zarazом підкреслював привілейоване становище останнього в Гетьманщині. Втім, сам козацький костюм, його склад і форми визначилися більш реальними впливами східних і західних сусідів українських козаків.

Обмундирування «малоросійських» козаків складалося з шапки-шлика з довгим верхом, жупана (каптана), шаровар, пояса, традиційних м'яких чобіт без підборів, білизни, панчіх літніх й вовняних, зимових рукавиць-варег, а також плащів двох типів та кожуха. Інколи козаки одягали поверх жупана ще й верхній суконний жупан ідентичного крою. Не виключено, що козаки окремих сотень або навіть

полків дотримувалися єдиного кольору (наприклад, барв прапору свого підрозділу), принаймні в окремих деталях стрийового одягу, як-от: вершки шапок, вилоги жупанів, пояси або навіть самі жупани.

Наявний комплекс іконографічних, речових і писемних матеріалів дозволяє достатньо точно реконструювати козацький одяг.

Головною складовою козацького вбрання був *жупан* або *каптан* («кафтан», «кафан», «каптан»). Іконографічні пам'ятки та збережені речові зразки засвідчують, що козацький жупан практично не відрізнявся кроєм від польського аналога того часу і був у близькій спорідненості із кавказьким та ногайським бешметом. Ані «Хмельниччина», ані московський протекторат, ані зміна військово-політичних векторів лівобережного гетьманату не змогли порушити усталених польсько-українських культурних зв'язків на побутовому і психологічному рівні. Жупан був однобортним, із значним загортанням піл наліво, довжиною нижче колін чи майже до середини литки. Мав вузький сторчовий комір (до 3 см) зі скісно зрізаними чи рідше округленими кінцями, який увійшов у моду в середині XVII ст. замість підвищених стійок; в 1720-х рр. комір стає трохи вищим і майже глухим, з кінцями, зрізаними під малим кутом¹⁵. Каптан шився до стану і розширювався від пояса до низу за рахунок вставних клинів: суцільно кроєна спинка трохи підрізалася по лінії стану від боків до середини, де залишалася ділянка, що розширювалася донизу; по боках у підрізи між цільними передками й спинкою вшивались широкі клини, а в розпори швів зверху – прорізні полотняні кишені прямокутної форми, прикриті вузьким вертикальним клапаном, пришитим з внутрішнього краю прорізу. Фалди групувалися по боках, на кишенях. Довжина в подолі доходила часто до 5 аршин. Застібався жупан великими чи дрібнішими круглими або кулястими литими гудзиками (до двох десятків), густо нашитими по борту правої поли від коміра до пояса, і накидними шнуровими петлями, пришитими по скісній лінії на деякій відстані для запаху. Верхні гудзики іноді залишали незастебнутими. Ліва пола кроїлася ширшою за праву для загортання, а її борт вгорі зводився плавню дугою до коміра, що відповідає і наявним викройкам польського жупана другої половини XVII ст. Рукава жупана були широкі і нарочито довгі (з кінця 1640-х рр.), за формою нагадували окорок: дуже широкі, навіть мішкуваті в плечах і ліктях, вони різко звужувалися нижче ліктя і при одяганні призбиралися дрібними складками в передпліччі, щільно обхоплюючи його завдяки надмірній довжині і довгому розрізу на кінці, який густо застібався дрібними круглими гудзиками або гап-ликами (до 10 пар). Характерною особливістю рукава жупана в цей період була наявність на кінці округлого або загостреного підрізаного мисика довжиною в вершок, який частково прикривав тильну частину кисті. Його зазвичай підшивали іншою тканиною і могли зрідка відгинати у вигляді карваша. Однак на той час вилоги ще не стали типовим елементом каптана, а тим паче не виконували функцію знаків розрізнення¹⁶. Знизу в подолі жупана по боках іноді робилися невеликі розрізи довжиною від 10 до 20 см (переважно в тих випадках, коли поли сягали в довжину до середини литки або ще нижче). Такі розрізи у козацьких каптанів були

факультативними і, на нашу думку, не мали вже утилітарного значення, а скоріше виступали традиційним пережитком звичаю, поширеного у XVII ст. на Сході та в країнах Східної і Центральної Європи, коли вояки під час маршу для зручності затикали кінці довгих піл верхнього одягу за пояс¹⁷.

Крій козацького жупана був раціональний і функціонально вивіреним. Довгі поли і широка юбка каптана запобігали охолодженню тіла за несприятливих погодних умов, в сиді прикривали коліна вершника і тим самим захищали їх від дощу, вітру і холоду, а також запобігали протиранню «задків» шаровар. Особливий крій рукава був дуже зручний. В плечах і ліктях він був завжди просторий, не сковуючи жодного руху в бою, будь-то стрільба з лука, рушниця чи рукопашний бій, а обтягливість в передпліччі і зап'ясті допомагала зберігати руки в теплі, запобігала ураженню від спалаху пороху, теліпанню і сповзанню рукава на кисть¹⁸.

Майже весь загал рядового козацтва окрім відбірного, заможного, одягався в польових умовах і поза строю здебільшого в жупани із простого, грубого сукна («шиптуха», «тузинка») синіх, зелених і жовтих барв. Кольорові жупани, шиті з сукна середнього гатунку («карунового», «ліктьового», «аглинського», «фалендиша»), зазвичай червоних тонів, вдягали лише під час свят, урочистостей та в церкву¹⁹. Окрім суконних жупанів козаками також використовувалися киндячні, кумачеві чи мусулбесові каптани східного зразка, стьобані на бавовні чи «клоччі», подібно до стародавнього тегиля²⁰. Останні переважно носили в козацькій кінноті, а також в тому випадку, коли зверху вдягався інший каптан із сукна. Такі службові каптани східного зразка, подібні до кавказького і татарського бешмета, в порівнянні із польським жупаном були переважно недовгими, до литки або до колін, і мали рукава нормальної довжини. Стьобаний на бавовні чи клоччі каптан не тільки ставав теплішим (тобто виконував функцію тілогрійки), але й значно жорсткішим та пружнішим, служачи захистом від січної зброї (а запорожці ще краще пристосувалися до супротивника, прокладаючи одяг ще й дротом). Такі стьобані каптани мали значну перевагу, адже українським воякам доводилось воювати переважно з турками, татарами, персами, кавказцями, кіннота яких винятково добре діяла холодною зброєю.

За нашими спостереженнями, «кафтаном» або «кафаном», чи «кахтаном» (більш рання форма) спочатку називали спідні стьобані каптани, пошиті за східним зразком із бавовняних і шовкових тканин, але з другого десятиліття XVIII ст. цей термін поступово поширився і на суконні жупани польського покрою, хоча зрідка паралельно вживалася і стара назва «жупан».

Звичайний жупан складався з підкладки, лиштв або підпушки, а також шнурка і портища гудзиків. Службові каптани із товстого сукна, мусулбесу або кумачу підбивали грубим товстим полотном «хрящем», а поли і кінці рукавів могли підшивати (підпушувати, облямовувати) киндяком чи крашениною (в писемних пам'ятках цій облямівці відповідає термін «лиштви» (з польськ.) або «подпушка» (рос.)). За технікою виконання це робили наступним чином: лицьову тканину по краях підрублювали, а зверху пришивали підкладку та лиштви. Довкола, а також

на проріхах кишень і на кінці рукавів каптан обшивався звичайним «портним» (конопляним) або гарусним шнурком. Шнурок служив не лише прикрасою, але й захищав найбільш уразливі місця від пошкодження і передчасного зношення. Святкові жупани підбивали крашениною, полотном, пістрєю, набійкою або киндяком, зрідка – киром; поли (обидві або тільки праву) і рукава облямовували кумачем, тафтою, іноді навіть атласом чи камкою; обшивали гарусним або шовковим шнурком²¹.

Для застібання жупанів використовували гудзики діаметром 8–20 мм двох типів. Перший: круглі, опуклі гудзики, викуті з міді чи олова, або виточені з кістки чи дерева, обшиті сукном, гарусом, полотном чи шнурком. Такі прості гудзики були практичні, легкі і дешеві, тому, як правило, використовувалися в повсякденних каптанах. Другий тип: литі латунні, олов'яні чи срібні гудзики у формі кульки, кубу чи плоду шипшини. Зазвичай вони прикрашалися рельєфними розетками-квітками, поздовжніми долами або поперечним паском. Даний тип використовувався як оздоба і був більш характерний для святкових жупанів. Обидва типи гудзиків мали залізні овальні петлі-вушки. Гаплики і бабки (петлі) робилися із зігнутого тонкого дроту²².

Загалом, як показує порівняльний аналіз речових, зображальних і писемних пам'яток XVII–XVIII ст., технологія пошиття і оздоблення верхнього плечового одягу в Гетьманщині була практично такою самою, як і в решті країн Східної Європи та на Сході в пізні середньовіччя та ранньомодерний час.

Поясним одягом слугували традиційні «шаровари» (через тюрк. з іран. «шаравара» – штани) кавказько-татарського типу, які заправляли в чоботи без нависання. Козацькі шаровари або «убранне» були відносно вузькими (на відміну від дуже широких шароварів турецького типу, що побутували у запорожців), мали клиновидну вставку із 2-х трикутних клинів, як у татар і народів Північного Кавказу. Холоші з'єднувалися під кутом, що робило штани широкими у кроці, а кінцям звужувалися, аби їх легко можна було заправити у халяви чобіт. Затягували шаровари в поясі очкуром зі шнура або тасьми, протягнутим крізь очкурню (гашник), і зав'язували попереду на рівні розпірки. Завдяки зазначеним конструктивним особливостям та способу носіння такі штани були зручними як в кінному, так і пішому строю. Стройові козацькі штани шилися з простого товстого сукна – звичайного «свитного», габи або грубого, товстого фабричного польського чи німецького сукна, як-от «шиптуха», «бенкля» або «кира» (останні мали назву «кирдані»); в рідких випадках носили шаровари із бавовняних тканин, стьобані на бавовні. Влітку часто носили шаровари, пошиті з полотна. Підбивали штани грубим полотном «хрящем». По боках в розпірки швів вшивалися прорізні прямокутні кишені з того ж полотна, або ж замість бокових кишень, за давнім звичаєм, всередині шаровар за гашником пришивали спеціальну кишеню-мішечок, де зберігали гроші та інші цінності²³.

Стройовим взуттям служили традиційні «козацькі» чоботи східного походження, висотою до середини литки. Вони шилися з чорної ялової шкіри, без розрізнення на правий і лівий, з м'якою підошвою і підківками-скобами замість підборів. Чоботи даного типу здавна були поширені на Кавказі в адигів, грузинів

і осетинів, а також у інгушів, чеченців і калмиків. На наше переконання, такі чоботи українські козаки XVI ст. успадкували безпосередньо від дніпровських етнічних адигів-«черкасів», тобто черкеських «козаків», оселених у Середньому Подніпров'ї на південь від Києва в пізні середньовіччя внаслідок воєнного відходництва з Північного Кавказу. Чоботи були широкі в ступні й пальцях, мали носок негострим кутом, невисокі халяви і двошарові закаблуки з луб'яною дерев'яною прокладкою для міцності. Підшва робилася з 2–3 шарів м'якої шкіри, а під п'ятою накладалася товста прокладка-лубок з кількох шарів шкіри. Замість підбору під п'ятою кріпилася за допомогою трьох шипів залізна підківка-скоба – пласка або у вигляді зігнутої дугою металевої смуги шириною до 1 см, прибитої ребром. Халяву зазвичай зшивали одним швом з внутрішнього боку ноги, що і розрізняло чоботи для правої і лівої ноги. Халяви утеплювали ноги, а під час їзди верхи захищали їх від кінського поту та металевих пряжок стремених ременів. Верх халяв був зрізаний скісно (рідше рівно) і мав невеликий гостроконечний мисик попереду. Однак приблизно на межі XVII і XVIII ст. верх халяв позбувся характерного мисика, тобто став зрізатися рівно. Замість устілок у чоботи підкладали для утеплення жмут соломи, яка, за свідченням сучасників, для здоров'я і тепла була краще за будь-які устілки²⁴.

По жупану пов'язували одноколірний вовняний (гарусовий, каламайковий чи верблюжий) або полотняний *пояс* турецького зразка, довжиною понад 3 м і шириною до 0,5 м. Вовняні пояси за технікою виготовлення були ткані, в'язані та плетені. Пояс складали уздовж, шириною в долонь, або скручували джгутом і оперізували навколо стану, а кінці випускали позаду, за східною модою. Втім, в костюмі козацької піхоти такий пояс був зовсім необов'язковою складовою, а пов'язувався переважно в переїздах, коли верхи²⁵. Широкий, довгий пояс виконував різноманітні функції у військовому побуті. Ним кріпили поясний і підперезували розгортальний верхній плечовий одяг. Пояс звільнює плечі і хребет від надлишкового навантаження, переносячи значну частину ваги одягу на таз і ноги. Він стягує та захищає м'язи живота, зменшуючи м'язове напруження під час важкої фізичної праці. Широкими кушаками користувались також для уникнення перевантажень хребта при довгому сидінні в сідлі. Саме тому такі пояси знайшли найбільше розповсюдження серед кочових народів Сходу, природних вершників. Їх хребет витримував великі навантаження під час їзди, від обертальних різких рухів тулуба і роботи рукою з важкою шаблею в бойових умовах. А головне, широкі турецькі пояси, за твердженням самих козаків, були вкрай необхідні для збереження здоров'я козака у поході, під час перебування на біваках та аванпостах²⁶. З цих причин широкий і довгий матер'яний пояс стає обов'язковим предметом костюму українських козаків з останньої третини XVII ст. Заможні козаки до святкового строю окрім шерстяних поясів могли одягати і «шальові» або «шовкові» – легкі широкі і довгі шовкові пояси турецького та перського походження, шириною від 20 до 60 см, довжиною від 2,2 до 6 м, виткані з крученого фарбованого шовку-сирцю простим тафтяним переплетенням, переважно червоного, малинового, вишневого, рідше зеленого і жовтого кольору, зазвичай із бахромою на кінцях.

Дуже важливою і помітною складовою костюму був головний убір. Приблизно з 60-х рр. XVII ст. стрийовим козацьким головним убором замість крилатої шапки з півсферичним суконним верхом і смушковою околицею із проріхою попереду, яка увійшла в моду в польсько-литовській державі в середині XVII ст., знов стає традиційний *шлик* з довгим конічним суконним кольоровим верхом, що звисав назад, і широкою в долонь околицею з чорного смушка у формі човника, розрізаною попереду, тобто із V-подібною проріхою²⁷. Така шапка добре захищала голову від холоду і сонця та пом'якшувала удар січної зброї.

Приблизно до середини 20-х рр. XVIII ст. шлик заступає козацька шапка нового зразка. Вона мала високий м'який мішкоподібний вершок, устелений над прямою смушковою околицею завширшки в долонь²⁸. Перехідним до неї типом, що побутував у козаків уже за гетьманування І. Скоропадського, був шлик з традиційним конічним перекривленим верхом, але вже з прямою, нерозрізаною околицею²⁹.

Взимку, перебуваючи на аванпостах, козаки часто носили особливу теплу шапку – «шапку-капелюх», або «малахаєм пошиту». То була традиційна зимова хутряна шапка з клапанами-навушниками, яку покривали сукном і підбивали чорним смушком³⁰. Відвороти капелюха за необхідності опускалися, добре захищаючи вуха і шию від вітру та холоду.

До натільної білизни належали традиційна козацька «сорочка» або «кошуля» (з лат. *cosule*), яку заправляли у штани, та «портки» – спідні полотняні штани. Виготовляли сорочки й портки з домотканого білого конопляного чи льняного полотна³¹. Сорочка була тунікоподібною, широкою, прямоспинного покрою. Мала глибокий грудний розріз по центру і вузький сторчовий комір з прямими кінцями, який застібався шнурочком, протягнутим крізь прорізні петлі на кінцях коміра, або гудзиком. Рукава – прямі, довгі, дуже широкі і просторі (найширші по Україні), аби не обмежувати рухи рук, на кінці призьбрані густо; закінчувалися вузькою обшивкою і застібалися гапlickами чи гудзичками зі шнурка. На кінцях рукава часто прикрашали вишивкою³². Ми поділяємо думку вітчизняного етнографа Б. Познанського, який вважає, що українська сорочка, яка побутувала в козаків, має турецько-татарське походження, і разом зі звичаєм заправляти поділ сорочки у широкі очкурні штани була занесена в Україну напівкочівниками – торками, берендеями, каракалпаками, половцями, або ж запозичена українськими козаками безпосередньо від татар³³. Портки були просторі, звужені до низу, подібно до шаровар, але трохи коротші, до голітки.

Коливання температури і погодних умов навіть влітку змушувало козаків використовувати зручний допоміжний верхній одяг. Основним демісезонним одягом, який одягали у негоду в поході і в подорож, був «яромлук» або «кобеняк», що прийшов на зміну козацькій «сермязі» в 70-х рр. XVII ст.³⁴ Він являв собою довгий (до середини литки) і широкий суконний плащ прямоспинного покрою, з широкими рукавами нормальної довжини, трохи звуженими до прямих кінців. Одяг розширювався донизу від пахв або нижче за допомогою вставних клинів, а в подолі мав довжину 4 аршини. Його шили з подвійним коміром: верхній – у вигляді не-

високої стійки; другий комір – великий відкидний чотирикутний, довжиною майже до пояса, швивався між стійкою і станком, в дощ і сльоту накидався на голову. Іноді замість відкидного коміра кобеняк оснащався каптуром. Застібався плащ великими гудзиками (від 5 до 10 штук) і накидними петлями, пришитими по борту піл від коміра до стегна, із незначним заходом піл наліво. Козацький ярмолук шився з простого товстого і цупкого сукна білого або сіруватого кольору³⁵. Широкий в полах і довгий, цей одяг добре кутав людину, особливо у сідлі. Окрім того, в поході він запобігав протиранню іншого одягу – жупана та шаровар.

Іншим обов'язковим демісезонним одягом була «опанча» (також «епанча», рідше «опонча», «япанча») (з тур. «япондже», «япунджа» – широкий плащ-накидка з каптуром грубої роботи, попона; півн.-тюрк. «япунча»; крим.-тат. «япунджи» – те саме, від «яп» (в тур., кирг., тат. та ін. тюрк. мовах) – крити, закривати, покривати) – широкий, довгий безрукавний плащ з товстого цупкого сукна. Вона могла мати і широкий виложистий комір. Застібалася під шиєю зав'язками, гачком або великим круглим гудзиком діаметром до 25 мм – дерев'яним, плетеним з ремінця або пласким металевим³⁶. Замість суконної опанчі використовували також білу повстяну бурку (перс. «берек», «берк» – сукно з верблюжої шерсті, повсть; араб. «бурра» – груба шерсть, повсть, а з тур. «бурк» – опанча, пошита з такої повсті), поширення якої в українському козацькому війську припадає на кінець XVII – початок XVIII ст. Очевидно, причина цього феномену полягає у перетворенні «малоросійського» козацтва на складову легкої іррегулярної кінноти російської армії та його участі у південно-східних походах московського війська. Як наслідок, відбувалося ознайомлення з воєнним досвідом російських козаків, татар (кримських, ногайських і астраханських) і кавказьких народів – природних вояків-вершників – і запозичення окремих предметів їх військового побуту, що пройшли випробування часом і довели на практиці свої переваги. Бурка у XVIII ст. являла собою повстятний, валяний з грубої овечої шерсті верхній одяг у вигляді недовгого дзвоникоподібного плаща-накидки з довгим ворсом на лицевому боці. Була довжиною до колін, що робило її зручною і для вершника, і для пішого. Вона мала круглий шийний виріз і застібалася біля шиї по центру або на правому плечі зав'язками чи гудзиком з петлею. Бурка була легкою, довговічною і краще за звичайну суконну опанчу захищала від дощу і вітру, а також від холодної зброї. Турецький чиновник і мандрівник Евлія Челебі, характеризуючи черкеську бурку, стверджував, що її не пробивали стріли і не розсікали мечі.

Часто у документах термін «опанча» застосовується більш узагальнено: як до суконної опанчі власне, так і до повстяної бурки. Все визначалося метою і обставинами запису або згадки того чи іншого одягу.

Зазвичай опанчу одягали в дощ, передусім у поході, їдучи верхи. Накидаючи її на плечі, козак не тільки захищав себе від негоди, але й оберігав зброю і спорядження від вогкості. Однак цим власне призначення опанчі не обмежувалося. В поході під час привалу опанча або бурка служила козаку підстилкою і ковдрою, а накинута на увіткнуті у землю гілки, вона відігравала роль завіси або намету.

Скажімо, мандрівник архідиякон Павло Алепський 1653 р. відзначив у щоденнику, що козаки не мають наметів, а ставлять навколо себе дерева або гілля на зразок шатра, вкриваючи їх своїми плащами для захисту себе від дощу.³⁷ У кінних козаків опанча чи бурка приторочувалася до задньої луки сідла поверх перемітних сум в'ючними тороками.

Взимку, як вдома, так і відбуваючи службу на форпостах, козаки одягали поверх жупана чи каптана овчинний «нагольний» *кожух* – непокриту тканиною шубу з вичинених овечих шкур («овчин») шерстю всередину. У «малоросійських» козаків побутували овчинні кожухи, пошиті до стану, не довше як до середини литки, що було обумовлено особливостями військового побуту. За покромом кожух був подібний до свити з «вусами». Спинка у кожуха в стані з боків підрізала і переходила у вузьку «прохідку», юбка розширювалася за допомогою вставних трапецієвидних клинів. По боках робилися вертикальні прорізні кишені. Кожух мав незначне загортання піл наліво, застібався від коміра до стегон за допомогою кількох гудзиків (зазвичай плетених із ремінця), пришитих по борту правої поли, і накидними шнуровими ремінними петлями. Рукава нормальної довжини поступово звужувалися до прямих кінців, які могли відвертатися у вигляді круглих карвашів, часто підшитих чорним смушком. Шви спини і «вуса» укріплювалися та водночас оздоблювалися товстою смугою шкіри, часто прикрашеною кольоровою пряжею. Такою ж тасьмою зазвичай укріплювали місця пришиття гудзиків і петель. Кожух шився зі сторчовим високим коміром або більш традиційним, відкидним великим коміром із чорних смушків. Такий кожух з великим відкладним смушковим коміром і петлицями на грудях був популярний у козаків в середині XVII ст. під назвою «черкеського»³⁸.

Поза строєм заможні козаки носили майже такий самий одяг, що і на службі: жупани, стьобані каптани, шаровари, шерстяні і полотняні пояси, ярмолук, опанчу, чоботи. Бідніші козаки вдома ходили у звичайних селянських *свитах* та стьобаних каптанах чи юпках з китаю, мусулбесу, крашенини або полотна.

Окрім *шликів* козаки поза строю носили головні убори, поширені у інших верств населення, а саме: *шапки* з прямою хутряною околицею та круглим суконним верхом, *кучми*, *йоломи* і *малахайі*. На свята вбиралися в одяг, шитий з кращих і дорожчих гатунків тканин. Його зберігали у скринях та в церквах і передавали у спадок як сімейну коштовність і речовий капітал³⁹.

Додаток

ПОЛІТОНІМИ, ТОПОНІМИ ТА ЕТНОНІМИ

«Гетьманщина» (напівофіційна назва, походить від того, що управління здійснювалося гетьманом та гетьманською державною канцелярією), «**Військо Запорозьке**», «**Малоросія**», «**Мала Росія**» – політоніми для означення автономної Української козацької держави у складі Росії. В географічному відношенні Гетьманщина обмежувалася регіоном Лівобережної України і частиною правобережних земель разом з Києвом, а точніше – Північним Лівобережжям та Середньою Наддніпряниною.

«**Малоросійські козацькі полки**» – загальна назва полків (адміністративних і військових), котрі перейшли під юрисдикцію Російської держави.

Московія, Московське царство; Росія, Російська імперія (з 20-х рр. XVIII ст.) – московська / російська держава.

Гилян – провінція Ірану, що займала вузьку узбережну смугу на Південному Заході Каспійського моря.

Кабарда, П'ятигірря (Бештау) – регіон Північно-Західного Кавказу, від чого походить етнонім «кабардинці», «п'ятигорці» – одне з адигських племен.

Черкеси (через тур., карач. čarkäs з осетин. čærgæс від čarkas – орел (за М. Фасмером)) – недиференційований етнонім, яким росіяни позначали адигів й ряд інших народів Північного Кавказу.

«**Черкаси**» – 1) черкеси, адиги; 2) також цим терміном у пізні середньовіччя європейці і московіти називали войовничий люд руського степу в Середньому і Нижньому Подніпров'ї – дніпровських козаків, а в Росії назва «черкаси» зберігалась по відношенню до частини українського народу до часів імператриці Єлизавети Петрівни, а в Курській губернії – аж до 40-х років XIX ст. «**Черкаський**» – 1) черкеський, кабардинський; 2) український.

«**Шльонськ**», «**Шлезк**» (польськ. Szląsk, Śląsk, бoгeм. Slezsko, Slezsko, Sleze, нім. Silesiae, Shlezen, рос. Шленск) – область Сілезія, князівство Шленське, уступлене королем Казимиром Великим Чеській короні.

МІРИ ДОВЖИНИ

Аршин = 16 вершкам = 28 дюймам = 71,12 см

Чвертка = 4 вершкам = 17,77 см

Вершок = 1 $\frac{3}{4}$ дюйма = 4,45 см

Дюйм (походить від ширини великого пальця) = 10 лініям = 2,54 см

Лікоть = $\frac{3}{4}$ аршина = 12 вершкам = 54 см

Долонь – дорівнювала ширині 4-х складених пальців

Палець або перст – дорівнював ширині вказівного або середнього пальця

МІРИ ЛІЧБИ

Рубль = 100 копійкам = 10 гривнам = 2 полтінам

Гривна = 10 копійкам = 48 польським грошам

Польський золотий = 30 грошам = 20 російським копійкам

Талер \approx 1 рублю 30 копійкам \approx 6 польським золотим

Алтин = 3 копійкам = 6 деньгам

КОСТЮМОЗНАВЧІ ТЕРМІНИ

«Бабки» – металеві дротяні петлі для застібання одягу.

Ворот – край плечового одягу довкола шиї, з розрізом на грудях або без нього.

«Гаплики», «гафтки» – металеві гачки для застібання одягу.

«Гудзики» – елемент застібки одягу круглястої, кулястої або іншої форми із металевою петлею-вухом для пришивання, застосовувалися в парі із накидними або прорізними петлями

Жупан (польськ. żupan., з араб. і тат. «зубун», «зібун», тат. «чупкан» – довге плаття, або ж з лат. jura, нім. jorre, jurre, що з романського giubba, а то зі Сходу (араб. al-dzubbah, перс. dzubba) – те саме, звідки польськ. jurka, żurica) – польсько-український довгополий однобортний, скроєний в талію каптан східного походження, знаходився у близькій спорідненості з подібним одягом кавказьких, іранських й татарських племен – бешметом або архалуком. Назва зустрічається в українських джерелах з другої половини XVI ст. На межі XVII–XVIII ст. паралельно з назвою “жупан” починають уживатися лексичні форми-синоніми “кафтан”, “кафан” та “каптан”.

«Йолом», «яломок», «шоломок», «ярмулка» – литовський низький циліндричний ковпак з округлим верхом, валяний із коров'ячої шерсті.

«Кафтан», «кафан», «каптан», рідко «кахтан» (давньо-руськ. «кафтан», «кавтан», «кофтан» (з XV ст.), з тур., крим.-тат. kaftan, від перс. – 1) довгополий верхній одяг, халат; 2) широка почесна сукня турецьких сановників) – верхній плечовий довгополий, розгортальний одяг з рукавами, різноманітного покрою (прямий або приталений, однобортний або двобортний, східного або західного типу). У вузькому розумінні – спідній каптан східного покрою довжиною нижче колін або довше, пошитий до стану, власне жупан (рос. «полукафтанье»). Терміном «німецький кафтан» позначали каптан західноєвропейського покрою, тобто жюстокор.

«Карваш» (через польськ. karwasz з угор. karvas) – 1) обшлаг, вилог на рукаві; 2) залізний наруч, частина металевого обладунку для охорони передпліччя.

Клапан, клапанець – деталь одягу, прямокутний або фігурний клаптик тканини, що прикриває отвір кишені.

«Ключчє» – одержини з коноплі, льону, шерсті тощо. Використовувалось на підбивку й утеплення одягу та зміцнення бойових каптанів.

Комір – частина одягу, пришита або пристібна до ворота; може бути стоячим (сторчовим) чи відкладним.

Одяг військовий – одяг військовослужбовців, тобто призначений для військової служби.

Одяг стройовий – призначений для носіння під час виконання службових обов'язків.

«**Лиштва**», «**лишти**» (з польськ. listwa, lisztwa від нім. leiste – кайма, обшивка; смуга), «**подпушка**» (рос.) – підшивка, облямівка, оздоблення верхнього плечового одягу у вигляді смуги тканини відмінного кольору шириною до 10 см, нашиті з внутрішньої сторони по усьому периметру або вибірково: по краю піл, подола, коміра та кінців рукавів.

Ліф – верхня частина приталеного верхнього одягу, що охоплює стан позаду.

Обшлаг (рос. з нім. aufschlag, голл. opslag) – вилоги, відвороти у рукавів, карваші, зазвичай обшивались «прикладною» тканиною відмінного кольору.

«**Панчохи**» (через польськ. ponczocha з чеськ.), «**чулки**» (через рос. «чулки» з татар. «чолгау») – шерстяні, шовкові чи шовкові панчохи (ногавиці) з носками або без.

«**Петлиці**» – оздоби з тасьми і складеного шнурка гарусного, шовкового чи металевого. Нашивалися горизонтально по бортах піл верхнього одягу.

Поділ – нижній (долішний) край одягу.

Покрій – фасон одягу.

«**Приклад**», «**прикладки**» – загальна назва усіх елементів оздоблення, застіжки і підбою до одягу. Синонімом виступає термін «*потреби*».

«**Рукавиці**», «**рукавички**» (порівн. польськ. rękawiczke), також «**вареги**», «**варезки**» (рос.) – вареги, рукавиці без пальців.

«**Свита**» – селянський верхній плечовий, розгортальний довгополий одяг (каптан) східного покрою, пошитий з грубого доморобного нефарбованого сукна, який в кінці XVII ст. заступив традиційну сермягу. Із вказаним смисловим навантаженням термін «свита» зустрічається в документах з 60-х рр. XVII ст. Але сам термін «свита» був відомий ще за часів Київської Русі. На Лівобережжі *свита* кінця XVII – першої половини XVIII ст. представляла собою широкий однобортний каптан з глибоким загортанням піл, трохи ушитий в талію, з широкими рукавами нормальної довжини і невеликим сторчовим коміром. В загальних рисах вона була подібна покромом до жупана. Мала цільну, трохи звужену спинку, яка підрізалася по лінії стану і переходила у вузьку прохідку, до якої з боків пришивалися 2 або 4 клини. Зверху в місцях пришивання клинів утворювалися так звані «вуса», які для укріплення швів обшивали смугою товстої шкіри-сириці, сукна або товстим шнурком. Шви довкола спинки й пройм та кишені часто обкладали кольоровими шнурками, що служили прикрасою свити. Рукава були досить широкими, нормальної довжини, а прямі розрізні кінці могли відгинатися у вигляді карваша. *Для української свити, як і в цілому для верхнього одягу українців, на відміну від російського, була характерна традиційна однобортність при достатньо глибокому загортанням піл з вираженою асиметрією в розташуванні застіжки.* Права пола перекривала ліву, а застібалася з лівого боку біля коміра накидною петлею на гудзик, сплетений з ремінця⁴⁰. Свиту могли одягати безпосередньо на сорочку або поверх каптана.

«**Сермяга**», рідко «**семряга**» (гадано з білорус. і рос. «сермяга» – селянський каптан з грубого сукна, можливо, від мордовського «сермяг» – суконний каптан, або ж з польськ. siermiega – груба тканина, сірячина, від лат. sirmas – сірий) –

різновид довгополого плечового розгортального однобортного одягу прямого крою, з нормальними рукавами і великим виложистим (відкидним) коміром, пошитого з простого білого чи сірого доморобного сукна або габи. З'явилася на Русі у XV або XVI ст.

Стъобаний одяг (на бавовні або «клоччі») – одяг, підкладений шаром бавовни або «клоччя» і прошитий наскрізь міцним шовком «у смугу» або «в шахи». Ця технологія походить з монгольських й середньоазіатських степів і призначалася для утеплення і зміцнення верхнього плечового одягу, головних уборів і штанів, шитих із бавовняних та шовкових тканин.

Тасьма (від тюрк. «тасьма» – стрічка, ремінець) – вузька тканина чи плетена стрічка, яка нашивалась на різні предмети обмундирування.

«Тегіляй», «тегель», «тегеляй» (від монг. «тегел» – шов, або ж від монг.-татар. «хатангу дегель» – “міцний, як сталь, каптан”) – каптан-обладунок, туго стъобаний на бавовні, шовку або очосах льону, коноплі і вовни, іноді посилений вкладеними металевими пластинами і дротом. Певною мірою міг протистояти ударам січної зброї і стрілам. Цей тип убору походив з монгольського Сходу, під впливом татар закріпився на Русі і в Московії. Був масово поширений в козацькій кінноті у XVI–XVII ст.

«Убрання», «убране» (польськ. ubranie) – штани, шаровари.

«Чоботи» (дав.-руськ. «чеботи», «чоботи», польськ. czobot – взуття, схоже на глибокий черевик з підбором, з гострими, загнутими уверх носками, вважають запозич. з півн.-тюрк., порівн.: тат. çabata – ликовий лапоть, яке виводиться з перськ.) – взуття з високими халявами. **«Чоботи козацькі»** – кавказького типу, з халявами висотою до середини литки і підтрикутним негострим носком. Мали м'яку підошву з низькими підківками-скобами замість підборів.

Шапка (як вважають, через сер.-в.-нім. від ст.-франц. chape, що сходить до лат. sarra) – хутряний головний убір циліндричної, півсферичної або конічної форми, як правило з околицею різної ширини. Залежно від форми, матеріалу і походження для різних видів шапок в Гетьманщині уживалися такі назви: просто «шапка», «шлик», «шапка козацька», «шапка польська» або «кругла», «шапка донська», «кабардинка», «капелюх», «кучма».

Просто *«шапкою»* називали циліндричну шапку з округлим або циліндричним верхом, вкритим кольоровою тканиною, і хутряною прямою околицею.

«Капелюх» або **«малахай»** – зимова хутряна клаповуха шапка з довгими клапанами/лопатнями із зав'язками з боків та потиличником, покрита тканиною зверху.

«Кучма» (через польськ. kuczma з угор. kuczma – шапка хутряна у вигляді хутряного невисокого зрізаного ковпака із перекривленим, звисаючим назад м'яким широким кінцем, від тур. kecze – повстятий головний убір яничар у формі зрізаного ковпака, на кшталт йолома; повсть вовняна) – хутряна шапка у формі зрізаного конуса, крита чорним або сірим смушком.

«Шлик» (з тур., крим.-тат., азерб., тат. başlyk – головний убір, від тюрк. baş – голова та суфіксу -lyk-, що застосовується в назвах одягу) – висока хутряна шапка

конічної форми, крита сукном чи оксамитом, поля відгинались у вигляді хутряної околиці. Відомий на Русі з XIV ст. Цей тип шапки найвірогідніше походить з Монголії і разом з монголами принесений до Персії, а потім за посередництва ханатів татарських і козаків поширився в різних варіантах на теренах Московії, Литовсько-Руської держави, Польщі, Угорщини, Румунії та інших країн Південно-Східної Європи⁴¹. У Великому князівстві Литовському і Польщі татарський шлик зберігся у XVI–XVII ст. у варіанті з хутряною околицею (відворотами), в результаті чого утворились так звані «криси» попереду.

«Юпка» (з польськ. *jurka* від лат. *юра*, нім. *jorpe*, *jurre* – довга сукня) – слово з'являється в українському лексиконі у XVIII ст., позначаючи різновид укороченого легкого спіднього приталеного каптана східного покрою, довжиною до колін, з вузьким сторчковим коміром. Власне, виступало синонімом термінів «курта» і «гусарка».

ПОШИВНІ МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ОДЯГУ

«Атлас», «атлас», рідко «гатлас» – сорт дорогої гладкої, цупкої шовкової тканини перського походження, глянсуватої і лиснючої з лицьового боку.

Бавовна, «баволна», «бавелна» – бавовняна волокнина. В російському лексиконі українському терміну відповідало словосполучення «хлопчатая бумага».

«Гарус» – 1) кольорова груба, але цупка вовняна ворсиста матерія із шерстяної пряжі; 2) кручена (сукана) удвічі кольорова шерстяна пряжа, яку використовували для обметування каптанних петель, виготовлення гудзиків, петлиць, панчіх та гаптування.

«Каламайка», «коломайка» або «колomийка» – європейська міцна вовняна матерія, іноді з домішкою шовку, бавовни та шерсті кози, що має полиск й лице з одного боку. Бувала різних кольорів і узорів, але найбільш характерним для каламайки був узор у смугу.

Камка – цупка, товста і важка коштовна одноколірна (рідко багатоклірна) квітчаста шовкова матерія полотняного переплетення, з однаковим узором на обидва лиця.

Киндяк – східна бавовняна кольорова однотонна тканина правильного полотняного переплетення, доволі тонка і вельми рідка. Виготовлялася із сурових ниток, а фарбувалася у різноманітні кольори вже після зняття з верстата.

«Китай», «хатай» – різновид китайської бавовняної тканини, власне бавовняне тонке, цупке глянцево (лошене) фарбоване полотно китайського виробництва, нанкін. Російським відповідником виступає «китайка». Одяг, пошитий з китаю, називали «китаєвим» або «китайковим».

«Крашенина», «крашанина» – лощена фарбована конопляна тканина саржевого переплетення, яка імпортувалася з Росії. В Україні відома з початку XVIII ст. Використовувалась на підбій до верхнього одягу. Під цією назвою також часто розуміється просте полотно, гладжене і пофарбоване примітивним шляхом місцевими «крашениниками».

Кумач – бавовняна тканина простого полотняного переплетення, удвічі краща за киндяк, пофарбована у червоний пурпуровий, вишневий, гвоздиківий або зелений колір аналізарином; має бухарське походження. Набула поширення завдяки яскравості відтінку кольору й стійкості окраски до світла й мила.

«Мусулбес», «мосулбес», «мосолбес» – просте вузьке, гладке червоне бавовняне полотно турецького виробництва, світло-червоний кумач невисокого гатунку.

«Овчина», «овчинка» – шкура дорослої вівці, вичинена з шерстю. Уживалась для виготовлення кожухів і шапок.

Пістря, «пестря» або **«пестрадь»** – грубе клітчатє полотно з фарбованою основою і білим пітканням або білою основою і фарбованим пітканням.

«Повсть», «полсть» (рос. войлок) – різновид грубої цупкої валеної кошлатої шерстяної матерії з довгим ворсом, отримується валянням переплетених волокон грубої вовни.

Полотно – загальна назва тканини простого тафтяного переплетення, що виготовлена з конопляної або лляної пряжі, на піткання і основу йшли нитки однакової товщини. Полотно *сурове* (від давньоруськ. «суров» – сирий, дикий) – виткане із небілених, сіруватих ниток; конопляні нитки мають жовтуватий відтінок.

Сиром'ятна шкіра, сириця – технологія її виготовлення зводилася до звільнення сирової шкіри худоби від волосяного покриву і жирового прошарку.

«Смушок», «баранок» – мерлушка ягняти з короткою завитою шерстю. Використовувались на шапковій околиці і оздоблення шуб.

Сукно – вовняна тканина полотняного переплетення, що має суцільний ворсовий, повстяноподібний застил, який приховує рисунок ткацького переплетення, надаючи тканині вигляд поярку. Дорогі сорти сукон відзначалися передусім тонкістю, м'якістю, дуже рівним, гладким і густим волосяним застилом, ніжною тонкою пряжею. Сукна середнього гатунку – трохи товстіші, жорсткіші та менш м'які, ворсовий застил не такий рівний, густий і гладкий, деінде маються невеликі прогалини. Сукна низького гатунку – більш жорсткі (грубошерсті), товсті й рідкі, мають грубий, неоднорідний, рідкий застил з помітними прогалинами.

а) сукна низького гатунку: **«свитне», «свитне біле»** та **«сіросвитне»** або **«абинне», «сермяжне»** (від назви простого верхнього одягу – свити, сермяги) – просте нефарбоване домоткане сукно, виткане з грубої місцевої вовни; **«габа»** або **«аба»** – дешеве грубе, товсте, але цупке турецьке сукно природного білого кольору; **«кир»** – гатунок легкого, рідкого і грубого шльонського або польського сукна; **«бенклеве», «бенкльове»** або **«бенкель», «банкель»** – німецьке поганеньке грубе сукно, один з найгірших і найдешевших сортів імпортованих сукон; **«шиптух»** або **«шифтух»** – гатунок польського або німецького товстого грубого сукна; **«тузінкове»** або **«тузінок»** – сорт дешевого посереднього сукна, дещо кращий за «шиптух», посідало вищу сходинку серед простих сукон;

б) сукна середнього гатунку: **«карунове», «корунове», «корнове»** або **«карун», «корун»,** також **«полукестра»** – сорт товстого доброго німецького сукна, дуже цупкого, міцного і тугого; **«ліктьове»** – певний сорт німецького сукна, подіб-

ного до «каруна», але менш цупке і туге; «аглинське» – ординарне товсте широке англійське сукно, подібне до «ліктьового»; «фалендиш» – гатунок відносно тонкого тугого старовинного голландського чи англійського сукна.

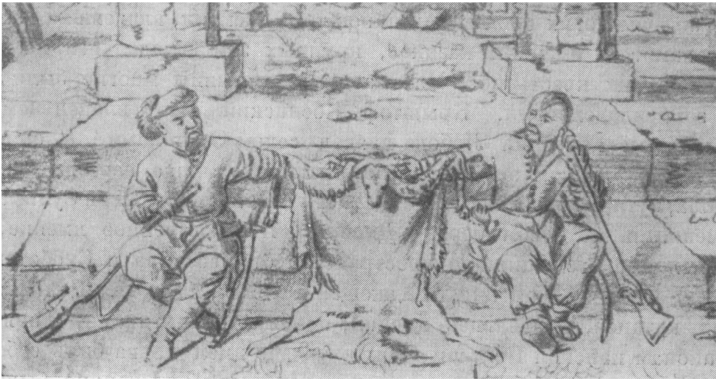
«**Тафта**» або «**тафа**» – недорога проста, але цупка гладка шовкова тканина правильного полотняного переплетення, виткана із тонких, туго суканих ниток вареного шовку.

Тканина – матерія, виготовлена з ниток. Нитки, спрямовані уздовж шмата тканини, складають *основу* тканини, а нитки, що йдуть перепендикулярно до ниток основи, тобто по ширині тканини – її *ниткання*.

Вовняні тканини мають низьку теплопровідність, а отже й більш високі захисні якості в порівнянні з іншими тканинами. Крім того, вовняним тканинам притаманні добра повітропроникливість, мала зім'ятість, повільне намокання і пластичність, що і зумовило найбільш широке їх використання в одязі, призначеному для носіння в робочих, польових умовах. Для *ляних* і *конопляних* тканин характерні більша міцність на розрив, менші теплзахисні якості та менша пружність в порівнянні із шерстяними. Саме тому вони використовуються для пошиття “холодного” одягу та предметів, які потребують високої механічної міцності: білизни, підкладок, спіднього одягу тощо. *Бавовняні* тканини не мають такої міцності, як ляні, але вигідно вирізняються своєю легкістю, м'якістю, подібно до шовкових, є дещо теплішими за ляні і шовкові і, водночас, помітно дешевшими за шовкові і шерстяні тканини. Для виготовлення *шовкових* тканин основним матеріалом служив шовк: сирий чи варений, суканий або прядений. Завдяки тонкості, міцності, полиску і властивості приймати пофарбування шовк служив матеріалом для самих цінних і розкішних тканин.

«**Холст**» – російське слово, що спорадично вживалось для позначення товстого, але цупкого сурового льняного або конопляного полотна.

«**Хрящ**» – товсте й доволі рідке грубе сурове полотно кустарної виробки.

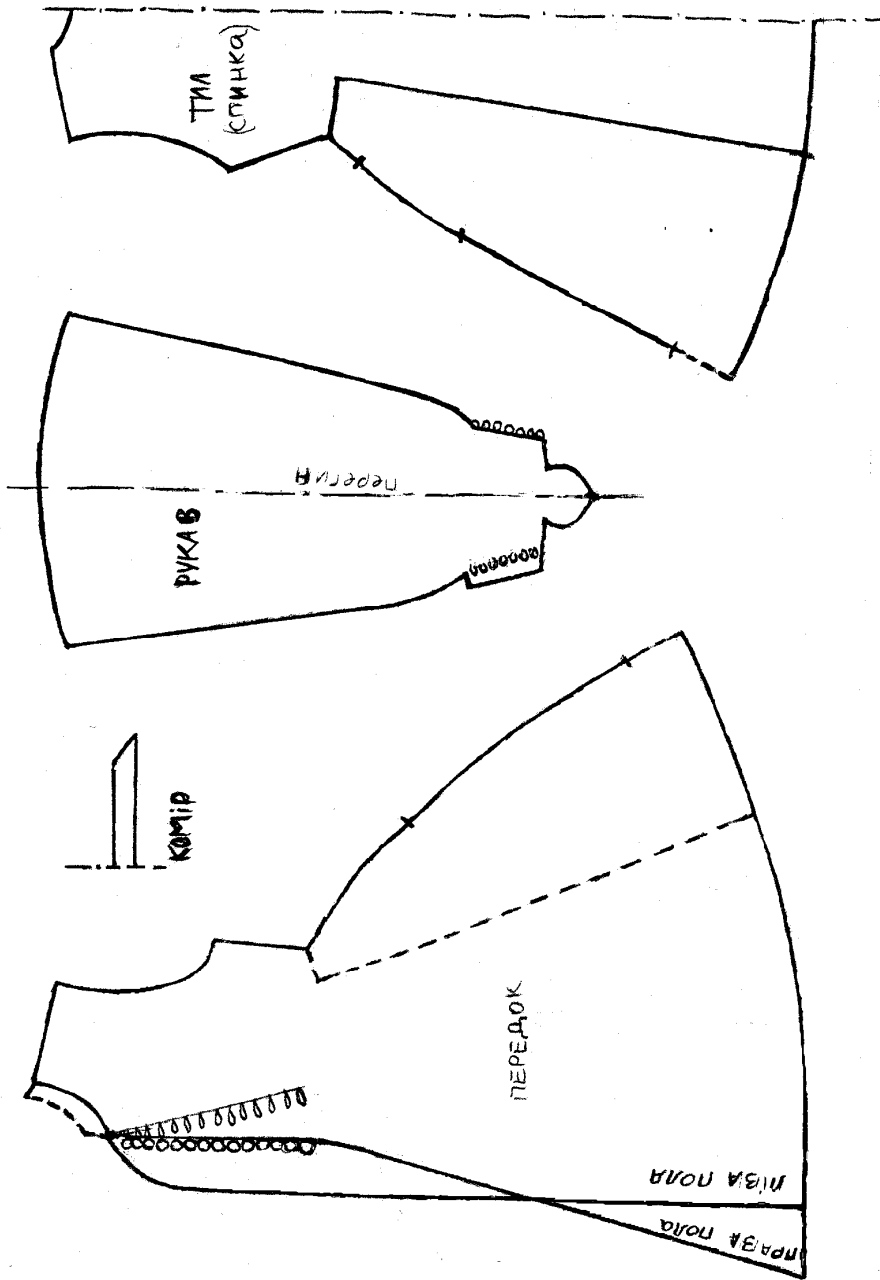
№ 1. Українські козаки. Фрагмент рисунка А.Вестерфельда, 1651 р.

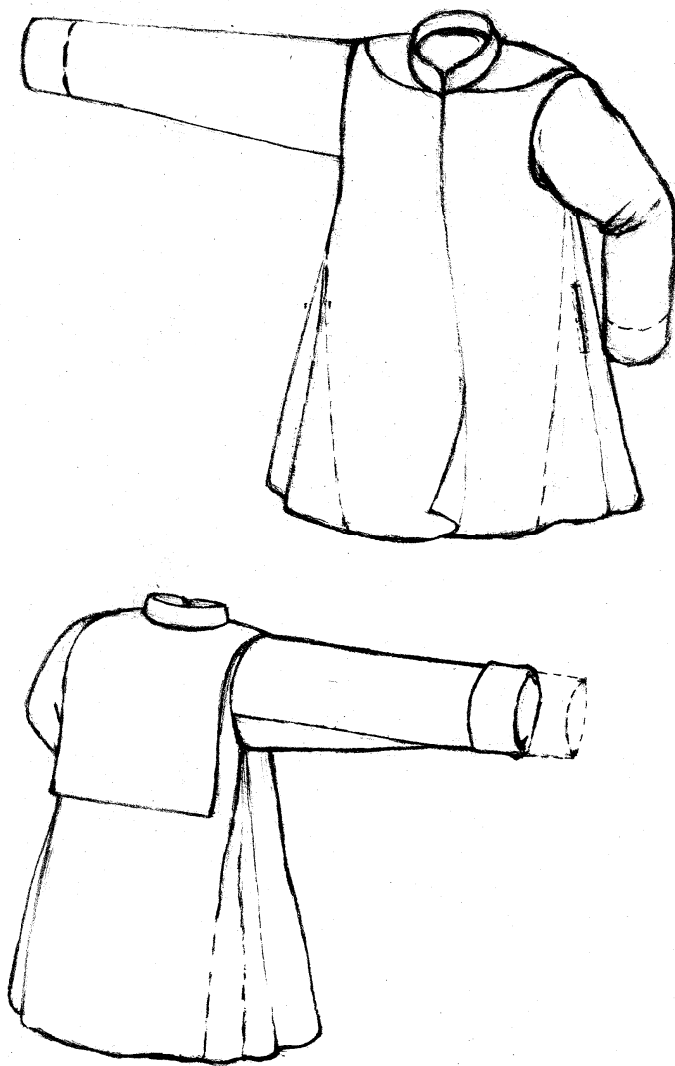
№ 2. Бойовий стрій козацької піхоти. Фрагмент барельєфу на саркофазі польського короля Яна Казимира у церкві Сен-Жермен де Пре у Парижі, що зображує битву під Берестечком 1651 р. Скульптор Ж.Тібо, 1672 р. [648].

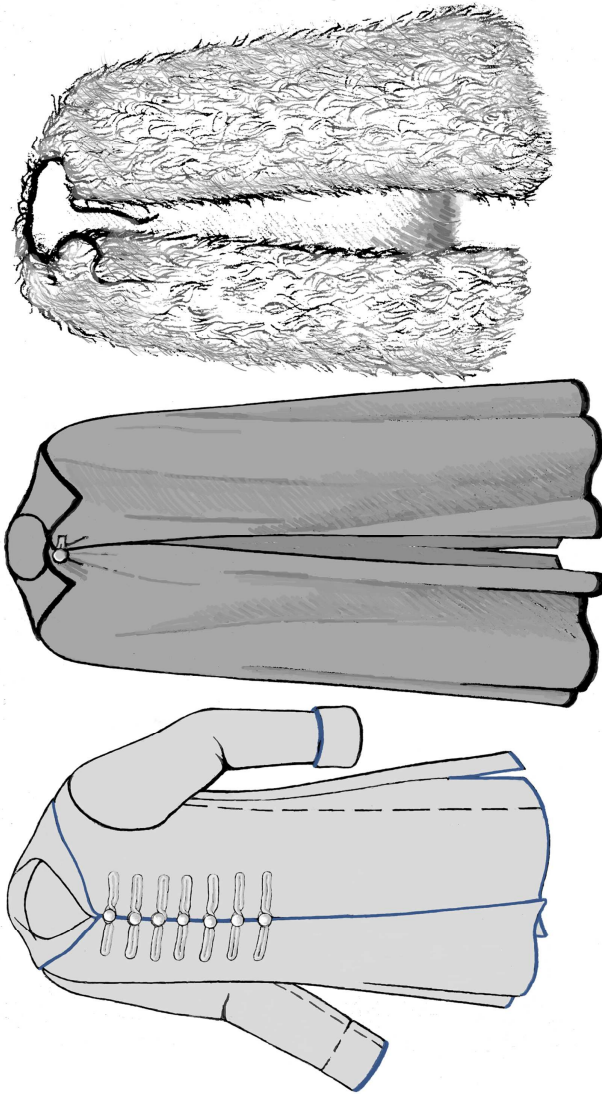
№ 3. Зображення походу козаків під проводом С. Куніцького на турецько-татарські володіння. Грудень 1683 – січень 1684 р. Фрагмент гравюри Й.Лерха, Й.Ньюпорта. 1684 р., Австрія.

Крій козацького жупана. Середина XVII ст. – 20-ті рр. XVIII ст.

Вигляд козацького кобеняка. Кінець XVII–XVIII ст.

Різновиди козацького верхнього демісезонного одягу:

1 – сермяга; 2 – опанча; 3 – бурка

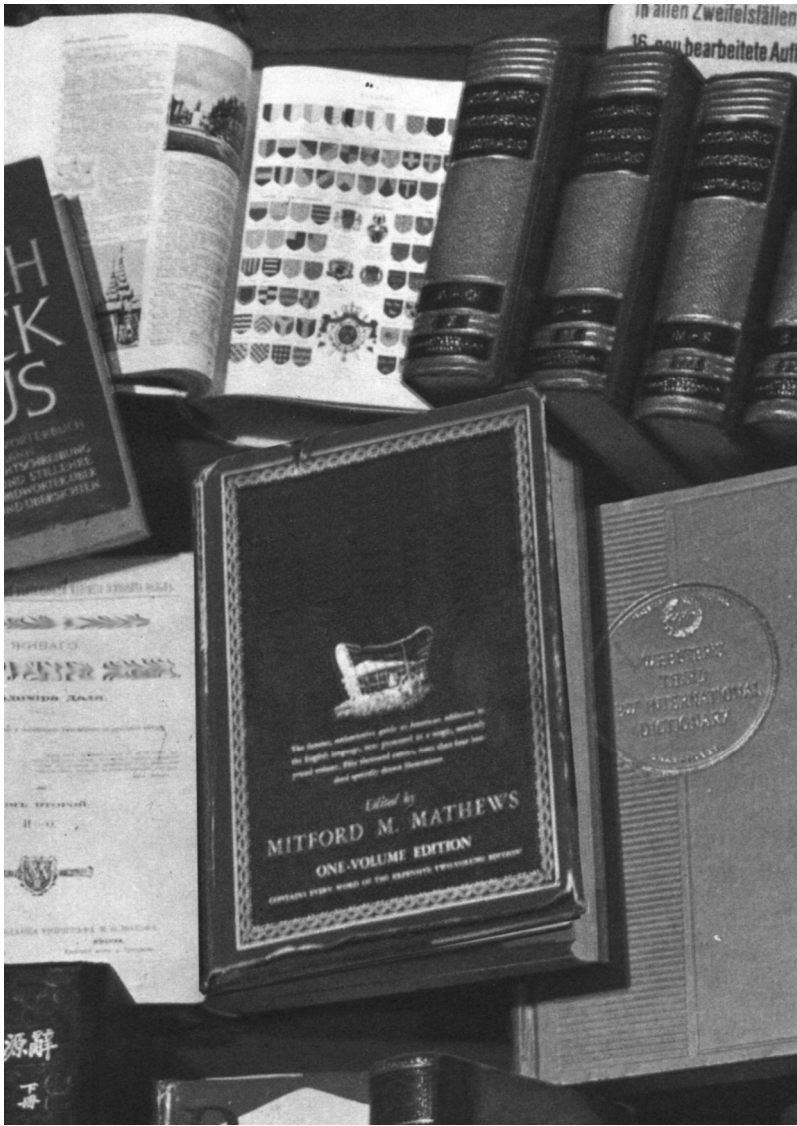
1. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: – К., 1990. – Т. 1. – 577 с.
2. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Л., 1992. – 304 с.
3. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: Навчальний посібник / Д.Я. Телегін, І.С. Винокур, О.М. Титова та ін. – К., 1997. – 336 с.
4. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 69; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – АЮЗР). – 1884. – Т. 13. – С. 140; Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 41.
5. Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). – Одесса, 1909. – С. 186; Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии, издаваемые под ред. Н.П. Василенка. – Чернигов, 1902. – Вып. II. Экстракт из указов, инструкций и учреждений. Собрано в Правительствующем Сенате, по малороссийской экспедиции. 1786 года. – С. 237.
6. Історія українського війська. – 5-е вид., змін. і доп. – К., 1994. – Т. I / І. Крип'якевич та ін. – С. 302.
7. Дядиченко В.А. Украинское казацкое войско в конце XVII – начале XVIII в. // Полтава: (к 250-летию Полтавского сражения). – М., 1959. – С. 259; Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1905. – Кн. 6. – Т. 16. Мазепа и мазепинцы. – С. 467.
8. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр.: Наукове видання. – К., 2006. – С. 216–217.
9. Апанович О. Вказ. праця. – С. 11, 14; Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – К., 2004. – С. 29, 43; Агафонов О.В. Казачьи войска Российской империи. – М., 1995. – С. 16.
10. Żygulski Zdzisław (jun), Wielecki Hendryk. Polski mundur wojskowy. – Krakow, 1988. – S. 27.
11. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – К.; Полтава, 1995. – 2-е вид. доп. – С. 125; Агафонов О.В. Указ. соч. – С. 15.
12. Див.: Славутич Є.В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження: Дис... канд. іст. наук. 07.00.06. – Рукопис. – С. 39–42, 290–293.
13. Ідеологія та зміст хозаризму зводяться до таких положень: козаки (козацький стан) є нащадками могутніх козар (варіант назви „хозари”), які були одвічною військово-служилою, панівною верствою України, яку утримували інші стани – підкорене хозарами місцеве населення; після приходу воевод Аскольда і Дира з Новгороду у Київ ці землі перестали платити данину хозарам. Вони мали значно древнішу від московитів власну династію каганів – ще до появи Рюриковичів, а християнство перейняли від Візантії задовго до литовців, поляків та московитів; хозари були перейменовані «царем грецьким» Костянтином IX Мономахом (1042–1055 рр.) з хозарів на козаків. Наведена теорія досить зрозуміло ілюструє перехід від хозарів як панівного етносу в Хозарському Каганаті до козаків як панівної верстви в Україні-Гетьманщині. Таким чином хозаризм виступає як доказ давності козацького стану – уособлення української державності. Звідси висновок – нова українсько-козацька держава має повне право на політичну автономію (власну державність) та власну автокефальну церкву [Кресін О. Хозаризм український // Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ред. кол.: Ю.І. Римаренко та ін. – К., 1996. – С. 166–167].

14. Бовгиря А. Етногенез українського народу крізь призму козацько-старшинського історіописання XVIII ст. // Слов'янські обрії. – К., 2006. – Вип. 1. – С. 276–278.
15. Україна – козацька держава: Ілюстрована історія Українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / В.В. Недак (авт.-упоряд., керівник проекту, худож., фото, ілюстр.), В.О. Щербак та ін. – К., 2004. – С. 611, 972; Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку. – К., 1968. – С. 208.
16. Миргородський краєзнавчий музей. – Інв. № 112; Український центр народної культури «Музей Івана Гончара» (далі – МІГ). – Інв. № КН-1198; Харківський державний історичний музей (далі – ХІМ). – Інв. № ТК-619; Переяславський державний історичний музей. – Інв. № ВХ-19; Національний музей історії України (далі – НМІУ). – Інв. № Т-4542; Чухліб Т. Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683–1684 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть / В. Смолий (відп. ред.). – К., 2000. – С. 323–324, мал. 12; Очерки истории СССР. Период феодализма. XVII в. – М., 1955. – С. 673; Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. – [Б. р. й м.]. – Рис. 1–7; Ситий І. Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Пам'ятки України. – 2001. – № 1–2. – С. 149–151; Білецький П. Вказ. праця. – С. 228, 237; Matejko J. Ubioro w Polsce. 1200–1795. – Krakow, 1967 (przedruk 1860 r.). – S. 226; Тананаева Л.И. Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи барокко. – М., 1979. – Рис. 62, 87, 91, 89, 92; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – Wrocław – Warszawa, 1968. – S. 503, 514, 827, 941; Яворницький Д.І. Вказ. праця. – Т. 1. – С. 203–205.
17. Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów... – S. 827; Linder K. Dawne Wojsko Polskie: Ubior i Uzbrojenie. – Warszawa, 1960. – Tabl. 24.2,5,6; НМІУ. – Інв. № Т-4542.
18. Андриянов И. Заметка казака об обмундировании, вооружении, снаряжении и полевой службе казаков // Военный сборник. – 1879. – № 3. – С. 70; Дукмасов И. Современное обмундирование и вооружение казаков // Военный сборник. – 1871. – № 2. – С. 218.
19. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. II. – Спр. 18935. – Арк. 367, 254; Стороженки: Фамільний архів. – К., 1908. – Т. VI. – С. 2, 76, 208; Источники для истории Запорожских Козаков / Д.И. Эварницкий. – Владимир, 1903. – Т. I. – С. 221.
20. На Україні каптани із легких бавовняних і шовкових тканин як правило утеплювали бавовною або “клоччем” (сумішшю бавовни, конопляної волокнини і вовни) і стібали шовком за східним звичаєм. Бавовну вагою до 2 фунтів тонким шаром уміщували між підкладкою і лицьовою тканиною, яку зверху стібали міцним шовком у смугу або, значно рідше, «у шахи» навскісними смугами чи в трапеції (“в човники” або “в жабки”). В першому випадку станок стібали уздовж вертикально, а рукави – уперек, утворюючи пласкі валики шириною до 3 см. Вважається, що звичай утеплення і укріплення одягу бавовною та іншими матеріалами пішов з монгольських і середньоазійських степів і потрапив до Східної Європи зі Сходу (Московія, Туреччина, Персія, Кавказ, Середня Азія) [МІГ. – Інв. №КН-1198; Російський Державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 37; Стороженки: Фамільний архів. – К., 1908. – Т. VI. – С. 2, 208; Żygulski Zdzislaw (jun), Wielecki Hendryk. Polski mundur wojskowy. – Krakow, 1988. – S. 23; Żygulski Zdzislaw (jun). “Lisowczyk” Rembrandta – studium ubioru i ozbrojenia // Biuletyn historii sztuki. – Warszawa, 1964. – № 2. – П. 22–23; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów... – S. 514, Rys. 606 a); Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII–XIX вв. – Нальчик, 1974. – С. 75].
21. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 18619а. – Арк. 4; Спр. 18935. – Арк. 254; РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 37; Спр. 169. – Арк. 241–242; Спр. 128. – Арк. 127–129, 144–146; Стороженки: Фамільний архів. – К., 1908. – Т. VI. – С. 168, 201, 211; Опись движимого иму-

- щества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову // Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией. – СПб., 1884. – Т. VIII. – С. 1026, 1092, 1128, 1165–1167, 1187; Величко Самоил. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке, 1720. – К., 1864. – Т. IV. – С. 119; Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. // Киевская старина. – 1887. – №10. – С. 352, 356.
22. Свешніков І.К. Вказ. праця – Рис. 33. 1–3, 4–12, 14–20, 22, 23, 25; ХІМ. – Гудзики срібні литі до верхнього одягу, XVII–XVIII ст. Експозиція; ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 18935. – Арк. 254; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. – Чернигов, 1912. – Вып. 1. Справы поточные 1664–1671 годов / Ред. и примеч. В.Л. Модзалевский. – С. 141.
23. Чухліб Т. Вказ. праця. – Мал. 12, С. 323–324; Очерки истории СССР. Период феодализма... – С. 673; ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 18935. – Арк. 367; Стороженки: Фамільний архив. – К., 1908. – Т. VI. – С. 76, 169; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 993. – Арк. 18, 125; Спр. 2140. – Арк. 1–18; РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1714 р. – Спр. 21. – Арк. 1; Kitowicz J. Opis obyczajow i zwyczajow za panowania Augusta III. – Petersburg; Mohylew, 1855. – Drugie wyd.: W 4 t. – Т. III. – С. 162; Шафонский А. Черниговского наместничества Топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России..., 1786 года. – К.–М., 1851. – С. 32; Познанский Б. Одежда малороссов // Труды XII Археологического Съезда в Харькове. 1902 г. – М., 1905. – С. 195–196; Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916. – Т. II. – С. 593; Бабенко А.А., Леуцкий В.П. Традиционный мужской костюм кубанских казаков. – Краснодар, 2007. – С. 19.
24. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст... – С. 85; Свешніков І.К. Вказ. праця. – С. 172–173, рис. 31. 5–8; Свешніков І.К. Музей – заповідник “Козацькі могили”: Путівник. – Львів, 1990. – Іл. 40; Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 323–324, мал. 12; Очерки истории СССР. Период феодализма... – С. 673; Крип’якевич І. З козацької сфрагістики. – [Б.р. й м.]. – Рис. 1–7; Ситий І. Гетьманські універсали й печатки... – С. 149–151; Шафонский А. Черниговского наместничества Топографическое описание... – С. 33; Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов и их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, вероисповеданий и прочих достопамятностей. – СПб., 1799. – Ч. IV. – С. 343; Познанский Б. Указ. соч. – С. 197, 199–200; Торговля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина. Актові джерела. – К., 1990. – С. 249; Казаки в изображении иностранных художников // Казачий круг: альманах. – М., 1991. – Вып. 2. – Рис. 3; Kitowicz J. Opis obyczajow i zwyczajow... – Т. III. – С. 169; Студенецкая Е.Н. Одежда народов Северного Кавказа. XVIII–XX вв. – М., 1989. – С. 33; Равдоникас Т.Д. Очерки по истории одежды населения Северо-Западного Кавказа (V в. до н. э. – конец XVII в.). – Л., 1990. – С. 72–73; Стороженки: Фамільний архив. – К., 1908. – Т. VI. – С. 76, 158; Львівський державний історичний музей (далі – ЛІМ). – Інв. №№ ШР–441, ШР–442, Мт–285, Мт–286, Мт–287; НМІУ. – Інв. № В–20/18, В–20/361; Україна – козацька держава... – С. 710.
25. Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 323–324, мал. 12; Ситий І. Гетьманські універсали й печатки... – С. 149–151; Стороженки: Фамільний архив. – К., 1908. – Т. VI. – С. 211; Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года / В.Л. Модзалевский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1914. – Вып. 14. – С. 94; Николаева Т.А. Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. – К., 1987. – С. 64–66.

26. Андриянов И. Заметка казака об обмундировании... – С. 70; Девятова М.В. Берегите спину. – СПб., 1991. – С. 36–37; История народов Северного Кавказа с древних времён до конца XVIII в. / Б.Б. Пиотровский (отв. ред.). – М., 1988. – С. 470–471.
27. Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 323–324, мал. 12; Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. – Одеса, 1997. – С. 50; Актовые книги Полтавского городского уряда... – С. 7, 179–180; ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 18935. – Арк. 367.
28. Kitowicz J. Opis obyczajow i zwyczajow... – Т. III. – S. 159–160; Ситий І. Гетьманські універсали й печатки... – С. 149–151, 152; ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19303. – Арк. 307.
29. ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 55726. – Арк. 460; Ситий І. Гетьманські універсали й печатки... – С. 151.
30. ЦДІАК України. – Ф. 56. – Оп. 2. – Спр. 155. – Арк. 8–10.
31. Источники для истории Запорожских Козаков... – Т. I. – С. 221, 273; Стороженки: Фамильный архив. – К., 1908. – Т. VI. – С. 45; Жолтовський П.М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI–XVIII ст. – К., 1958. – С. 27, рис. 13.
32. Николаева Т.А. Указ. соч. – С. 34–36; Полтавський обласний краєзнавчий музей. – Інв. № ТК–1934; ЛІМ. – Інв. № Ж–1483; Дніпропетровський державний художній музей. – Портрет запорозького писаря І.Я. Невінчаного. Невідом. художник, 1770-і рр. Експозиція; Україна – козацька держава... – С. 227.
33. Познанский Б. Указ. соч. – С. 194.
34. З кінця XVII ст. до середини XVIII ст. в Гетьманщині такий плащ з рукавами побутував під назвою «яромулук» (з тур. «ягмурлук» – плащ-дошовик, опанча; польськ. *jamurlach*, *jamuluk*; рос. «емурлук», «ямурлук»), очевидно, внаслідок тривалих воєнних контактів з турецьким військом. Термін «кобеняк» (польськ. *korieniak*, *kiepieniak* через угор. *korpenyeg*, з тур. *kāraṅāk*, кирг. *kerāṅāk*, адиг., балкар. *gebenek* – плащ від дощу), поширений на Правобережній Україні, на Лівобережжі писемні джерела майже не згадують в цей час, і тільки в другій половині XVIII ст. він витіснив стару назву, використовуючись паралельно з новою назвою-синонімом «кирея». Назва «кобеняк» прийшла в Польщу в кінці XVI ст. в турецькій формі “копеняк” разом з угорською модою, а на Поділлі і Брацлавщині розвинулась в XVII ст. у форму “кобеняк”. Аналогічні варіанти зустрічалися й у інших народів, де вони означали пальто, плащ від дощу з башликом, опанчу з рукавами, шинель, накидку, халат тощо. [Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1957 (Przedruk z pierwszego wydania 1927 roku). – S. 228; Linde S.B. Słownik Języka polskiego. – Lwów, 1856. – Т. II. – S. 135; Gołę(m)biowski L. Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych sposobem Dykcyonarza ułożone i opisane. – Warszawa, 1830. – S. 175; Летин С. Война камзолов и телогреек // Империя истории. – 2002. – № 3. – С. 22]. Однак серед нижчих верств суспільства і серед козаків впродовж майже усього XVII ст. одяг подібного крою, але пошитий з доморобного грубого сукна, побутував під назвою “сермяга” (рідко «семряга»), поширеною також в Білорусії і в Московії, звідки вона, вочевидь, потрапила у XV–XVI ст. на русинські землі [Летопись Самовидца, с приложением трех малороссийских хроник. – К., 1878. – С. 77; Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів). – К., 1986. – С. 111, 123; Акты, издаваемые Виленскою Археографическою Коммиссиею для разбора древних актов. – Вильна, 1909. – Т. XXXIV: Акты, относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654–1667). – С. 213, № 189]. У сермяги, на відміну від яромулука, був тільки один комір – великий відкидний, а на грудях при застібці нашивались петлиці [Жолтовський П.М. Вказ. праця. – С. 22, мал. 8, 9. Титульний аркуш книги історика Йоахима Пасторія „Bellum Scythico-Cosacium” („Скіфо-козацькі війни”) в Пасторлі (Гданськ, 1652). Фрагмент-деталь, де зображено перемому польсько-литовського війська після Берестецької битви; Україна – козацька дер-

- жава... – С. 712; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów... – Rys. 6]. Цікаво відмітити, що сучасники-очевидці подій другої третини XVII ст. відзначають саме білі серяги як головний, характерний одяг українських козаків – як городових реєстрових, так і січовиків [Славутич Є.В. Військовий костюм в Гетьманщині... – С. 42, 293–294].
35. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... – С. 1160; Вердум Ульріх фон. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство Польське... // Жовтень. – 1983. – № 9. – С. 95; Актовые книги Полтавского городского уряда... – С. 179; Шафонский А. Черниговского наместничества Топографическое описание... – С. 32; Георги И.Г. Указ. соч. – Ч. IV. – С. 342–343; Познанский Б. Указ. труд. – С. 207–208; Стороженки: Семейный архив. – К., 1908. – Т. VI. – С. 201; Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. – К., 1892. – С. 98; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – К., 1893. – Ч. 1. – С. 97.
 36. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Л., 1992. – Рис. 33. 13, 21.
 37. Історія України в документах і матеріалах. – К., 1939. – Т. 2. – С. 268–269; Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр. Збірка документів (1639–1648 рр.). – К.: АН УРСР, 1946. – С. 49; АЮЗР. – СПб., 1879. – Т. 11. – С. 23; Стороженки: Семейный архив. – К., 1908. – Т. VI. – С. 257; Эвлия Челеби. Книга путешествия. – М., 1979. – Вып. 2: Земли Северного Кавказа, Поволжья и Подонья. – С. 59; Kitowicz J. Opis obyczajow i zwyczajow... – Т. II. – S. 106–107; Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов... – С. 149, 197, 266; Бабенко А.А., Леуцкий В.П. Указ. соч. – С. 65; Gloger Z. Encyclopediia staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1958 (przedruk 1900–1903). – Т. I. – S. 216; Студенецкая Е.Н. Одежда народов Северного Кавказа. XVIII–XX вв. – М., 1989. – С. 17; Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: 13560 слов. – М., 1999. – 3-е изд., стереотип. – Т. 2. – С. 284; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачев / Под ред. и предисл. Б.А. Ларина. – М., 1987. – 2-е изд., стереотип. – Т. 4. – С. 559.
 38. Опис подорожі шведського посла на Україні 1656–1657 р. (Гільдебрандт) / Домет Оляничин // Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – Львів, 1937. – Праці історично-філософської секції. – Т. 154. – С. 55; Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. – М., 1959. – С. 144; Георги И.Г. Указ. соч. – Ч. IV. – С. 342–343; Актовые книги Полтавского городского уряда... – С. 180; Стороженки: Семейный архив. – К., 1908. – Т. VI. – С. 83, 112; ЛІМ. – Інв. № ТК–3719.
 39. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 18935. – Арк. 367, 254; РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 490. – Арк. 1; Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст... – С. 71; Стороженки: Семейный архив. – К., 1908. – Т. VI. – С. 76.
 40. Волков Ф. Указ. соч. – С. 563–564, 587; Николаева Т.А. Указ. соч. – С. 56–57; Отрывки из Стародубовской меской книги за 1664–1673 гг. / В.Л. Модзалевский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 34; Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. – К., 1892. – С. 98.
 41. Żygulski Zdzisław (jun). “Lisowczyk” Rembrandta... – S. 98–99.

РЕЦЕНЗІЇ

Рец на кн.: *Rimša E. Pieczęci miast Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Warszawa, 2007. 1281 с. (Версія литовською мовою): Lietuvos didžiosios kunigaikštystės miestų omtspaudai. – Vilnius, 1999**.

Дослідження у ділянці спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, а зокрема сфрагістики, і надалі є у центрі уваги європейських істориків-джерелознавців. Доказом цьому є фундаментальна (за обсягом, змістом, методологічною основою) праця литовського історика Едмундаса Римші „Печатки міст Великого князівства Литовського”, видана варшавським видавництвом DIG, яке спеціалізується на академічній історичній літературі, в тому числі в галузі допоміжних історичних дисциплін.

Власне, книга являє собою *sui generis exegi monumentum* автора. Про це пише Е. Римша у передмові монографії, зазначаючи, що праця є підсумком його 30-річних сфрагістичних студій. А важливість її у науковому світі засвідчує факт презентації перекладу книги польською мовою в посольстві Литви у Варшаві у травні 2008 р.

Робота Е. Римші поділяється на дві основні частини. Перша з них є теоретичною й являє собою загальну історію європейської сфрагістики. Автор використав усі відомі роботи польських, німецьких, французьких, італійських, чеських, українських, російських фахівців з печаткознавства та створив добрий нарис історії печатки як юридичного атрибуту і невід’ємного елементу правничої культури середньовічної Європи. А саме – історик детально розглянув юридичні аспекти функціонування печаткових толок (матеріал, форма та складові їх частини, написи та знаки, способи їх виготовлення, майстри, ціни матриць, успадкування, знищення, виготовлення та їхнє зберігання), відтисків (матеріал відбитку та його колір, форми та розміри, зображення, написи та легенди, дати на печатках). Варто зазначити, що Е. Римша осібно виділяє високий рівень робіт відомого українського сфрагіста 1920-х рр. Костя Антиповича (1899–1935?), знавця київських печаток та сучасного історика Віталія Гавриленка, автора бібліографії української сфрагістики та монографії на тему історіографії української сфрагістики.

Інша частина книги являє собою розширений каталог печаток міст, які входили до складу Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). На загал автор опрацював 429 печаток 127 міст.

У вступі книги Е. Римша представив критерії добору матеріалу. Отже, предмет уваги дослідника склали печатки тих міст, які отримали магдебурське право, а відтак і право на міський герб та печатку, саме за часів входження до ВКЛ. Окрім скрупульозного, гідного опису печаток (зображень, легенд, форм, розмірів, матеріалів відтисків), автор подає загальну історію міст, доповнену чорно-білими фото та ілюстраціями сфрагісів (досить часто прорисів).

* Польська версія монографії значно доповнена.

У фокус уваги Е. Римші крім печаток міст нинішньої Польщі, Литви, Білорусі потрапили сфрагіси таких українських міст як Київ, Олика, Стародуб, Торчин, Володимир-Волинський, Житомир, Кременець (у каталозі автор зазначив, що місту належить найдавніший з усіх вивчених печаток сажовий відтиск 1785 р., у той час, як переважна більшість міських канцелярій у кінці XVIII ст. використовувала втиснені у папір, або т. зв. сухі, воцок та сургуч), Дубно, Ковель, Старокостянтинів, Луцьк, а також українських міст, які знаходяться поза сучасними кордонами Української держави (Перемишль – поль. Przemyśl, Володава – поль. Włodawa). Під міською печаткою, що помітно із добору матеріалу, автор розуміє сфрагіси магістратів міст, рад, лавничі, війтівські.

Найбільш широко (якщо брати український матеріал) автор проаналізував сфрагістику м. Києва. Дослідник подає 9 нині відомих печаток міста від 1499 до 1700 рр. Дискутуючи заочно із К. Антиповичем щодо появи печатки ради міста у 30-х та 40-х рр. XVII ст., Е. Римша наголошує: введення у обіг цих сфрагісів було наслідком не лише зростання польських впливів у Києві, але й високим рівнем організації самоврядування, що призвело до поділу функцій та обов'язків у міській канцелярії. І хоча нині немає інформації про використання на той час у Києві одночасно двох міських печаток, Е. Римша вважає таку ситуацію (наявність т. зв. великої та малої печатки міста) досить вірогідною. Назагал статтю К. Антиповича¹ Е. Римша вважає *найважливішим каталогом міських печаток Києва*. Вчений підтверджує позицію сучасних українських геральдистів – до 1630 р. на печатках м. Києва відтворювались лук і дві стріли, і лише після 1630 р. – куша². Автор спростовує припущення сучасного українського сфрагіста В. Гавриленка про наявність матриці печатки Києва у музеї старожитностей в Вільнюсі, яку український історик висловив у своїй монографії у 1977 р.

Описуючи дві виявлені печатки м. Дубно, Е. Римша піддає сумніву гіпотезу сучасного українського дослідника А. Пожарського, згідно з якою печатка із роком “1640” вказує на час виготовлення толоки міста Дубно. Вивчивши сам відтиск, Е. Римша вважає, що матриця зроблена у стилі пізнього бароко та рококо, тобто у XVIII ст. Автор подає також досі невідомі три екземпляри печатки м. Кременець за 1649–1775 рр. і 1777 р. та печатку війта м. Луцьк Ф. Маліцького за 1578 р. При розгляді конкретних питань, пов'язаних зі складовими печаток (легенди, кустодії), автор зупиняється на *sigillum*'ах Митрополита Київського та всієї Русі Сильвестра (1557 р.), острозького та луцького єпископа Кирила Терлецького (1585 р.). Цікаво, що у полі цих печаток карбовано роки не арабськими цифрами (як традиційно зустрічаємо на сфрагісах), а кириличними літерами. Е. Римша підкреслює, що *це є без сумніву витвором культури православної церкви*. Автор, вивчаючи сфрагістичні написи, наголошує, що кирилиця на печатках міст ВКЛ не була чимось застиглим. На неї мали вплив руська та латинська епіграфіка, локальні писемні традиції, які склалися внаслідок взаємовпливів кількох мов та абеток.

Е. Римша слушно акцентує увагу на проблемі відсутності наукових досліджень із вивчення епіграфіки руських (за автором можна зрозуміти: українських, білоруських, російських) печаткових легенд.

Аналізуючи кустодії (лат. *custodia* – у даному випадку матеріал, що оберігає печатковий відтиск від uszkodжень; часто паперові кустодії були невід’ємним декоративним атрибутом печаток) як витвір мистецтва, автор наводить як взірць довершеної мистецької роботи паперову кустодію печатки Війська Запорозького від 1750 р.: з вирізаним двоголовим орлом, хоругвами та озброєнням.

Е. Римша детально досліджує поняття “печатка” у різних європейських традиціях, матеріал, з якого виготовлялися печаткові відтиски (віск, сургуч, тісто, сажа, туш, фарба, папір), зупиняється на особах майстрів, авторів печаток, проблемі підробок та кари за такі дії.

Дослідник графічно репрезентує 19 найпоширеніших форм печаток Старого світу³. Оговорюючи їх розміри, автор притримується думки, яка устійнилась від XIII ст.: розмір печаток вказує на авторитет та місце власника у соціальній ієрархії.

Е. Римша ретельно вивчив також різні типи сфрагісів середньовічних міст і розрізняє такі печатки: *sigillum burgensium*, *sigillum civium*, *sigillum civitatis*, *sigillum oppidi*, *sigillum oppidanorum*.

Вчений обговорює і питання методологічного характеру, зокрема форми публікації каталогу печаток. Посилаючись на європейський досвід, історик наголошує на відсутності усталеної методики археографічного опрацювання сфрагістичних пам’яток. За дороговказ він взяв монографію польського історика проф. С.К. Кучинського на тему печаток мазовецьких князів⁴.

Автор застосував статистичні методи (наприклад, таблиці) до аналізу технічних характеристик печаток від XIV до XIX ст.

Довершує роботу географічний та іменний покажчики, список скорочень, бібліографія предмету дослідження, яка має наступні рубрики: 1) опубліковані акти, хроніки, інші нарративні джерела, каталоги та архівні інвентарі; 2) сфрагістика, геральдика, нумізматика, генеалогія та інша література; 3) загально історичні праці та дослідження з історії міст.

Щодо зауважень, то очевидно не варто було обмежуватися печатками лише тих міст, які отримали магдебурзьке право саме за часів входження до ВКЛ, оскільки таким чином поза увагою вченого залишилися сфрагістичні сюжети українських Наддніпрянщини та Східного Поділля, історична доля яких тісно пов’язана з ВКЛ. Аналізуючи матеріал до виготовлення сфрагістичних відтисків (віск, сургуч, сажа, фарба, тісто, папір), автор не зупиняється на причинах, які приводили до його зміни протягом століть. Дослідник використав при написанні монографії польські, литовські, білоруські, російські архіви. Однак роботу б збагатили використання матеріалів і з українських архівів, про що Е. Римша і згадує. Завершуючи короткий огляд книги, треба зазначити, що це є перша спроба аналізу міських печаток значного географічно-історичного простору, який охоплював територію сучасної Литви, Білорусі, України та Польщі протягом XVI–XVIII ст.

¹ Антипович К. Київська міська печатка // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – Т. 1. – С. 825–835.

² Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.). – К., 2001. – С. 175.

³ Поп. з : Bresslau H. Handbuch der urkundenlehre für Deutschland und Italien. – Berlin, 1958. – Band 2. – P. 569–570, де автор теж вирізняє 19 різновидів форм печаток.

⁴ Kuczyński S.K. Pieczęcie książąt Mazowieckich. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1978.

Рец. на кн.: *Karczmarzewski A. Pieczęci gmin jednostkowych z okresu Galicyjskiego. – Rzeszów, 2006.*

Дана робота є каталогом, до якого вміщено 868 відтисків печаток галицьких міст, сіл, громад, зібраних у фондах музеїв та архівів Сянока, Ярослава, Ряшева, Варшави, Любачіва, Ланьцута, Кросна. Частина з цього матеріалу репрезентує населені пункти нинішнього Сокальського р-ну Львівської обл., решта – польські та українські етнічні землі Підкарпатського воєводства Республіки Польща. Печатки датуються кінцем XVIII – 30-ми рр. ХХ ст. Робота складається із вступу, власне каталогу та списку печаткових зображень. Опису сфрагістичних пам'яток передують стисла нотатки про населений пункт – назва (історична та сучасна), кількість населення, будинків, конфесійна характеристика.

Сам спосіб викладу інформації упорядником викликає ряд зауважень. Так, в аналізі легенд відсутня епіграфічна складова. Дослідивши печаткові відтиски та самі матриці, дослідник ані в списках, ані у вступі не вказав, яка кількість із досліджуваного матеріалу є відтисками, а яка толоками. Описуючи печатковий відтиск із відповідною фоторепродукцією, автор чомусь часто зазначає, що то є матриця.

А. Карчмажевський також не пояснив, чому зібрав та упорядкував матеріали саме з тих архівних збірок та колекцій, що репрезентовані у каталозі. У той час, як не взято до уваги, приміром, сфрагістичні колекції проф. М. Гумовського в Головному архіві давніх актів у Варшаві, А. Шнайдера у Державному архіві м. Кракова (відділ на Вавелі), в яких широко представлені сфрагістичні пам'ятки Галичини. На жаль, не зазначено документів, які супроводжують печаткові відтиски, але водночас згадується про факт їх наявності.

Автор при описі легенд припустився багатьох помилок, неухважно передаючи карбовані написи українською мовою, при чому не завжди навіть ідентифікуючи її як українську. Так у кількох випадках зазначає просто – *cyrylica**. Наприклад, на печатці карбовано “ДУБРІВЦІ РУСКИ”, а упорядник подає “ДУБРЕКІ РУСКИИ”, на печатці – “КОСТАРІВЦЯХ”, в описі – “КОСТАРШВЦЯХ”. Помилки трапляються навіть у передачі німецьких слів. Так, слово “GEMEINDE” (нім. – громада) автор у дивний спосіб передає як “GEMENJE.”

Чомусь на печатці с. Белхівка (Сяніцький повіт) у руці, що виходить з хмар, автор угледів сніп збіжжя: “...rysunek ...niewyraźny, przedstawia, prawdopodobnie snop zboża”.

Варто зазначити, вдале групування дослідником сфрагістичних сюжетів за абетковим принципом. Із загального ряду помітно, що найбільш репрезентативним сю-

* Така ситуація є непоодинокую. Досить часто в археографічних виданнях польські дослідники не розрізняють українську мову від білоруської та російської.

жетом є сільськогосподарські знаряддя. А найбільш популярним зображенням виявились коса у поєднанні з граблями та коса із навхрест поставленими граблями та серпом.

Завершується праця рубрикою “Мотиви, що виступають на печатках”. Автор нарахував понад 70 різновидів печаткових сюжетів. Значну групу складають геральдичні мотиви (шляхетські герби, герб королівства Галичини і Лодомерії, міські герби, руський лев), архітектурні (мури, брама, будинки, дзвіниця, костюл, млин, вітряк), зброя (спис, лук, меч, шабля, стріла), рослинні (яблуко, квіт, листя, комиші), агіографічні та християнські мотиви (святі, ангели, Око Провидіння, півмісяць, серце, ягня, хрести – православні, латинські, мальтійські), світ тварин (олень, баран, кінь, корова, коза, бик, ведмідь, пес, рак, вуж, вовк, віл, заєць, жаба, геральдичний лев), світ птахів (півень, гусак, орел, пава, сокіл, сова). Автор представив фотокопії всіх печаток, що потрапили до його уваги.

На тлі браку подібного роду публікацій, які містять значний український початковий матеріал, ця праця є довгоочікуваним археографічним виданням із сфрагістики галицьких міст та сіл, і попри всі огріхи має важливе значення для розвитку українського печаткознавства.

НОВИЙ КРОК НА ШЛЯХУ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Рец. на збірку «Историко-географический сборник». – Краснодар, 2007. – Вип. 1. – 492 с.

Історична географія – це інтегрована дисципліна, що виникла на межі історії та географії і розглядає певну територію на визначеному історичному етапі її розвитку. Історична географія належить до комплексу СІД. Вона вивчає географію історичного минулого людства і допомагає пізнавати взаємозв'язок суспільства та географічного середовища за певний проміжок історичного часу.

Сьогодні історична географія переживає неабиякий підйом як в Україні, так і за її межами. В багатьох університетах та інститутах нашої держави історична географія вивчається досить активно їй приділяється належна увага. Дедалі частіше випускаються в світ наукові праці та окремі збірки статей, в яких висвітлюється сучасний стан розвитку історичної географії. Так, зокрема, в Інституті історії України НАН України протягом багатьох років плідно працюють над виданням збірників під назвою «Историко-географичні дослідження в Україні».

Історичну географію належним чином вивчають і в Росії. Так, при Інституті географії РАН створено спеціальне відділення історії географічних знань та історичної географії. Основними напрямками наукової діяльності цієї структури є:

- теорія та методологія історичної географії;
- історіографія історичної географії;
- сучасні наукові школи історичної географії;
- історична географія і суміжні дисципліни;
- історична географія населення, культури, господарства;
- історична картографія, топографія і ономастики та ін.

Найбільш змістовні наукові дослідження Інституту географії РАН знаходять своє місце на сторінках наукової збірки «Вестник исторической географии».

У 2007 р. Краснодарське регіональне відділення Російського географічного товариства разом з Кубанським державним університетом започаткувало нову наукову збірку під назвою «Историко-географический сборник». Цього ж року побачив світ перший випуск названого видання. У його підготовці до друку активну участь взяла Краснодарська краєва суспільна організація «Україна – Кубань», видання здійснило товариство «Картика».

Збірку було рекомендовано до друку на засіданні Президії Краснодарського відділення Російського географічного товариства і Вченої ради факультету історії, соціології та міжнародних відносин Кубанського державного університету.

Вона присвячена 90-річчю зі дня народження відомого історика-картографа Б.Г. Галковича. На 492 сторінках великого формату зібрані цікаві наукові матеріали за такими напрямками досліджень:

- історична географія;

- історична картографія;
- історія географії;
- історія картографії;
- топоніміка.

Збірка багато ілюстрована, містить понад 50 карт та велику кількість малюнків і таблиць.

Приємно відзначити, що до збірки увійшли статті, які були написані співробітниками Інституту історії України НАН України та іншими українськими науковцями, а також те, що зміст збірки подано не тільки російською та англійською, але й українською мовою. До редакційної колегії видання увійшли відомі українські вчені України: д.і.н. М.Ф. Дмитрієнко (Київ) та д.і.н. І.П. Ковальчук (Львів).

Перший випуск «Историко-географического сборника» відкриває біографічна розвідка про видатного історика і картографа Б.Г. Галковича, який народився у 1917 р. З 1948 р. він працював у Головному управлінні геодезії та картографії, а трохи згодом – в Інституті історії СРСР і брав активну участь у створенні багатьох історичних карт.

Тільки за десять років (1951–1961 рр.) за його участю було складено 324 оригінальні карти, що увійшли до багатотомної «Всемирной истории». Після виходу у світ цієї фундаментальної праці Б.Г. Галковича залучили до підготовки видання 12-томної «Истории СССР с древнейших времен до наших дней». Одночасно Б.Г. Галкович працював у секторі історичної картографії Інституту історії СРСР і займався створенням академічного атласу історії СРСР.

На сьогодні достатньо широко відомі наукові розробки Б.Г. Галковича, зокрема «Предмет и задачи исторической картографии», «Картографический метод в историко-географическом исследовании», «Современные способы и приемы отображения социально-экономических и природных явлений на исторических картах» та ін. Плідно працюючи у галузі історичної картографії, Б.Г. Галкович залишив по собі велику спадщину для наступних поколінь – близько 700 авторських карт.

На сторінках рецензованої збірки вміщено бібліографію наукових праць Б.Г. Галковича і перелік його картографічних творів. Тут також опубліковано кілька його найважливіших студій: «Методика изучения картографических источников XVIII в.», «Современные способы и приемы отображения социально-экономических и природных явлений на исторических картах» і досі актуальна стаття «Историческая картография: предмет, метод и возможности».

Б.Г. Галкович відзначав, що географічні карти є важливим і незамінним джерелом просторової інформації для історичних досліджень. Історична карта – це матеріалізоване різностороннє знання. Вона виступає як в якості джерела цінної інформації, так і самостійного картографічного твору. Історична картографія розглядається як природничо-історична наукова дисципліна, що вивчає за допомогою історико-картографічного методу розміщення і просторово-часові зв'язки явищ та процесів природи та суспільства різних епох.

Вельми цікавою нам видається наукова розвідка А.В. Бойка, зав. кафедрою джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорозького університету – «Атласы Южной Украины последней четверти XVIII века». Маємо сім таких атласів, а також великомасштабні генеральні плани та описи до них. На превеликий жаль, ці документи на сьогодні вивчені недостатньо і подальше їх дослідження досить цікаве і перспективне.

Вже багато років плідно працює на ниві історичної картографії головний редактор видавництва «Мапа» Ю.І. Лоза (Київ). У збірці надрукована його стаття «О концепции и структуре Большого исторического атласа Украины». Комплексні історичні атласи окремих країн – не менш важливі, аніж національні атласи. Проте в Україні досі не створено такого атласу. Тривалий час розробки велися силами відомих українських вчених Ф. Шевченка й І. Крип'якевича, але ці проекти так і не були реалізовані. Слід віддати належне закордонним картографам, які останнім часом видали кілька атласів України. Проте їх можливості були дещо обмежені, особливо щодо використання джерельної бази. Саме тому видавництво «Мапа» розпочало роботу над створенням власного атласу історії України. Досвід подібної роботи у цього видавництва вже достатній, адже до свого часу воно видало багато навчальних історичних атласів для середньої школи.

Найголовніше місце у концепції нового атласу посідає відображення комплексу подій та явищ історії українського етносу у тих просторових межах, у яких він перебував на визначений часовий термін. Тобто на картах, що відображають певний історичний проміжок часу, повинно бути зображена та територія, яку українство займало у відповідний хронологічний період, без обмеження території картографування сучасними політико-адміністративними кордонами. Це обумовлено загальновідомою істиною, що політичні кордони ніколи не співпадають з етнічними або лінгвістичними межами.

Крім розселення українського етносу почесне місце у новому атласі займуть теми, що стосуються історії становлення української державності. Карти віддзеркалять історію Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Української Козацької держави тощо. Планується, що події української історії будуть подані у тісному взаємозв'язку з подіями європейської та світової історії. Це цілком відповідає сучасним науковим поглядам, адже Україна завжди була частиною Європи і розвивалася за світовими законами.

Загалом заплановано, що до нового «Великого історичного атласу України» увійде понад 400 карт. Кожний новий розділ атласу буде відкриватися короткою історичною довідкою про цей хронологічний період. У якості довідкового матеріалу залучатимуться ілюстративні матеріали і довідково-статистичні відомості.

У рецензованій збірці вміщена стаття Т.В. Чухліба «Территория, границы и международный статус украинского правобережного гетманата (материалы для подготовки одной из карт Национального атласа Украины)». Хоча цей атлас вже побачив світ (презентація цього видання відбулася наприкінці березня 2008 р.), проте дана наукова розвідка цікава й до сьогодні.

В процесі підготовки до видання Національного атласу України науковці Інституту історії України НАН України виконали для нього цілий ряд оригінальних карт до розділу «Історія». Велика увага була приділена матеріалам, присвяченим добі козацтва (XVI–XVIII ст.).

Українська революція середини XVII ст. суттєво вплинула на геополітичну карту Європи того часу і внесла значні зміни у співвідношення сил між європейськими державами. На європейських теренах виникло нове державне утворення на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким, яке шукало підтримки і претендувало на міжнародний статус.

До 1648 р. Правобережна Україна охоплювала території Київського, Брацлавського, Волинського і Подільського воєводств, що входили до складу Речі Посполитої. Хмельниччина значно змінила адміністративно-територіальний устрій Правобережжя. З'явився полково-сотенний поділ його території, виникли Київський, Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський та Білоцерківський полки. Поступово територія, що перейшла під владу Б. Хмельницького, значно зростає. Кордони Козацької держави були закріплені Зборівським договором 1649 р., але з плином часу вони постійно змінювалися, що й було відображено на сучасних історичних картах, розроблених для Національного атласу України. Тут також знайшли своє місце межі і центри козацьких полків, кордони воєводств Речі Посполитої, бойові походи і місця битв та ін.

Тему українського козацтва на сторінках збірки продовжує стаття А.М. Авраменка «Новые карты для Атласа истории казачества». Попри велику зацікавленість з боку науковців і фахівців, ідея створення нового атласу з історії козацтва поки що не знайшла підтримки серед сучасної козацької верхівки. В статті йдеться про нові картографічні матеріали з історії козацьких військ України та Росії з XV до початку XX ст.

У статті зав. кафедру картографії Львівського національного університету І.П. Ковальчука «Анализ истории картографирования территории Украины: направления, достижения, перспективы» зроблено всебічний аналіз історії картографування території нашої держави. Підвищена увага сучасних вчених до історії становлення картографічної науки в Україні обумовлена кількома причинами: недостатньою вивченістю історії картографування території України, спробою оцінити внесок вітчизняних вчених у розвиток цієї галузі знань, пошуком різночасових картографічних джерел, необхідністю створення реєстру старовинних карт, потребою створення електронних (цифрових) копій картографічних джерел минулих століть.

І.П. Ковальчук не обминув увагою ані джерельну базу, ані видатних дослідників, що вивчали картографічну спадщину України та історію картографування її території. Особливо відзначено наукові праці таких вчених як Я.Р. Дашкевич, І.П. Крип'якевич, В.Л. Кубійович, В.Г. Ляскоронський, В.П. Павлова, Р.І. Сосса та ін.

Картографічна спадщина України налічує багато тисяч різноманітних творів та матеріалів. Найдревнішою картою вважають зображення території сучасної Канівщини, виконане на кістці мамонта. Воно було створено приблизно 13 тисяч ро-

ків тому назад. У більш пізні історичні часи територію сучасної України було відображено у «Географії» Птоломея, на середньовічних портоланах, на польських, австрійських і російських картах та атласах.

Перспективними напрямками розвитку вітчизняної картографії та історико-географічних досліджень І.П. Ковальчук вважає:

- вдосконалення технологій складання тематичних і загальних географічних карт;
- розширення використання найсучасніших методів отримання й використання інформації і новітнього програмного забезпечення при створенні нових карт;
- якнайскоріше створення й видання Національного атласу України та Національного історичного атласу України;
- створення серії тематичних карт України;
- створення електронних карт, навчальних посібників та іншої спеціальної літератури.

Темі історико-географічних та історико-картографічних досліджень присвячено статтю М.Ф. Дмитриєнко і С.Б. Хведчені. Автори висвітлили розвиток цих дисциплін в Інституті історії України НАН України, де вони активно розроблялися з 1960-х рр. і нині набули нового імпульсу.

Історико-географічні дослідження здавна були традиційним напрямком вивчення стану навколишнього середовища у його нескінченному розвитку. Природничі науки широко застосовували методи і засоби історичної географії для вивчення природних, демографічних та економічних складових. Анітрохи не менше використовувалися й методи історико-картографічних досліджень.

Історична картографія або історичне картознавство – спеціальна історична дисципліна, що займається вивченням, створенням і використанням історичних карт та атласів, а також досліджує старовинні картографічні зображення.

Місце і роль історичної картографії як окремої системи знань визначається об'єктивною потребою сучасного суспільства в його подальшому розвитку, в умовах різкого зростання значення наукових досліджень для соціально-економічної і політичної історії та культури України. Наукове пізнання історичних процесів, що відбувалися на українських теренах, передбачає залучення широкої комплексної джерельної бази, зокрема картографічних матеріалів, як стародавніх, так і сучасних, що є невід'ємним джерелом для будь-яких історичних досліджень.

Стаття інформує про роботу відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України, який було створено на базі сектора історичної географії та картографії у 1994 р., про складання авторського оригіналу Національного атласу України, що планувалося видати у трьох томах, про плідну працю фахівців відділу над розробкою наукової тематики, про підготовку і видання наукових збірок, колективних та індивідуальних монографій.

За роки свого існування відділ спеціальних історичних дисциплін став своєрідним науковим центром у цій царині наукових знань, співробітники відділу надавали наукові консультації з різних історичних проблем фахівцям з наукових

установ та вищих навчальних закладів. Слід зазначити, що за короткий час відділ зумів налагодити співробітництво з вченими з Росії, Білорусі, Польщі та інших країн. Результати співпраці проявились у вигляді обміну науковою літературою, обміну статтями для публікації у збірниках. З метою пропаганди наукових здобутків у галузі спеціальних історичних дисциплін і історичної географії та картографії зокрема, науковці відділу багато виступають з доповідями та повідомленнями на міжнародних наукових конференціях, читаннях, семінарах, по радіо, на телебаченні.

Тему історичного картографування продовжує стаття П.В. Жумаря «История картографирования и историческая картография Беларуси (ретроспективный обзор)». Білоруський науковець простежив основні етапи картографування території Білорусі, дослідив процес становлення і розвитку національної історичної картографії.

Після розпаду СРСР і створення незалежної білоруської держави на хвилі національного відродження у дослідників значно зросла зацікавленість у розробці історико-географічної тематики. Один за одним почали виходити нові атласи, які досить вдало заповнювали лакуни і висвітлювали «білі плями» історії. Так, зокрема, треба відзначити «Нацыянальны атлас Беларусі» (2002 р.), до якого увійшло чимало історичних карт. У 2004 р. вийшов друком «Атлас гісторыі Беларусі». Його картографічний матеріал охопив практично увесь історичний проміжок часу – від найдавніших часів і до сьогодення та був вельми важливим доповненням до 6-томної «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі». Попри усі позитивні якості, ці атласи мали й деякі вади, про які теж йдеться у статті. Виправити усі недоліки повинне нове видання історичного атласу Білорусі, яке незабаром побачить світ.

Питання сучасної методології розглянуто В.А. Низоцевим у статті «Методологические аспекты изучения антропогенной эволюции ландшафтов Центральной России». Визначено шість основних етапів вивчення еволюції антропогенного впливу на формування нових ландшафтів.

Формування гідрологічних назв спробував з'ясувати Г.А. Галкін у своїй статті «Древние и средневековые названия южных морей и рек на территории бывшего СССР». Автор розвідки розглянув назви багатьох великих річок і південних морів. Зокрема, автор статті навів кілька версій щодо походження назви Дніпра. Згідно з давньогрецькими джерелами Данапріс (Дніпро) трактується як «Глибока ріка». Назва Дніпра – Борисфен (широке місце, широка область) у давнину відносилася до гирла ріки. Розглянуто також інші назви головної ріки України: Данапрій, Славутич, Діабрус, Ньпр, Непра, Ниепер та ін.

Не можна обійти увагою статтю директора Інституту історії природознавства РАН О.В. Постникова «Илийский вопрос в формировании русско-китайской границы: историко-географические аспекты». Взагалі наукові праці цього вченого з історичної географії та історичної картографії завжди були основоположними на шляху розвитку науки. Нові цікаві аспекти використання старовинних картографічних зображень О.В. Постников розглянув у своїй розвідці щодо формування російських кордонів.

Деякі питання транскордонних регіонів висвітлено у статті Т.І. Герасименко «Историко-географический аспект исследования трансграничных регионов». Після 1991 р. на теренах колишнього СРСР було створено цілий ряд незалежних держав. При цьому нові державні кордони часто розділяють єдиний історичний, соціально-економічний, екологічний та культурно-географічний простір. Саме про проблеми транскордонних регіонів йдеться у цій статті. На прикладі Оренбурзько-Казахстанського району розглянуті питання, що виникли після створення нових державних кордонів між Росією та Казахстаном. Зроблено висновок, що без належних історико-географічних досліджень неможливо провести точну делімітацію, зробити слушне районування, діагностувати потенційно конфліктні ситуації, прогнозувати подальший розвиток системи і виявити головні напрямки регіональної та зовнішньої політики.

Багато уваги у рецензованому збірнику приділено питанням, що пов'язані з історією козацтва. Про це йдеться у статтях О.В. Матвеева «Кубанские казаки на Кушке (пограничный конфликт 1885 г.)», О.В. Ратушняка «К вопросу о географическом размещении казаков и казачьих объединений в эмиграции в 1920–1930-е годы», А.М. Авраменка «Материалы межевой комиссии Черноморского казачьего войска (1848–1860 гг.)».

Загалом ця збірка заслуговує на нашу найвищу оцінку. Єдине зауваження стосується не її змісту, а самого видання. Великий формат та велика кількість сторінок потребують іншого оформлення. М'яка обкладинка книжки не витримує навіть першого розгортання, і сторінки книжки розсипаються. Очевидно, що таке видання треба було робити або у двох томах, або у твердій обкладинці, хоча це, звичайно, призвело б до значного здорожчання.

В цілому, рецензовану збірку слід вважати вдалим і, безумовно, актуальним, виданням. Завдання, що були поставлені перед редакційною колегією і авторами окремих статей, виконані ними на високому науковому рівні. Разом з тим, наукове значення піднятих проблем потребує подальших ґрунтовних досліджень, теоретичних розробок і практичних напрацювань.

Дане видання буде корисним і стане у нагоді не тільки фахівцям з історичної географії та історичної картографії, але й більш широкому загалу: історикам, картографам, географам, викладачам вузів, працівникам музеїв, краєзнавцям, аспірантам та студентам.

УКРАЇНСЬКЕ ЗБРОЄЗНАВСТВО: ДОСВІДИ СИСТЕМНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / Рецензія на книгу: Олег Мальченко. Орнаментовані гармати на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.). – К., 2009. – 284 с.

Останнім часом загальний масив комплексних досліджень української історичної науки стрімко поповнюється новими розробками у галузі спеціальних історичних дисциплін. Нині маємо низку сучасних праць зі сфрагістики, нумізматики, боністики, геральдики, уніформології тощо. На цьому тлі доволі блідо виглядає зброєзнавство. Від самого початку розвитку цієї спецдисципліни в Україні й донині – нечисленні дослідження, насамперед присвячені аналізу писемних джерел та історіографії. Безпосереднє вивчення найважливішого для зброєзнавства типу джерел – речових, проводиться епізодично та далеко не завжди на необхідному фаховому рівні.

Варто нагадати, що зброя є надзвичайно змістовним історичним джерелом, що приховує неоднорідний інформаційний масив. Її дослідження вимагає використання найрізноманітніших методик гуманітарних й точних наукових дисциплін, залучення їх у відповідності до ретельно розробленого теоретико-методологічного плану послідовного вирішення поставлених наукових завдань. Яскравим прикладом такої роботи є цикл іноваційних праць Олега Мальченко, присвячених вивченню середньовічної артилерії. Після укладання унікального каталогу українських гармат, зброєзнавчої типологізації та докладного морфологічної характеристики вогнепальної зброї українських замків¹, історик звернувся до актуалізації іншого масиву джерельної інформації та розділив подальші дослідження за геохронологічним принципом. Наступна праця стосувалася символіки та орнаментациї гармат у Гетьманщині за часів Івана Мазепи².

Рецензована монографія є останньою, третьою книгою цієї серії, й повністю присвячена виробництву та орнаментуванню гармат Правобережної України.

Книга видана у твердій палітурці, добре макетована й оформлена. Текст проілюстрований понад сотнею авторських чорно-білих світлин та малюнків. Зміст складається з чотирьох розділів (дослідження обраної проблематики періодів XVI–XVIII ст. та узагальнення), додатків з оригіналами та авторськими перекладами двох документів XVI ст., унікального «Словника гарматника» та вкрай необхідно у такій роботі іменного покажчика.

Не обійшлося без обов'язкового для наукових праць списку використаних джерел і літератури, що налічує 162 позиції. Залучені до роботи архівні документи (17 одиниць) зберігаються в Центральному державному історичному архіві Украї-

¹ Мальченко О. Арсенали українських замків XV- середини XVII ст. – К., 2004. – 398 с.

² Мальченко О. Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи. – К., 2007. – 160 с.

ни в Києві та в Archiwum Główny Akt Dawnych у Варшаві. Використана література вельми різноманітна – статті у наукових збірниках (у т. ч. публікації документів), праці зі зброєзнавства та інших спеціальних історичних дисциплін, військової та інших галузей історичної науки, мистецтвознавства, навіть художні та філософські твори. Значну частину списку складає польська наукова література. До честі автора слід відзначити, що ним опрацьовано справді потужний у хронологічному відношенні шар видань – від XIX ст. до новітніх (2007 р.).

Не може не викликати повагу солідний список експонатів із двадцяти музейних колекцій, з якими працював автор. У ньому, окрім вітчизняних, музеї Швеції, Туреччини, Польщі та Франції.

У вступі, що побудований за схемою, узвичаєною для дисертаційних робіт, автор пояснює та обґрунтовує засадничі принципи, на яких ґрунтується його праця – історико-географічні межі дослідження, застосована методологія та ін. Присутній також вельми докладний історіографічний огляд праць попередників.

На наш погляд, матеріали вступу є доволі суперечливими: важко погодитись з цілою низкою авторських міркувань стосовно теоретико-методологічного підґрунтя зброєзнавчих та загалом джерелознавчих досліджень. Мають місце й стилістичні проблеми: «демократичний» стиль авторського викладу, очевидно покликаний полегшувати сприйняття тексту, часто-густо погано узгоджується з науковою лексикою роботи.

Врешті невеликий за обсягом вступ (С. 4–16) швидко змінюється основною частиною, де зазначені вади стають малопомітними на тлі добре опрацьованого тексту.

Основна тематика всередині розділів розвивається у трьох напрямках: історія виробництва гармат на Правобережжі (зокрема у Львові), що розглядається насамперед як історія професійної діяльності окремих ливарників та їхніх династій; аналіз символіки та написів на гарматних стволах; спеціальне дослідження історії імміграції людвисарів в Україну та привнесених ними іноземних мистецьких впливів.

Перші згадки про використання вогнепальної артилерії у Львові сягають 1383 р. (у Києві – 1390 р.), хоча автор висловлює припущення про її більш ранню появу на українських землях (С. 18). Перші відомості про майстрів-людвисарів у Львові з'являються у міських документах у першій половині XV ст. І тільки з другої половини XV ст. можна отримати більш детальну інформацію, що перш за все стосується групи так званих «людвисарів-втікачів» (автор обґрунтовує їх походження із земель Тевтонського ордену). Саме від цього часу львівські майстри набувають авторитету в усій Польщі. Аналізуючи деякі з нечисленних вцілілих зразків гармат того часу, автор підкреслює, що до кінця XV ст. про автентичну місцеву стилістику ще не йшлося – гарматники наслідували загальноєвропейські зразки (С. 23–24). Тим не менш, саме у зазначений період, попри середньовічний виробничий прагматизм, найвидатніші у художньому відношенні гармати вже почали зберігатися як реліквії.

Перший підрозділ спеціально присвячений львівській артилерії, але в ньому також міститься інформація про гармати Луцького та Житомирського замків, найвидатніші з яких походять з Литви (С. 25–27).

Наступним періодом розвитку львівського гарматного виробництва стала епоха правління Сигізмунда I (1506–1548). Згідно з документами оновлена міська артилерія, прикрашена міським гербом, періодично виконувала не лише бойову, але й презентаційну функцію. Гармати першої третини XVI ст. виготовляла ціла група людвисарів, втім точно вдалося встановити імена лише двох авторів нечисленних зразків, що збереглися до нашого часу – Гануша Вольфа та Бартоша Вейса. Очевидно, саме у цей період склався особливий стиль гарматного декору на Західній Україні (С. 29–33). У 1537–1542 рр. гарматне виробництво у Львові очолив майстер Лукаш, роботі якого дослідник приписує дві оригінальні гармати, відлиті на замовлення королеви Бони Сфорци для озброєння Барського замку.

Довівши історію львівського гарматного литва до часів Лукаша, вчений дещо несподівано переходить до аналізу західноукраїнської «гарматної» геральдики та епіграфіки середини XVI ст. (С. 36–45). У цей період гарматний парк на українських землях, як і загалом у Польському королівстві, складався з королівської, міської та приватної шляхетської артилерії, причому право власності закріплювалось на стволах у вигляді геральдичних та власницьких знаків (т. зв. «гмерків»), іноді уславлюючих або пам'ятних написів. Утім першочергового значення все ж набула геральдика. У книзі наведено цікаву статистику щодо незначних нюансів зображення, кількості та взаємного розташування гербів на гарматах у різні роки. Втім, напевно чи можна погодитись з тезою автора про вирішальне значення вторинних ознак для точного датування нечисленних вцілілих зразків, які аж ніяк не можуть у найменших подробицях презентувати здебільшого загублений у часі джерельний масив. На нашу думку, тільки в окремих рідкісних випадках можна говорити про точну відповідність другорядних особливостей геральдичного оздоблення зброї рокам її виробництва, зазвичай їх можна залучати лише як додаткові аргументи для підтвердження атрибуції, встановленої за іншими ознаками.

Інша справа – основний зміст герба, що завжди є ключем до актуалізації багатющого масиву різноманітної інформації, зокрема й датування. Зауважимо, що більшість цих можливостей автор рецензованої монографії використав у повному обсязі – від визначення майнової приналежності до хронологічного перебігу подій з «життя» окремих гармат. Важливо, що автору навіть вдається реставрувати зовнішній вигляд чималой кількості втрачених зразків на основі інвентарних описів, зазвичай позбавлених «зайвих» подробиць.

До середини XVI ст. сувора реальність українського прикордоння не сприяла вишуканості гарматного лиття, що, як правило, обмежувалось фризами у вилітній та казеній частині, а також скромною гербовою емблематикою.

Новий етап у художньому відливанні починається від часів панування Сигізмунда Августа (р. п. 1548–1572). Він вирізняється більш вишуканою орна-

ментацією та багатою й різноманітною епіграфікою. На жаль більшість зразків цього періоду залишила слід лише в люстраціях.

В усі часи спеціальність людвисаря-гарматника охоплювала надто вузький ремісничий прошарок. Власної людвисарської школи на Україні не було, кваліфікованих фахівців не вистачало – доводилося запрошувати іноземців із найближчих земель. Основним постачальником таких кадрів стала Німеччина.

На противагу популярному в Україні пишному італійському орнаменту німецькі майстри демонстрували в своїх місцевих творах аж занадто стриманий смак. XVI ст. можна сміливо назвати періодом німецького ренесансу в художньому гарматному відливному Правобережній Україні. О. Мальченко акцентує увагу на гарматах двох видатних людвисарів, чия робота залишила слід в українській історії – Симона Гавича та Освальда Балднера (С. 45–52).

Спеціально розглядаючи орнаментальний стиль людвисаря німецького походження Леонарда Герля (С. 53–62), автор нарешті повертається до історії львівського гарматного виробництва, доводячи її до 1572 р. Численні вироби цього майстра, що поширювались по найбільших замках Правобережжя, хоча й були посередніми в художньому відношенні, втім саме їм судилося стати фундаментом фігуративної пластики в пізнішому українському гарматному литті. Після смерті Л. Герля справу короткий час очолював його син – Мельхіор Герль, що залишив по собі оригінальний доробок. Остання чверть XVI ст. представлена кількома прізвищами гарматників, які займалися художнім литтям на українських землях (серед них був навіть знаменитий друкар – Іван Федоров!). На жаль, до нашого часу не збереглося зразків їхньої роботи. Втім, аналізуючи документальні описи, автор зумів помітити ускладнення художніх композицій та привнесення в українські гарматні відливи нідерландського декоративного стилю (С. 62–72).

Період бароко, що розпочався в XVII ст., наповнив гарматні стволи пишною, часом переобтяженою деталями орнаментикою. У цей період привертають увагу роботи Германа Мольтцфельта, який перетворював свої гармати на суто декоративні, надзвичайно складні у композиційному відношенні відливи. Але віртуозів такого рівня в Україні було небагато. Крім того, сувора реальність українських кордонів вимагала від ремісників насамперед прагматизму. Відтак на Правобережжі склався особливий стиль орнаментованого гарматного литва, що наслідував доволі стриману ренесансну символіку та орнаментику (С. 76–79).

Серед вцілілих зразків першої половини XVII ст. збереглося чимало т. зв. «подарункових» гармат, які заможні міщани замовляли у подарунок своєму місту (автор розглядає кілька гармат із Кам'янця і Львова). Зазвичай такі вироби багато орнаментували, що пов'язано із бажанням замовників виділитись та увічнити своє ім'я. Іноді на гарматах присутні т. зв. «гмерки» – доволі рідкісні та маловивчені особисті міщанські знаки (С. 80–84).

Для такої високотехнологічної галузі як виготовлення гармат існував узвичаєний в міському ремісничому виробництві розподіл праці. Виділяли кілька основних виробничих етапів, які як правило виконували майстри різного профілю:

проектування гармати та її відлив здійснював людвисар (який вважався автором роботи), моделювання та виготовлення декору доручали рисувальникам та злотникам. Численні кошториси, що збереглися до нашого часу, засвідчують незмінно високий рівень оплати цих робіт. За ними також нескладно відтворити послідовність технологічних операцій і час витрачений на виготовлення гармат.

Джерелами орнаментальних мотивів ще з другої половини XVI ст. ставали раніше виготовлені зразки та поширені у той час підручники графіки. Загалом автором ідеї, що впливала на завершений вигляд виробу, очевидно був насамперед замовник гармати (С. 84-93).

Повертаючись до теми львівського гарматного виробництва, автор чимало уваги приділив родині Франке, представники якої до 1660-х рр. виконували абсолютну більшість міських та приватних замовлень та залишили великий творчий спадок. На жаль, доробок інших майстрів через брак історичних джерел досі залишається практично невідомим. У 1670-х роках міське виробництво очолюють Грег Бельхович та Іван Матвійович, про роботи яких залишилося чимало згадок на відміну від самих гармат. Наприкінці XVII ст. львівське людвисарство починає занепадати (С. 93-107).

В інвентарях українських замків, зокрема Київської фортеці, зустрічаються згадки про голландську артилерію. Її поява в Україні пов'язана з артилерійською реформою 1632 р., проведеною королем Владиславом IV (1632-1648). Окрім закупівлі іноземних стволів, відбувалася масова переплавка старої артилерії часів Сигізмунда Августа. Саме у цей період було назавжди втрачено чимало цінних з художнього й історичного погляду гармат.

Прихід до влади династії Вазів та подальше об'єднання її із Габсбургами знайшли відповідне відображення у гербовій символіці королівських гармат (С. 107-110).

Поряд з містами та урядом найбільшими замовниками артилерії були також найзначніші шляхетські роди Речі Посполитої. Деякі з них дозволяли собі утримувати значну артилерію, що виготовлялася зокрема в приватних ливарнях іноді відомими іноземними майстрами (автор згадує Еліаса Фляйкера з Аугсбургу, що працював у маєтку Любомирських у Вісничі). З часом приватні арсенали перетворювались майже на художні колекції, де оздоблені гармати відігравали роль сімейних реліквій. Серед таких прикладів – арсенал князів Острозьких у Дубно, Концепольських в Бродах, Жовківського замку та інші, де налічувались десятки декорованих гарматних стволів великих калібрів та ще більше менших (С. 110-120). На жаль, значна частина цих зібрань загинула, або була розпорошена після смерті їх власників.

З першої половини XVII ст. серед українських магнатів існувала мода замовляти гармати через купців-посередників в інших країнах. Виконавцям частіше за все ставали все ті ж німці. Велика кількість німецьких майстрів працювала не тільки у Львові, але й в інших значних виробничих осередках – Кам'янці, Вільно тощо. Окрему увагу автор приділив людвисарям Гданська, де виконували більшість замовлень української аристократії (С. 121-125).

У першій половині XVIII ст., слідом за польським, занепадає й гарматне лиття на західних українських землях (на відміну від території Гетьманщини). Тридцятилітня війна та шведська інтервенція фактично знищили гарматне виробництво, зменшили й розпорошили гарматний парк.

Намагання влади поліпшити ситуацію призвели до появи у Львові дванадцяти невеликих гармат-«апостолок» 1740-го року лиття та ще одного декорованого ствола. Решта старої артилерії на той час була продана в колекцію Радзивіллів задля поповнення розореного війнами міського бюджету. Автор монографії вважає, що в таких скрутних господарських та економічних умовах навіть поява нових стволів не сприяла поживленню місцевого гарматного виробництва, хоча й відливав їх львівський майстер – Іван Полянський. Інші відомі людвисарі того періоду, як у Львові, так й інших найбільших містах західноукраїнських воєводств відійшли від виробництва гармат, зосередившись на інших виробах.

Одним із небагатьох міських осередків, що у важкі часи зберіг за собою функцію королівського цейхгаузу, був Кам'янецький замок, в якому ще з часів османської окупації 1672 р. було сконцентровано чималий артилерійський парк. Після повернення Кам'янця-Подільського Речі Посполитій у 1699 р. арсенал було вивезено турками, й справу відродження міської артилерії довелося розпочинати з нуля. Кістяк нового гарматного парку склали зокрема зразки другої половини XVII ст. – останні стволи, які ще були оформлені на високому художньому рівні. Згодом було засновано нову міську людвисарню, на якій з 1708 р. почали відливати гармати (усього впродовж XVIII ст. виготовлено близько сотні стволів), оздоблені спрощеним орнаментуванням та коронними гербами.

Реформи часів Станіслава Августа Понятовського (1764–1795), покликані модернізувати та уніфікувати польську артилерію, поставили жирну крапку на художньому гарматному литті Правобережної України. Відтепер оздоблення стволів складалося в основному зі стандартизованих написів та гербів. Від того часу Кам'янецький цейхгауз став другим за значенням арсеналом Речі Посполитої (С. 126–151).

За абсолютної політичної децентралізації саме окремі магнатські резиденції перебрали на себе роль стабілізуючих центрів, що презентували владу. У другій половині XVIII ст. нагальної потреби в захисті своїх маєтків вже не існувало, і можновладці задовольняли свої амбіції колекціонуванням оздобленої артилерії минулих часів та замовленням презентаційних «салютовок».

Єдиною колекцією, що дає змогу здійснити ретроспективний аналіз приватного цейхгаузу, є збірка художніх гармат родини Радзивіллів в Олицькому замку, що на кінець XVIII ст. складалася зі 170 одиниць. Автор детально аналізує найвидатніші стволи колекції, найдавніші з яких датуються 1621 р.

З винайденням доменного процесу різко подешевшало виготовлення виробів із чавуну, що призвело до технічної революції у виготовленні гармат. Через технологічні обмеження чавунне гарматне литво в українських землях набуло актуальності тільки у другій половині XVIII ст., втім художнім його аж ніяк не назвеш.

Зважаючи на незначну кількість чавунних художніх гармат українського походження та складність їх датування, у ХІХ ст. на ринку антикваріату почали з'являтися фальсифікати; деякі з них досі експонуються в українських музеях. О. Мальченко дослідив найвидатніші з цих підробок та обгрунтував їх справжнє походження (С. 161–168).

В останньому розділі висвітлено фаховий рівень та умови праці людвисарів-гарматників, а також здійснено узагальнюючий аналіз символіки та орнаментики художніх стволів. Дослідник приходять до висновку, що більшість майстрів-іммігрантів, що прибували в Україну, не були видатними у своєму фаховому середовищі. Справжніх талантів було обмаль та й ті осідали переважно у Гданську чи Кракові.

Умови праці найманих людвисарів у різних містах та в різні часи були більш-менш подібними й підпорядковувались політиці протекціонізму. Окрім того, спеціальність гарматника надавала солідні соціальні переваги, оскільки була щільно пов'язана з торгівлею зброєю.

Автор у черговий раз піднімає традиційну для зброєзнавства проблему, що стосується критеріїв визначення національної приналежності зброї. Відповідь на це питання в науці насамперед обумовлена специфікою окремих досліджень та науковими поглядами дописувачів. Зауважимо, що й в українському зброєзнавстві це питання неодноразово обговорювалося.

На думку автора рецензованої монографії, діяльність майстрів-іноземців на українській землі слід уважати доробком вітчизняної культури, оскільки їхні професійні навички та художня майстерність були затребувані тогочасним українським суспільством і перебували під прямим впливом його естетичних смаків і потреб. Втім, автентична традиція місцевого художнього гарматного відливицтва, як це не парадоксально, на Правобережній Україні так і не сформувалася – створені іноземцями художні зразки не знайшли гідних наслідувачів серед місцевих майстрів (С. 169–186).

Визначивши поняття символу в мистецтві як універсальну естетичну категорію, автор переходить до систематизації художніх зображень, взявши за основу їхнє походження. На жаль, у роботі періодично трапляються подібні методологічні неузгодженості: в даному випадку при мистецтвознавчому визначенні символу подальші класифікація та дослідження здійснюються методами джерелознавства. Зауважимо, що тонка міждисциплінарна межа, яку автор не завжди витримує, вимагає надзвичайно обережного поводження із методологією.

До групи надприродних створінь відносяться дракон, василіск, як втілення демонічної руйнівної сили, грифон, кентавр, русалка, гіппокампус та кит. Персоналії богів, напівбогів та героїв античного пантеону, зображені на гарматах через їхню надприродну силу – Юпітер, Прозерпіна, Самсон. Серед агіографічних образів, що мали засвідчувати власникам гармат своє покровительство, найчастіше зустрічаються зображення архангела Михаїла, Іоанна Хрестителя, Діви Марії, св. Станіслава, св. Маврикія, апостолів та євангелістів. Серед тварин, що наділялися надзвичайними здібностями, зустрічалися образи птахів (соловей, орел, сова,

лелека, пелікан, дрозд, пугач), тварин (лев, вовк, собака, олень, бик, дельфін, навіть кіт та миша), а також плазунів. Автор надає вельми докладні характеристики кожному образу в контексті середньовічної символіки.

Інша запропонована автором оригінальна систематизація, ґрунтується на властивостях зображених створінь, основними з яких є володіння нищівним вогнем та здатністю видавати сильні звуки. Йдеться про величезне бойове значення звукових та світлових ефектів гарматної стрільби у ході ведення середньовічних воєн (С. 186–211).

Безпосередньо переходячи до орнаментального оформлення гармат автор поділяє його на раціональне (що мало підкреслювати функціональні частини ствола) та декоративне (мало перетворити гармату на ефектну художню композицію). Втім, орнаментування не впливало на бойове використання гармат. Навіть серед т. зв. «парадної артилерії», призначеної передусім для оздоблення резиденцій, в Україні майже не зустрічаються неробочі, суто декоративні зразки.

До нашого часу збереглося недостатньо джерел, щоб відтворити систему декоративних норм XIV–XV ст. Можна простежити лише еволюцію окремих функціонально-декоративних елементів, зокрема армуючих обручів. Для нечисленних стволів, що збереглися, характерні гранчаста архітектоніка, поділ артилерійського ствола на дві частини (вилітну і казенну). З декору вживалися спільні для всієї Європи аскетичний симетричний орнамент геометричних фігур та символічна рельєфна мотузка з грубими вузлами.

У наступному XVI столітті починає розвиватися рослинний орнамент: з'явився та урізноманітнівся т. зв. масверк (зустрічався у вигляді рози, «риб'ячого міхура», три-чотири- та шестилистника). Велику увагу приділяли орнаменту, що точно копіював природні зразки – листя плюща, дуба, клена, папороті, гостролиста, шипшини, терену та виноградної лози.

Часи Ренесансу привносять у гарматне орнаментування нові рослинні мотиви, водночас більш схематичні за виконанням. Поширюється традиція поділу ствола на три частини: вилітну, середню та казенну, що вплинуло на характер і розташування орнаменту.

Виникають дуги, призначені для транспортування, що мали виняткове значення для естетичного вигляду гармати. Їх часто оформлювали у вигляді морських чудовиськ або дельфінів, мотузки, сирен, левів тощо. Не менш різноманітно моделювали і виноград, що відігравав роль важеля та пристрою для транспортування.

Додатком до нової схеми оздоблення ствола стали елементи символічного характеру, які заповнювали вільне поле між орнаментикою – родові герби власників, особисті девізи та титульні написи в оздобних картушах чи прямокутних рамках.

Загалом українські гармати першої половини XVI ст. бідні на орнаментальні елементи та символіку. Декор передусім доносив корисну інформацію до глядача, не переслідуючи естетичної мети. На думку автора, в українському гарматному виробництві найбільш впливовими виявилися німецькі людвисари, які встановили принципи суворості, лаконічності орнаментування на два століття вперед. Україн-

ському художньому ливарництву так і не вдалося піднятися над рівнем звичайного ремесла і сформувати школу з власними техніко-художніми традиціями.

Поряд зі строгими ренесансними відливами, на межі XVI–XVII ст. з'явилися нечисленні ман'єристичні зразки, що тяжіли до декоративної пишності. Втім у цілому в гарматному литві XVII ст. не помічається сильної барокової орнаментативності. Важливою особливістю стало засилля листя аканту, виконаного у пластичній манері дуже рельєфного лиття. Інші популярні мотиви – розети італійського походження, що в Україні зазнали вірменського впливу та виписані в дрібних деталях пальмети. До нових, більш пишних форм орнаментативності, хоча й доволі суворим ренесансним антуражем, відноситься S-подібний орнамент. Взагалі, в декорі гармат ще з першої половини XVII ст. провідною була не орнаментальна, а тематична пластика, що більше відповідала вимогам репрезентативності. У вигляді барельєфів повторюються ренесансні гротескові образи, маскарони, виникають навіть портретні зображення. З'являються такі нові для українського гарматного декору елементи як драпірування, гірлянда, арматура. Автор відзначає «м'яку» манеру моделювання пластики, як одну з небагатьох стильових рис, що вирізняють декоровані гармати саме українського походження.

Герби були неодмінним елементом гарматного декору вже з XV ст. Не менш виразно за геральдичні емблеми власника презентували написи і монограми, що вводилися в декор гармат. Популярними були також присвяти і девізи, виконані латинською, німецькою та польською мовами. Готичні шрифти, що вирізнялися вишуканою графікою, з часом змінюються на простіші, хоча й більш різноманітні. Загалом, декоративна роль написів із часом помітно зменшується. За потреби, скажімо при зміні власника, герби й написи змінювали – старі просто зішліфували з поверхні ствола (С. 211–234).

Останнє, на чому зупиняється автор, це декорування лафетів. Спеціальні презентаційні гармати певно мали пишно орнаментовані лафети. Інвентарні описи подають відомості про цілі серії лафетів, розмальованих в один чи два кольори, що очевидно мало практичне значення на війні.

Розібравши основний текст, хотілося окремо висловити зауваження щодо використання неминучих для такої роботи спеціальних термінів. Складається враження, що автор, доречі вже не вперше у своїх працях, свідомо уникає їх пояснення, відбуваючись фразою про недостатнє опрацювання ним середньовічної технічної та мистецької термінології (С. 10). Можливо йдеться про складність цієї проблематики і намір усунути зазначений недолік в окремому дослідженні (що повністю відповідає авторській концепції «серії праць»). Але якщо у попередній роботі непередготовлений читач ще міг обійтися без роз'яснення термінів, не втрачаючи змісту прочитаного, то у рецензованій книзі це стає непростим завданням: забагато на наш погляд залишено без перекладу та пояснення професійної лексики, у тому числі такої, що стосується становища ремісників у структурі середньовічного міста.

Відтак, на нашу думку, все ж необхідно було укласти хоча б невеликий словник основних людвигарських й середньовічних ремісничих термінів та одиниць

вимірювання. Адже автор спромігся на докладний «Словник військових і технічних термінів, мір та застарілих слів» у першій роботі та унікальний «Словник гарматників», який розширюючись від праці до праці, вперше у вітчизняній історіографії представляє відомості про майстрів відливної справи українського Правобережжя (С. 246–257).

Проблема словника видається актуальною у зв'язку ще із тим, що в роботі часто-густо зустрічаються дрібні термінологічні невідповідності. Так бракує однаковості у технічних характеристиках зброї та при використанні мірних одиниць (зокрема калібру гармат). Звичайно, робота не є каталогом, але технічні описи гармат все ж присутні!

Перегорнувши останню сторінку книги, не можна позбутися враження, що праця побудована еkleктично – їй явно бракує стрункості організації викладу. Можливо це пов'язано із тим, що робота, вочевидь задумана як вузькофахова, за широтою охопленої проблематики далеко вийшла за межі «гарматної» теми. Це призвело до інформаційної перенасиченості тексту і, як наслідок, заплутаності тематики підрозділів.

Все це робить книгу доволі складною для читання, принаймні у порівнянні з попередньою. Справжнім рятівником автора у цій ситуації стає жорсткий хронологічний принцип викладу, якого він (автор) послідовно дотримується. Чітка періодизація упорядковує матеріал і допомагає читачу долати тематично строкаті підрозділи.

Врешті, незважаючи на чимале поле для критики, звичайне для будь-якої роботи з такою широкою тематикою, О. Мальченко, на наш погляд, цілком успішно впорався із поставленими завданнями: це один із тих випадків, коли інформаційна насиченість та наукова новизна дослідження врешті перекривають усі інші, здебільшого технічні недоліки.

Нам видається зайвим говорити про прогресивність для української науки цієї та інших праць автора, що на сьогоднішній день є просто єдиними спеціальними дослідженнями з предмету в Україні. Наукова новизна та сучасність роботи полягає не тільки в обсязі й складі корпусу залучених джерел, але й новому концептуальному рівні опрацювання матеріалу, що є унікальним не тільки для зброєзнавства, але й всього комплексу вітчизняних спеціальних історичних дисциплін. Нарешті маємо не просто розрізнені роботи, але перший справжній цикл новітніх наукових праць з предмету, де зброя розглядається як комплексне джерело, різним аспектам вивчення якого присвячене окреме завершене дослідження. Таке явище в сучасному зброєзнавстві варто вітати як першу ластівку поетапного, фундаментального у найглибшому розумінні цього слова дослідження відомих і маловідомих речових джерел української історії, наукове систематичне вивчення яких розпочинається лише зараз.

АННОТАЦИЯ

Очередной 16-й выпуск периодического издания Отдела специальных отраслей исторической науки и электронных информационных ресурсов Института истории Украины Национальной академии наук Украины „Специальные исторические дисциплины: вопросы теории и методики” содержит статьи, рецензии, посвященные изучению актуальных проблем геральдики, источниковедения, оружейведения, информационных ресурсов, историографии, метрологии, нумизматики, просопографии и униформологии.

Среди авторов сборника – известные исследователи в области изучения специальных дисциплин, молодые ученые, докторанты и аспиранты из многих городов Украины.

Редколлегия, уважая право авторов на собственные суждения, идет на обнаружение их выводов в оценке информативности источников, неоднозначной трактовки событий и фактов, которые члены редколлегии не всегда разделяют. Иногда терминосистема, которой оперируют исследователи, не является общеупотребляемой в науке из-за недостаточной разработки понятийного аппарата специальных исторических дисциплин.

Издание рассчитано на специалистов различных отраслей исторических знаний, архивных, библиотечных, музейных работников, преподавателей вузов, аспирантов, студентов вузов гуманитарного профиля.

Справочный аппарат содержит информацию о научном статусе, должности и месте работы авторов опубликованных статей.

Елена Боряк

НАУЧНАЯ И ПОЛЕВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЭТНОГРАФА ЛЮДМИЛЫ ШЕВЧЕНКО

В статье на основе вновь выявленных архивных документов рассматривается научная, полевая, теоретико-методическая деятельность украинского этнолога Людмилы Прокофьевны Шевченко, ее вклад в фиксацию архаических элементов родильной обрядности украинцев.

Олег Однороженко

„CLIPERIUM TEUTONICORUM” I „ZÜRICHER WAPPENROLLE” И ИХ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ГЕРАЛЬДИКИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIII – НАЧАЛА XIV СТ.

Древнейшими западноевропейскими источниками, в которых присутствует информация по средневековой русинской (украинской) геральдике, являются: латиноязычная поэма „Cliperium Teutonicorum”, написанная немецким поэтом Конрадом фон Муре в 1260–1264 гг., а также иллюстрированный „Цюрихский гербовый свиток” начала XIV в. Изучение данных памятников позволяет сделать вывод о наличии у их авторов реальной, однако неверно интерпретированной информации о древнем гербе Русского королевства.

Елена Попельницкая
УНИВЕРСАЛЫ ГЕТМАНА ИВАНА МАЗЕПЫ В СОБРАНИИ
НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

В статье исследуются восемь универсалов гетмана Левобережной Украины Ивана Мазепы, хранящиеся в Национальном музее истории Украины.

Татьяна Стоян
РУССКИЕ ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ИЗДАНИЯ ПО ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ
И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЦЕНЗУРЫ
В СССР 1920–1930-х гг.

Статья посвящена библиографическому, археографическому, текстологическому анализу российских документальных изданий по истории становления и функционирования системы политической цензуры. Доказывается, что российские документальные издания имеют много артефактов, относящихся к украинскому советскому обществу 20–30-х гг. XX ст.

Владимир Ковальчук
ИНФОРМАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ МАРГИНАЛИЙ ДМИТРИЯ ДОНЦОВА
(ПО ЧЕРНОВИКАМ АВТОРСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ СТАТЕЙ)

В статье исследуются маргиналии Дмитрия Донцова по черновикам статей 1930-х гг., большинство которых после Второй мировой войны автор готовил к переизданию. Освещена эволюция политических взглядов автора, его отношения к ряду исторических личностей и организаций. Д. Донцов пытался очистить свои тексты от влияния нацистской пропаганды – цитат деятелей Третьего рейха, утверждений о расах и т. д.

Георгий Папакин
ИСТОЧНИКИ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ РУССКИХ ОРГАНОВ
УПРАВЛЕНИЯ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЦИЕЙ И ЮЖНОЙ БУКОВИНОЙ
ВО ВРЕМЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1914–1917)
(ПОПЫТКА ОБОЗРЕНИЯ ПО СПРАВОЧНЫМ ИЗДАНИЯМ)

В статье рассматриваются вопросы освещения истории органов российской временной администрации, созданных на оккупированных во время Первой мировой войны территориях Западной Украины (Генерал-губернаторства Галичина и губернских организаций). Исследование базируется на источниках, опубликованных в справочных изданиях – путеводителях центральных государственных исторических архивов и государственных архивов западных областей. Цель статьи – обратить внимание историков на информационный потенциал соответствующих архивных фондов.

Владимир Гуцул
РЫЦАРИ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА. РЫЦАРСКОЕ ОРУЖИЕ
СРЕДИ ПЕРСОНАЖЕЙ ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОЙ ЛЕТОПИСИ

Статья рассматривает проблематику распространения рыцарской военной технологии среди русской военной элиты XIII ст. В тексте Галицко-Волынской летописи

автор находит подтверждение связей русских «людей оружия» и средневекового рыцарского вооружения. Галицко-Волынская летопись содержит несколько выразительных описаний военных акций, которые дают основания считать, что рыцарская милитарная технология была известна среди русской военной элиты. Тщательному анализу этих описаний посвящена эта работа.

Алла Ковалева

**ЭЛЕКТРОННЫЕ ИСТОЧНИКИ В ИЗУЧЕНИИ НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИИ:
ОПЫТ УКРАИНЫ И США**

В статье содержится сравнительный анализ использования электронных ресурсов в исследованиях по новейшей истории в Украине и США: рассмотрены правовая основа, информационная инфраструктура, методические и этические подходы.

Валентина Бездрабко

**ДСТУ 4423:2005 «ИНФОРМАЦИЯ И ДОКУМЕНТАЦИЯ. УПРАВЛЕНИЕ
ДОКУМЕНТАЦИОННЫМИ ПРОЦЕССАМИ»: IMPRESSIA ET REFLEXIA**

Статья содержит научный обзор ДСТУ 4423:2005 «Информация и документация. Управление документационными процессами», который является знаковым для упорядочения особенной инфраструктуры функционирования общества – информационной. Акцентируется внимание на отражении основных составляющих национального стандарта. Освещаются история его создания, причины и ожидаемые результаты.

Ольга Добродум

ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСЫ И КАТОЛИЧЕСКАЯ ЦЕРКОВЬ

В статье исследуется проблема возрастающей роли электронных средств массовой информации в современной религиозной жизни (кибер-конфликты и кибер-войны, Интернет-аукционы и Интернет-сервисы, компьютерные вирусы и спам, биометрия, киберсквоттерство и пр.), характеризуется феномен виртуализации в католицизме.

Светлана Батурина

ЭПИСТОЛЯРНОЕ НАСЛЕДСТВО ФЕДОРА ПАВЛОВИЧА ШЕВЧЕНКО

В статье анализируется эпистолярное наследие украинского историка Федора Шевченко (1914–1995), его служебная и частная переписка 40–90 гг. XX ст. Рассматриваются основные периоды эпистолярия, характерные особенности каждого из них.

Неля Герасименко

**ПИСЬМА И.П. ЖИТЕЦКОГО:
ИЗ ЭПИСТОЛЯРНОГО НАСЛЕДИЯ А.М. ЛАЗАРЕВСКОГО**

В статье исследуются и публикуются письма филолога и украинского деятеля культуры И.П. Житецкого к известному историку и археографу А.М. Лазаревскому. Во вступительной статье, письмах и комментариях к ним сообщается о малоизвестных страницах жизни и деятельности представителей разных поколений украинских и российских деятелей культуры. Автор писем сообщает о подготовке и публикации научных работ, поисках источников, делится своими творческими планами. В письмах

освещены события общественно-политической и культурной жизни Российской империи и Украины конца XIX и начала XX вв.

Владимир Левченко

ИСТОРИЯ УЧРЕЖДЕНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ГРИВНИ:

С 1918 до 2008 года. (К 90-летию закона про денежную единицу – гривню)

В 2008 г. наше государство отметило своеобразный юбилей – 90 лет назад Центральная Рада приняла Закон о денежной единице, чеканке монет и печати (изготовлении) государственных кредитных билетов. В статье автор описывает первые шаги формирования денежной системы в Украине и введения в оборот собственной денежной единицы – гривны, а также исследует юридические аспекты введения национальной валюты на современном этапе.

Ирина Хромова

**ЕВРОПЕЙСКИЕ МОНЕТЫ В УКРАИНСКОМ ДЕНЕЖНОМ
ОБРАЩЕНИИ XIV – НАЧАЛА XVI ст.**

В статье дается характеристика основных монетных номиналов европейского происхождения, наиболее распространенных в денежном обращении украинских земель в период XIV – начала XVI в.

Георгий Козубовский

**ОБРЕЗАННЫЕ ПРАЖСКИЕ ГРОШИ
В МОНЕТНОМ ОБРАЩЕНИИ УКРАИНЫ**

На территории Галицкой Руси известно 16 находок пражских грошей первой половины XIV ст. Значительную часть составляют обрезанные пражские гроши Вацлава II (1300–1305), Яна Люксембургского (1310–1346) и Карла I (1346–1378). Анализ монетных находок показывает, что их большинство может датироваться 1335–1350 гг. Метрологические данные свидетельствуют, что вес обрезанных пражских грошей (1,2–2,75 г) соотносится с весом денежных единиц польских земель. Три обрезанных пражских гроша Яна Люксембургского и Карла I были в составе Борщевского клада (Киевская обл.), датированном 1380-ми гг. Четвертинка (1/4 часть монеты) весом 0,69 г может быть обрезана под вес монет первых литовских или русских монет.

Мария Дмитриенко

**К ПРОСОПОГРАФИЧЕСКОМУ ПОРТРЕТУ ИВАНА МАЗЕПЫ, ПОЭЗИИ
ВЕЛИКИЙ ДАР: ПОЭТИЧЕСКОЕ ТВОРЧЕСТВО ГЕТМАНА**

Статья посвящена исследованию литературного наследия гетмана Ивана Мазепы.

Евгений Славутич

**ОДЕЖДА “МАЛОРОССИЙСКИХ” КАЗАКОВ: СОСТАВ, ПРОИСХОЖДЕНИЕ,
ПОКРОЙ, МАТЕРИАЛЫ, ФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ, ОБЕСПЕЧЕНИЕ.
ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVII – ПЕРВАЯ ТРЕТЬ XVIII ст.**

В статье комплексно исследуется история обмундирования «малороссийских» казаков (городовых козаков Гетманщины) во второй половине XVII – первой трети XVIII в.

Рассматривается состав, оригинальная терминология, покрой, материалы, происхождение, утилитарные и символические функции предметов казацкой одежды, а также система обеспечения ею.

SUMMARY

The current Issue 16 of the “DEPARTMENT OF SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES AND ELECTRONIC INFORMATION RESOURCES” periodical of the Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine “Special Historical Disciplines: Issues of Theory and Methods” contains articles and reviews on timely issues of heraldry, source studies, arms studies, information resources, historiography, metrology, *numismatics*, prosopography and uniformology.

The authors of the collection are well-known experts in the field of special disciplines; young scholars, postgraduate students and doctoral candidates from across Ukraine.

Holding in respect the authors’ right to their personal opinions, the editorial board knowingly publishes the authors’ conclusions regarding their assessment of the sources informativity, ambiguous interpretation of events and facts, which might be different from the viewpoint of the editorial board. Sometimes the term system used by the researchers is not common in science due to insufficient development of SHD conceptual framework.

The collection is intended for experts in different areas of historical science, archivists, museum and library workers, faculty members, postgraduates and students in the humanities.

The reference apparatus contains information about the authors’ academic status, their positions and places of employment.

Olena Boriak

RESEARCH AND FIELD ACTIVITIES OF ETHNOGRAPHER LIUDMYLA SHEVCHENKO

The article, based on new archival documents, covers analysis of research, field, theoretical and methodological activities of a Ukrainian ethnographer Liudmyla Shevchenko, her valuable contribution to registering certain archaic elements of Ukrainians’ childbirth traditions.

Oleh Odnorozhenko

„CLIPARIUM TEUTONICORUM” AND „ZÜRICH WAPPENROLLE” AND THEIR SIGNIFICANCE FOR INVESTIGATION OF RUTHENIAN STATE HER- ALDRY OF THE SECOND HALF OF XIII CENTURY – EARLY XIV CENTURY

The most ancient West European sources that contain information on medieval Ruthenian (Ukrainian) heraldry are represented by the poem “Clieparium Teutonicorum” in Latin (1260–1264) written by a German poet Conrad von Mure and the illustrated Zürich heraldic scroll (of early XIV century). Investigation of the given monuments allows for the conclusion that their authors had factual, but misinterpreted information on the ancient coat of arms of the Ruthenian kingdom, which originated from the Romanovichs’ family coat of arms.

Olena Popelnytska

**THE UNIVERSALS OF HETMAN IVAN MAZEPA IN THE COLLECTION
OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE**

The article covers research of 8 universals written by Ivan Mazepa, a Cossack hetman of Left-Bank Ukraine (1687-1708) from the National Museum of History of Ukraine.

Tetiana Stoian

**RUSSIAN DOCUMENTARY PUBLICATIONS ON HISTORY OF DEVELOPMENT
AND OPERATION OF POLITICAL CENSORSHIP SYSTEM IN THE USSR
IN THE 1920^S-1930^S**

The article covers bibliographic, archeographical and textual analysis of Russian documentary publications on the history of development and operation of the political censorship system. It proves that the Russian documentary publications contain numerous artefacts relating to Soviet Ukraine of the 1920s - 1930s.

Volodymyr Kovalchuk

**INFORMATION POTENTIAL OF DMYTRO DONTSOV'S MARGINAL NOTES
(AUTHOR'S POLITICAL ARTICLES DRAFTS)**

The article deals with the marginal notes, corrections and amendments of Dmytro Dontsov's draft copies of the 1930s; the bulk of them were prepared for republication after World War II. It sheds light on the evolution process related to the author's political views, his attitude to some historical figures and organizations. Dmytro Dontsov tried to clean the texts of the Nazi propaganda: he deleted the quotations of the Nazi public figures, some statements about races, etc.

Heorhii Papakin

**RESEARCH SOURCES OF HISTORY OF RUSSIAN AUTHORITIES IN EASTERN
HALYCHYNA AND SOUTHERN BUKOVYNA DURING WORLD WAR I
(Reference Media Review)**

The article deals with the history of Russian temporary authorities, which were established in occupied Western Ukraine during World War I (Governor-General of Halychyna and provincial organizations). The research is based on the sources published in the reference guidebooks of the central state historical archives and state archives of Western Ukrainian oblasts. The article is aimed at attracting historians' attention to information capacities of the respective archival fonds.

Volodymyr Hutsul

**KNIGHTS OF DANYLO ROMANOVYCH. KNIGHTS ARMS IN THE CONTEXT
OF CHARACTERS OF THE GALICIAN-VOLHYNIAN CHRONICLES**

The article deals with the diffusion issues of knight military technology among Ruthenian military elite in XIII century. The text of the Galician - Volhynian Chronicles testifies to the connection between Ruthenian "men-of-arms" and medieval knight arms. The Chronicles contain a number of significant descriptions of military actions, which give ground for the

conclusion that Ruthenian military elite was aware of the knight military technology. The given publication offers profound analysis of the mentioned military descriptions.

Alla Kovaliova
**ELECTRONIC SOURCES IN MODERN HISTORY STUDIES:
UKRAINE'S AND US PRACTICES**

The article provides the comparative analysis of electronic resources use with respect to modern history studies in Ukraine and the USA, with a special emphasis on the legal framework, information infrastructure, methodological and ethic approaches.

Valentyna Bezdrabko
**DSTU 4423:2005 «INFORMATION AND DOCUMENTATION. RECORDS
MANAGEMENT»: IMPRESSIA ET REFLEXIA**

The article contains a scientific review of the DSTU 4423:2005 “Information and Documentation. Records Management”, which is a regulation landmark for information infrastructure as a specific social aspect, with the emphasis on the major national standard components. The publication sheds light on the history of its creation, causes and anticipated outcomes.

Olha Dobrodum
INTERNET RESOURCES AND CATHOLICITY

The article covers the issue of the impact of electronic mass media in the modern religious life (cyber-conflicts and cyber-wars, Internet-auctions and Internet-services, computer viruses and spam, biometria and cybersquatting, etc). The article also provides analysis of the virtualization phenomenon in Catholicism.

Svitlana Baturina
EPISTOLARY HERITAGE OF FEDIR SHEVCHENKO

The article provides analysis of the epistolary heritage of the Ukrainian historian Fedir Shevchenko (1914-1995), his official and private correspondence in the 1940s -1990s. It covers the key epistolary periods and their peculiarities.

Nelia Herasymenko
LETTERS OF I. ZYTETSKY: EPISTOLARY HERITAGE OF O. LAZAREVSKY'S
The article contains the letters of I. Zhytetsky, a Ukrainian philologist and cultural worker, to A. Lazarevsky, a noted historian and archeographer. The Introduction, letters and comments cover little-known information about life and work of different Ukrainian and Russian cultural workers. The letters shed light on social, political and cultural life of the Russian Empire and Ukraine of late XIX – early XX centuries.

Volodymyr Levchenko

**HISTORY OF HRYVNIA IMPLEMENTATION AND FUNCTIONING:
FROM 1918 TO 2008.**

(On the 90th Anniversary of the Law on Hryvnia as a National Monetary Unit)

In 2008 Ukraine celebrated a peculiar jubilee – 90 years ago the *Tsentralna Rada* passed the “Law on Monetary Unit, Coining Money and Printing State Banknotes”. The article describes the first steps related to formation of Ukraine’s monetary system and bringing the hryvnia, the national monetary unit, into circulation; it also sheds light on some legal aspects of implementing the national currency at the present stage.

Iryna Khromova

**EUROPEAN COINS IN UKRAINIAN MONEY CIRCULATION
OF XIV – EARLY XVI CENTURIES**

The article contains the description of the basic European coin nominals in common money circulation in Ukraine in XIV – early XVI centuries.

Heorhii Kozubowsky

CLIPPED PRAGUE GROSCHEN IN UKRAINE’S MONEY CIRCULATION

Sixteen finds of Prague Groschen of the first half of XIV century are known on the territory of Galician Rus. The bulk of them is represented by the clipped Prague Groschen of Wenceslaus II (1300-1305), John of Luxembourg (1310-1346) and Karl I (1346-1378) and could be dated by 1335-1350. According to the metrological data, the weight of the clipped Prague Groschen (1,2-2,75 g) is equal to the weight of Polish monetary units. Three clipped Prague Groschen (John of Luxembourg and Karl I) were found in the Borshchevsky hoard (Kyiv oblast) dated to the 1380-s. A quarter by weight of 0.69 g might have been clipped to the weight of the first Russian or Lithuanian coins.

Maria Dmytrienko

**ON IVAN MAZEPA’S PROSOPOGRAPHIC IMAGE. GREAT GIFT OF POETRY:
HETMAN’S POETIC WORKS**

The article deals with the research of hetman Ivan Mazepa’s literary heritage.

Yevhen Slavutych

**CLOTHES OF “MALOROSIISKI” COSSACKS:
COMPOSITION, ORIGIN, CUT, FABRICS, FUNCTIONALITY, PROVISION.
THE SECOND HALF OF XVII – THE FIRST THIRD OF XVIII CENTURIES**

The article offers a comprehensive study of the history of the “Malorosiisky” Cossacks (Hetmanate’s Cossacks) outfit in the second half of XVII – the first third of XVIII centuries. It covers the composition, original terms, cut, fabrics, origin, utilitarian and symbolical functions of the Cossack clothes, including the provision system.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БАТУРІНА СВІТЛАНА – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

БОРЯК ОЛЕНА – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України

БЕЗДРАБКО ВАЛЕНТИНА – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри державного управління Київського національного університету культури і мистецтв

ГЕРАСИМЕНКО НЕЛЯ – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ГУЦУЛ ВОЛОДИМИР – аспірант кафедри історії гуманітарного факультету НУ „Києво-Могилянська академія”

ДМИТРИЄНКО МАРІЯ – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ДОБРОДУМ ОЛЬГА – кандидат політичних наук, доцент Одеського національного університету ім. І. Мечнікова

КОВАЛЬОВА АЛЛА – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

КОЗУБОВСЬКИЙ ГЕОРГІЙ – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

КОВАЛЬЧУК ВОЛОДИМИР – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

ЛЕВЧЕНКО ВОЛОДИМИР – заступник голови Правління Асоціації нумізматів України, науковий радник з питань нумізматики Державного комітету України „Держріддоромет”

ОДНОРОЖЕНКО ОЛЕГ – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

ПАПАКІН ГЕОРГІЙ – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ПЕРКУН ВІТАЛІЙ – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ПОПЕЛЬНИЦЬКА ОЛЕНА – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

СЛАВУТИЧ ЄВГЕНІЙ – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

СТОЯН ТЕТЯНА – кандидат історичних наук, доцент Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

ТОЇЧКІН ДЕНИС – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ХВЕДЧЕНЯ СЕРГІЙ – кандидат географічних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

ХРОВОВА ІРИНА – аспірантка Інституту історії України НАН України

ЗМІСТ

Від упорядників	4
Пам'яті Ярослава Івановича Дзири	5

БІОГРАФІСТИКА

<i>Олена Боряк.</i> НАУКОВА Й ПОЛЬОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЕТНОГРАФА ЛЮДМИЛИ ШЕВЧЕНКО	8
--	---

ГЕРАЛЬДИКА

<i>Олег Однороженко.</i> „CLIPARIUM TEUTONICORUM” I „ZÜRICHER WARRENROLLE” ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ГЕРАЛЬДИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII – ПОЧАТКУ XIV ст.	20
--	----

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Олена Попельницька.</i> УНІВЕРСАЛИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	36
---	----

<i>Тетяна Стоян.</i> РОСІЙСЬКІ ДОКУМЕНТАЛЬНІ ВИДАННЯ З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ЦЕНЗУРИ В СРСР 1920–1930-х рр.	46
---	----

<i>Володимир Ковальчук.</i> ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МАРГІНАЛІЙ ДМИТРА ДОНЦОВА (ЗА ЧЕРНЕТКАМИ АВТОРСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ СТАТЕЙ)	54
--	----

<i>Георгій Папакін.</i> ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКИХ ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ СХІДНОЮ ГАЛИЧИНОЮ ТА ПІВДЕННОЮ БУКОВИНОЮ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1917) (спроба огляду за довідковими виданнями)	64
--	----

ЗБРОСЗНАВСТВО

<i>Володимир Гуцул.</i> РИЦАРІ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА. РИЦАРСЬКА ЗБРОЯ СЕРЕД ПЕРСОНАЖІВ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПISY	78
---	----

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

<i>Алла Ковальова.</i> ЕЛЕКТРОННІ ДЖЕРЕЛА У СТУДІЯХ З НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ: З ДОСВІДУ УКРАЇНИ ТА США	94
--	----

<i>Валентина Бездрабко.</i> ДСТУ 4423:2005 «ІНФОРМАЦІЯ ТА ДОКУМЕНТАЦІЯ. КЕРУВАННЯ ДОКУМЕНТАЦІЙНИМИ ПРОЦЕСАМИ»: <i>IMPRESSIA ET REFLEXIA</i>	111
---	-----

<i>Ольга Добродум.</i> ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ ТА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА	126
--	-----

ЕПІСТОЛОЛОГІЯ

- Світлана Батуріна.* ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА
ФЕДОРА ПАВЛОВИЧА ШЕВЧЕНКА 134
- Неля Герасименко.* ЛИСТИ І.П. ЖИТЕЦЬКОГО:
З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ О.М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО 141

НУМІЗМАТИКА

- Володимир Левченко.* ІСТОРІЯ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ТА
ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРИВНІ: ВІД 1918 ДО 2008 РОКУ.
(до 90-річчя закону про національну грошову одиницю – гривню) 168
- Ірина Хромова.* ЄВРОПЕЙСЬКІ МОНЕТИ В УКРАЇНСЬКОМУ
ГРОШОВОМУ ОБІГУ XIV – ПОЧ. XVI ст. 180
- Георгій Козубовський.* ОБРІЗАНІ ПРАЗЬКІ ГРОШІ
В МОНЕТНОМУ ОБІГУ УКРАЇНИ 190

ПРОСОПОГРАФІЯ

- Марія Дмитрієнко.* ДО ПРОСОПОГРАФІЧНОГО ПОРТРЕТА
ІВАНА МАЗЕПИ 200

УНІФОРМОЛОГІЯ

- Євген Славутич.* ОДЯГ “МАЛОРОСІЙСЬКИХ” КОЗАКІВ:
СКЛАД, ПОХОДЖЕННЯ, ПОКРІЙ, МАТЕРІАЛИ,
ФУНКЦІОНАЛЬНІСТЬ, ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.
ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – ПЕРША ТРЕТИНА XVIII ст. 210

РЕЦЕНЗІЇ

- Віталій Перкун.* Рец. на кн.: *Rimša E. Pieczęci miast
Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Warszawa, 2007. 1281 с. (версія литовською
мовою): Lietuvos didžiosios kunigaikštystės miestų omtspaudai. – Vilnius, 1999. 240*
- Віталій Перкун.* Рец. на кн.: *Karczmarzewski A. Pieczęci gmin
jednostkowych z okresu Galicyjskiego. – Rzeszów, 2006. 244*
- Сергій Хведченя.* Новий крок на шляху розвитку історичної географії.
Рец. на збірку „Историко-географический сборник”. –
Краснодар, 2007. – Вып. 1. – 492 с. 246
- Денис Тоїчкін.* Українське зброєзнавство: досвіди системних досліджень /
Рецензія на книгу: *Олег Мальченко. Орнаментовані гармати
на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.). – К., 2009. – 284 с. 253*
- Анотації 263**
- Відомості про авторів 271**

Наукове видання

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИКИ
ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ**

пам'яті Ярослава Івановича Дзири

ЧИСЛО 16

Науково-організаційне забезпечення:
Валерій Томазов, Олена Попельницька, Олена Танцерева

Комп'ютерна верстка
Світлана Блащук